

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ, МОЛОДІ ТА СПОРТУ УКРАЇНИ
КИЇВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

ПАГРЯ ОЛЕКСАНДР МИХАЙЛОВИЧ

УДК 94 (477) «1942/1945»

**ВІДНОСИНИ МІЖ ОУН(Б) І УПА
ТА ЗБРОЙНИМИ СИЛАМИ УГОРЩИНИ В 1942 – 1945 рр.**

Спеціальність: 07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник
Патриляк Іван Казимирович,
доктор історичних наук,
доцент

Київ – 2013

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ	3
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ	11
1.1. Стан наукового опрацювання теми.....	11
1.2. Джерельна база дослідження.....	28
РОЗДІЛ 2. ВІДНОСИНИ МІЖ ПІДПІЛЛЯМ ОУН(Б) І УПА ТА УГОРСЬКИМИ ЗБРОЙНИМИ СИЛАМИ (1942 – БЕРЕЗЕНЬ 1944 рр.)	42
2.1. Історичні передумови протистояння і налагодження контактів між українським націоналістичним підпіллям та угорськими військами.....	42
2.2. Протистояння та переговори між УПА та угорськими окупаційними частинами	

на Волині та Поліссі (березень 1943 – березень 1944 рр.).....	65
РОЗДІЛ 3. ВІДНОСИНИ МІЖ УПА	
ТА ЗБРОЙНИМИ СИЛАМИ УГОРЩИНИ	
(БЕРЕЗЕНЬ 1944 – БЕРЕЗЕНЬ 1945 рр.).....	131
3.1. Військова конфронтація та переговори	
між УПА-«Захід» і 1-ю угорською армією	
(березень – жовтень 1944 р.).....	131
3.2. Діяльність зв'язкової місії УПА	
при угорській армії (1944 – березень 1945 рр.).....	174
ВИСНОВКИ.....	191
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	
ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	198

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

ВО – Воєнна округа
ВШ – Військовий штаб
ГВШ – Головний військовий штаб
ГДА – Галузевий державний архів
ГК – Головна Команда
ЗУЗ — Західноукраїнські землі
КВШ – Краєвий військовий штаб
КДБ – Комітет державної безпеки
КНУ – Київський національний університет імені Тараса Шевченка
МВС — Міністерство внутрішніх справ
МДБ – Міністерство державної безпеки
МЗС — Міністерство закордонних справ
НАН – Національна академія наук
НКВС – Наркомат внутрішніх справ
ОУН – Організація українських націоналістів
ОУН(б) – Організація українських націоналістів (бандерівців)
ОУН(м) — Організація українських націоналістів (мельниківців)
ОУН (СД) — Організація українських націоналістів (самостійників-державників)
ПЗУЗ — Північно-західні українські землі
РСЧА — Робітничо-селянська Червона армія
СБ – Служба безпеки
СБУ – Служба безпеки України
СКВ — Самооборонний кущовий відділ
СМЕРШ – «Смерть шпигунам»
СРСР — Союз Радянських Соціалістичних Республік
США — Сполучені Штати Америки
ТВ – Тактичний відтинок
УГВР – Українська головна визвольна рада

УНДО — Українське національно-демократичне об'єднання
УНС — Українська національна самооборона
УПА — Українська повстанська армія
УСБУ — Управління Служби безпеки України
УРСР — Українська Радянська Соціалістична Республіка
ЦДАВО — Центральний державний архів вищих органів влади і управління
ЦДАГО — Центральний державний архів громадянських об'єднань
ЦДВР — Центр досліджень визвольного руху
ЧА — Червона армія
НТ — Hadtörténelmi Levéltár

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Сьогодні в умовах розвитку інтеграційних процесів і просування України до об'єднаної Європи дослідження відносин українського народу з сусідніми державами та народами в різні періоди історичного розвитку набуває наукової актуальності та зовнішньополітичної перспективи у формуванні, базованих на історичному досвіді, відносин України з європейськими країнами.

Розбудова сучасної незалежної України на принципах рівноправності та партнерства з іншими країнами світу передбачає врахування та використання минулого досвіду її взаємин із народами, які мали з українцями тісні військово-політичні, соціально-економічні та культурно-релігійні зв'язки в різні історичні періоди.

Українці та угорці пов'язані між собою спільним історичним минулим, в якому було не лише чимало фактів міжетнічного протистояння та ворожнечі, що були породжені проживанням на суміжній території, але й багато випадків

мирного співіснування та взаємовигідної співпраці на ґрунті спільних національних інтересів. Сучасні українсько-угорські міждержавні відносини базуються на принципах добросусідства, рівноправства, партнерства та співробітництва у різних сферах життя країн.

Актуальність теми дисертаційного дослідження органічно пов'язана з сучасним процесом українського державотворення, який викликав у суспільстві прискіпливий інтерес до історії національно-визвольних рухів в Україні у ХХ ст., і в період Другої світової війни зокрема. За умов формування у вітчизняному історіографічному дискурсі цілісного наукового бачення проблеми діяльності ОУН та УПА в широкому контексті відносин цих структур з іншими народами та державами, щораз більша потреба виникає у поглибленні досліджень етнонаціональних і міжнародних зв'язків українського самостійницького підпілля з окремими учасниками світового збройного конфлікту.

Актуальність посилюється станом наукової розробки теми. Незважаючи на наявність у вітчизняній та зарубіжній історіографії досліджень окремих аспектів історії відносин між ОУН(б) і УПА та угорськими збройними силами у роки Другої світової війни, на сьогодні відсутнє комплексне і достатньо повне дослідження, яке було б цілком присвячене вказаній темі. Без вивчення взаємин Української повстанської армії зі збройними силами Угорщини у 1942 – 1945 рр. не можливо сформувати цілісної картини історії України та Угорщини періоду Другої світової війни та простежити весь комплекс українсько-угорських відносин цього періоду.

Зв'язок роботи з науковими програмами. Дисертаційне дослідження здійснене в рамках науково-дослідницької теми «Історія української державності нової та новітньої доби» (державний реєстраційний номер 06 БФ 046-01), що виконується на історичному факультеті Київського національного університету імені Тараса Шевченка.

Мета дослідження полягає у тому, щоб на основі критичного аналізу масиву архівних документів та опублікованих джерел, мемуарної літератури здійснити комплексне та багатоаспектне дослідження відносин між ОУН(б) і УПА та збройними силами Угорщини в 1942 – 1945 рр.

Досягнення мети передбачає вирішення таких завдань:

- вивчити стан наукової розробки теми та проаналізувати джерельну базу дослідження;
- розкрити історичні передумови протистояння і контактів між українським націоналістичним підпіллям і збройними силами Угорщини на зламі 1942 – 1943 рр.;
- дослідити боротьбу УПА проти угорських окупаційних частин на території Волині та Полісся у 1943 – початку 1944 рр.;
- встановити передумови й обставини проведення мирних переговорів між керівництвом ОУН(б) і УПА та представниками угорського командування, їх вплив на подальший розвиток повстансько-угорських відносин у волинсько-поліському регіоні;

–дослідити динаміку збройної конфронтації між УПА-«Захід» та 1-ю угорською армією на території Галичини у березні – жовтні 1944 р., а також спроби врегулювання конфлікту між повстанською армією та угорськими збройними силами;

–розглянути діяльність зв'язкової місії УПА при угорській армії у 1944 – березні 1945 рр.

Об'єктом дослідження є структури українського націоналістичного підпілля та повстанської армії у 1942-1945 рр., керівні центри та лідери українського визвольного руху, а також підрозділи і частини угорських збройних сил та їх командування, що були учасниками угорсько-повстанських контактів у роки Другої світової війни.

Предметом дисертації є характер та динаміка взаємин між ОУН(б) і УПА та угорською королівською армією на території України, а також контакти керівництва українського визвольного руху з військово-політичними колами Угорщини у 1942 – 1945 рр.

Хронологічні рамки праці охоплюють період від кінця 1942 р. до березня 1945 р. Нижня межа пов'язана із зіткненням угорських окупаційних військ зі збройними структурами українського націоналістичного підпілля на Волині, а верхня – з припиненням діяльності зв'язкової місії УПА при угорському генеральному штабі. При цьому для відтворення історичних передумов протистояння і контактів між українським самостійницьким силами та угорськими військами автор звертався до подій, пов'язаних з окупацією Угорщиною території Закарпаття у березні 1939 р., а також до відносин між ОУН(б) та угорською армією на території Прикарпаття на початку німецько-радянської війни.

Територіальні межі наукової роботи охоплюють регіон Західної України, зокрема сучасні територіально-адміністративні одиниці історичної Волині, південного Полісся, Галичини та Закарпаття, де найбільш активно розгорнулась діяльність українського націоналістичного підпілля й УПА та де компактно дислокувались угорські війська.

Методологічну основу дисертації складають принципи та методи загальнонаукового та історичного аналізу. Принцип об'єктивності дозволив неупереджено підійти до оцінки військово-політичних явищ на основі критичного аналізу масиву опублікованих та архівних джерел, а також напрацювань історіографії. Застосування принципу історизму допомогло здійснити розгляд угорсько-повстанських відносин в роки Другої світової війни в загальноісторичному контексті. Принцип багатовекторності дав можливість встановити об'єктивні та суб'єктивні фактори, які впливали на взаємини між УПА та угорською армією в окреслений період.

Автором використано такі спеціально-історичні методи: проблемно-хронологічний, діалектний, порівняльно-історичний, статистичний, системно-структурний, систематизації та узагальнення.

Застосування проблемно-хронологічного методу дало можливість послідовно відтворити картину подій, прослідкувати окремі етапи відносин між

ОУН(б) і УПА та угорськими військами, сформувати структуру дослідження. Метод джерелознавчої критики (внутрішньої та зовнішньої) дозволив на етапі евристики та аналізу документів визначити походження джерела, дату його створення, вплив суб'єктивних та об'єктивних чинників на його зміст. Метод перехресного джерельного аналізу дав змогу верифікувати інформацію, вміщену у документах і мемуарній літературі, порівнявши її з іншими синхронними джерелами.

Діалектичний метод допоміг у висвітленні подій, явищ та їх наслідків у складному історичному процесі з його протиріччями, взаємозалежностями та казуальними (причинно-наслідковими) зв'язками. Порівняльно-історичний метод використано у співставленні та аналізі синхронних переговорних практик між різними військовими формаціями в роки Другої світової війни. Цей метод дозволив виділити спільні та відмінні риси в одночасових історичних процесах, які стосувались долі багатьох народів. Системно-структурний метод дав можливість визначити основні напрямки дослідження, а метод періодизації – простежити розвиток подій у хронологічному порядку. Метод систематизації та узагальнення дозволив визначити конкретні результати дисертаційного дослідження.

Кількісно-статистичний метод дав змогу зробити обрахунки боїв і жертв угорсько-повстанського збройного протистояння, що сприяло підвищенню точності історичного дослідження, доказовості його головних положень та висновків. Під час написання дисертації також застосовано міждисциплінарний підхід, який полягає у використанні, окрім категоріального апарату історичної науки, термінології дипломатії та військової справи.

Використані у дисертації методологічні принципи та методи дають можливість об'єктивно дослідити проблему та зробити узагальнюючі висновки.

Практичне значення. Окремі положення та висновки дисертації можуть використовуватись при підготовці праць з історії дипломатії, підручників і лекційних курсів з історії Угорщини й України ХХ ст., узагальнюючих праць з військової історії та історії національно-визвольних рухів.

Наукова новизна роботи полягає в тому, що вперше у вітчизняній історичній науці на основі використання широкого кола архівних та опублікованих джерел українського й угорського походження комплексно розкрито тему взаємовідносин між ОУН(б) і УПА та збройними силами Угорщини у 1942 – 1945 рр., а також висвітлено проведення мирних переговорів між представниками керівництва українського визвольного руху й угорськими військово-політичними колами у 1943 – 1944 рр. У результаті евристики виявлено та введено до наукового обігу цілий комплекс раніше невідомих і таємних документальних джерел з військових архівів Угорщини та Служби безпеки України. виправлені усталені в історіографії погляди на окремі аспекти історії України та Угорщини періоду Другої світової війни.

Апробація результатів дослідження. Основні положення та висновки роботи оприлюднені у доповідях на міжнародних та всеукраїнських наукових, науково-практичних та військово-історичних конференціях: «Військово-

історична наука в Україні та за рубежем» (м. Київ, 21 – 22 травня 2009 р.); «Від найманої до національної армії» (м. Торунь, 10 грудня 2009 р.); ««Білі плями» спільного угорсько-українського минулого і сьогодення» (м. Берегове, 26 лютого 2010 р.); «Воєнна історія Галичини та Закарпаття» (м. Львів, 15 квітня 2010 р.); «Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги)» (м. Київ, 27 квітня 2010 р.); «Геноцид України у ХХ столітті: Україна під окупаційними режимами – історія та наслідки» (м. Львів, 25 – 26 березня 2011 р.); «Державотворча діяльність ОУН: історія, боротьба, ідеологія» (м. Івано-Франківськ, 29 червня 2011 р.).

Публікації. Основні результати дослідження викладено у 8 наукових працях, з них 1 у співавторстві, 6 одноосібних статей у провідних наукових фахових виданнях України, та одному іноземному виданні угорською мовою. Загальний обсяг публікацій – 6 др. арк.

РОЗДІЛ 1 ІСТОРІОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛЬНА БАЗА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукового опрацювання теми

За певними тенденціями, методологічними принципами, концептуальними підходами та характеристикою джерельної бази увесь історіографічний масив із проблеми відносин між УПА та угорськими збройними силами в роки Другої світової війни умовно поділяється на чотири великі групи: емігрантську (діаспорну), радянську, сучасну українську та зарубіжну історіографії.

Перші праці, присвячені діяльності підпілля ОУН та УПА в роки Другої світової війни, були написані безпосередніми учасниками національно-визвольного руху, які емігрували на Захід. Важливою домінантною складовою емігрантського історичного наративу проблеми ОУН та УПА, витвореного у післявоєнний період, стала ідея «мучеництва», а також компліментарність та апологетичність, які залишали поза увагою авторів незручні історичні факти, у тому числі і в окресленій дисертантом темі.

Одним із перших серед представників еміграції, який звернувся до проблеми відносин між УПА та угорською королівською армією в роки Другої світової війни був М. Лебедь. У своїй праці, яка була опублікована у Римі в 1946 р. і присвячена становленню та бойовим діям УПА у 1943 – 1945 рр., колишній керівник референтури зовнішніх зв'язків Проводу ОУН(б) вкрай скупко та досить загально представив історію відносин між УПА та угорськими окупаційними військами на Волині у 1943 р. від збройного протистояння до укладення договору про ненапад. Автор коротко згадав про військовий конфлікт між 1-ою угорською армією та УПА-«Захід» на території Галичини навесні 1944 р., результатом чого, за його твердженням, стало визнання УПА з боку угорського командування в якості господаря на цій території¹. Дещо детальніше М. Лебедь охарактеризував українсько-угорські контакти в роки Другої світової війни в контексті зовнішньополітичної діяльності Проводу ОУН(б) та УГВР в окремій статті².

Військовий історик діаспори Лев Шанковський у своїх наукових студіях з історії УПА³ продовжив актуалізацію проблеми мирних переговорів між УПА та угорською королівською армією 1943 – 1944 рр. Автор виокремив переговорну практику між УПА та угорськими військами серед інших подібних переговорів українських повстанців з представниками румунських, словацьких та інших союзницьких військ на боці німецького вермахту на Східному фронті. Особливу увагу він присвятив договору про перемир'я між командуванням УПА-«Захід» і 6-м угорським корпусом у Карпатах влітку 1944 р., що забезпечив доброзичливий нейтралітет з боку українських повстанців під час операцій угорських військ в Східній Галичині у 1944 р. Історик наголосив на тому, що договір 1944 р. був основою для співпраці між представниками українських самостійницьких кіл закордоном та угорськими визвольними організаціями в еміграції у повоєнний період.

Лебедь М. УПА. Українська повстанська армія: її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. Ч. 1. Німецька окупація України / М. Лебедь. – Дрогобич: Відродження, 1993. – С. 77-78, 122.

Лебедь М. Зовнішньополітична діяльність Генерального секретаріату закордонних справ УГВР / М. Лебедь // Сучасність. – Мюнхен, 1986. – Ч. 7-8. – С. 187-199.

The Ukrainian Insurgent Army; Ukrainian information service / О. Martowych. – Munchen, 1950. – Р. 14; Шанковський Л. Українська повстанча армія // Історія українського війська. 2-е вид. доп. – Вінніпег: Видавець Іван Тиктор, 1953. – С. 664, 685, 692; Шанковський Л. Тринадцять літ: (Дії УПА й збройного підпілля ОУН на терені Військової Округи ч.4 «Говерля» в 1943 – 1956 рр.) / Л. Шанковський // Альманах Станіславівської землі: Збірник матеріалів до історії Станіславова і Станіславівщини / Ред. і упоряд. Б. Кравців. – Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен, 1975. – С. 174; Шанковський Л. Українська повстанча армія // Історія українського війська (1917-1995) / Упоряд. Я. Дашкевич. – Л.: Світ, 1996. – С. 515, 541, 548-549.

При цьому з поля зору дослідника випав вкрай важливий в історії відносин між УПА та угорською королівською армією волинський етап 1943 р., що значно звузило історичний дискурс Л. Шанковського. Описуючи бої українських повстанців на антинімецькому фронті на Волині та південному Поліссі, історик досить фрагментарно представив проблему збройного протистояння між УПА й угорськими військами у 1943 – 1944 рр., звівши його винятково до пошуку угорцями шляхів до замирення з українськими повстанцями. Водночас, намагаючись згадати про поїздку делегації українського резистансу до Будапешту наприкінці 1943 р., автор помилково відніс її до 1944 р., хибно вважаючи, що переговори у столиці Угорщини були черговим етапом у повстансько-угорських переговорах після досягнення стану перемир'я в Карпатах навесні 1944 р. і, що вони стосувались замирення на карпатському терені. При цьому дослідник послуговувався спогадами командира 6-го угорського корпусу генерала Ф.Форкоша, не маючи змогу порівняти їх з відповідними даними українського підпілля.

Незважаючи на низку неточностей і помилок, наукова цінність праць Л. Шанковського полягає у використанні автором багатьох невідомих документів, що були вивезені учасниками визвольного руху на Захід наприкінці Другої світової війни. Поряд з цим, суттєвим недоліком можна вважати вкрай обмежену джерельну базу досліджень, що в цілому є характерною рисою діаспорної історіографії. Українські історики-емігранти на Заході не мали можливості працювати з великим архівним комплексом, який зберігся в Україні, з огляду на часи комуністичного панування.

Офіційний історіограф бандерівської ОУН П. Мірчук приділив темі повстансько-угорських контактів декілька пасажів у своїй широко відомій праці, присвяченій УПА, головним чином фокусуючись на підпільних матеріалах ОУН(б) і напрацюваннях своїх попередників⁴.

Про факт проведення переговорів між делегацією УПА та військовим керівництвом Угорщини у листопаді 1943 р. згадував у своїй праці, присвяченій тактиці УПА, Ю. Тис-Крохмалюк. Інформація про угорсько-

Мірчук П. Українська Повстанська Армія, 1942 – 1952 / П. Мірчук. – Мюнхен: Цицерон, 1953. – Л.: Львівська обласна рада Товариства української мови ім. Тараса Шевченка, 1991. – С. 45-47.

Канадець П. Потічний у статті про відносини між УПА та німецькою адміністрацією дійшов до висновку, що контакти командування УПА з угорськими та румунськими військами у 1943 – 1944 рр. були проявом антинацистської діяльності українських повстанців⁵. Однак на підтвердження цьому автор не навів конкретних фактів.

У 1995 р. американський дослідник українського походження П. Содоль опублікував довідник з історії УПА, де подав стислі біографії головних зв'язкових старшин УП при угорській армії у 1943 – 1945 рр. А. Дольницького й Я. Струтинського та інших учасників переговорів з угорськими військами та військовим керівництвом Угорщини.

У численних науково-популярних працях з історії ОУН та УПА, що були написані у радянський період, переважав войовничий ідеологічний підхід до оцінки діяльності українського самостійницького руху в роки Другої світової війни з примітивним очорнюванням, свідомим перекручуванням фактів і документальних свідчень, відвертими історичними фальсифікаціями, які мали на меті сформувати у читачів апріорі негативний образ українських націоналістів як «зрадників» українського народу, «німецьких колаборантів і бандитів». Головною тезою радянських авторів в ідеологічному шельмуванні «українського буржуазного націоналізму» було звинувачення у співпраці з нацистами в роки Другої світової війни⁶. Надмірна концентрація уваги істориків радянської доби на проблемі німецького колабораціонізму ОУН та УПА залишила поза орбітою їх історичного пізнання контакти бандерівського руху із союзниками гітлерівської Німеччини, зокрема з Угорщиною. Відсутність постановки даної проблеми в радянській історіографії сприяла також розпорошеність нечисленних документальних свідчень про повстансько-угорські контакти в роки Другої світової війни в архівних установах.

Див. наприклад: Беляєв В. Я звинувачую! Нариси й памфлети / В.Беляєв. – К.: Політвидав України, 1980. – 154 с.; Беляєв В., Рудницький М. Під чужими прапорами. Памфлети / В. Беляєв, М. Рудницький. – К.: Радянський письменник, 1956. – 245 с.; Давиденко В. «Українська повстанча армія»: шлях ганьби і злочинів / В. Давиденко. – К.: Політвидав України, 1989. – 47 с.; Дмитрук К. Безбатченки: документально-публіцистичний нарис / К. Дмитрук. – К.: Дніпро, 1980. — 318 с.; Дмитрук К. Жовто-блакитні банкроти: документальні нариси, памфлети, публіцистичні статті / К. Дмитрук. – К.: Дніпро, 1982. – 399 с.; Іванченко І. Ідеологічна диверсія в націоналістичній упаковці / І. Іванченко. – К., 1984. — 47 с.; Маланчук В. Історії однієї зради / В.Мельничук. – Л., 1958. – 71 с.; Маланчук Ф. Їх ремесло – зрада: публіцистичні нариси, памфлети й фейлетони / Ф. Маланчук. – Л.: Каменярь, 1978. — 128 с.; Мануїльський Д. Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини / Д. Мануїльський. – К., 1945. – 24 с.; Масловський В. В боротьбі з ворогами соціалізму / В. Масловський. – Л.: Высшая школа, 1984. – 187 с.; Мельничук Ю. Коли кров холоде в жилах. Нариси, памфлети / Ю.Мельничук. – К.: Радянський письменник, 1960. — 168 с.; Мельничук Ю. Продай-душі / Ю. Маланчук. – Л.: Каменярь, 1962. — 172 с.; Полторацький О. Українські буржуазні націоналісти – найлютіші вороги українського народу / О.Полторацький. – К., 1953. – 68 с.; Римаренко Ю. З ким і проти кого: документально-публіцистичні нариси й статті / Ю. Римаренко. – К.: Дніпро, 1983. — 348 с.

Певні зрушення у цьому напрямку відбулись тільки напередодні остаточного колапсу Радянського Союзу. У статті В. Шевчука, що з'явилась у переломний 1991 рік, уперше в радянській історичній науці були подані окремі факти з історії переговорів між представниками ОУН(б) і командуванням угорської армії кінця 1943 – початку 1944 рр. Незважаючи на те, що розвідка була написана з радянських ідеологічних позицій із войовничою викривальною риторикою, автор на основі слідчих документів КДБ оприлюднив інформацію про контакти між УПА та угорською армією в роки Другої світової війни⁷.

Якісно нові можливості для вивчення окресленої проблеми з'явилися після здобуття Україною незалежності. Після відкриття раніше недоступних архівних фондів радянського періоду (явище, яке вже увійшло в історіографічний дискурс як «архівна (документальна) революція») перед дослідниками відкрився широкий пласт невідомих джерел, вивчення якого стало одним із головних пріоритетів вітчизняної історичної науки.

Піонером у дослідженні проблеми переговорів між командуванням УПА та угорської королівської армії в українській історіографії став А.Боляновський. Науковець, по суті, вперше поставив проблему мирних контактів між УПА та угорською армією на міцну наукову основу, використавши при цьому низку маловідомих архівних документів і матеріалів з українських архівів. Історику вдалось частково з'ясувати основні цілі керівництва ОУН(б) та УПА у веденні переговорів з угорським командуванням, прослідкувати основні етапи цих перемовин і визначити їх результати. При цьому до наукового обігу були введені накази командира ВО «Богун» П. Олійника («Еней») і першого головнокомандуючого УПА Д. Клячківського («Клим Савур»), що стосувалися ставлення УПА до угорських окупаційних військ на території Волині.

Водночас поважним недоліком дослідження слід визнати нехтування ключовими з даної проблеми спогадами головних учасників та організаторів українсько-угорських мирних переговорів – А. Дольницького, І. Гриньоха та Я. Струтинського, на той час вже опублікованих у «Літописі УПА». Внаслідок цього здійснений автором аналіз повстансько-угорських переговорів виявився поверховим й дещо епізодичним. Зокрема це стосується опису будапештської місії ОУН(б). З огляду на обмежену джерельну базу, автор звузив хронологічні рамки власного дослідження кінцем 1943 – початком 1944 рр. Попри низку об'єктивних вад, стаття А.Боляновського стала, по суті, першою ластівкою в науковому дослідженні проблеми переговорів між УПА та королівською угорською армією в роки Другої світової війни у вітчизняній історіографії.

Певному узагальненню та подальшій конкретизації історії угорсько-повстанських переговорів на завершальній стадії війни було присвячене наступне дослідження автора, оприлюднене на науковій конференції в Івано-Франківську. У ньому історик спробував концептуально визначити внутрішню та зовнішньополітичну стратегію українського визвольного руху станом на початок 1944 р., описавши в даному контексті також переговори між УПА й

угорською армією⁹. Дослідник помилково встановив, що безпосереднім приводом для пошуку контактів Проводу ОУН(б) із військово-політичними колами Угорщини стали перші поразки УПА у сутичках із Внутрішніми Військами НКВС на початку 1944 р., не врахувавши попереднього етапу у відносинах між УПА й угорськими окупаційними військами на території Волині та південного Полісся у 1943 р. Також, на нашу думку, хибною є теза А. Боляновського про намір командування УПА поширити в лютому 1944 р. угорсько-повстанську домовленість на територію Галичини, де на той час ще не дислокувались великі угорські військові з'єднання. Підставою для такої інтерпретації було неправильне датування автором інструкції керівництва українського націоналістичного підпілля для ведення переговорів із угорськими військами на території Галичини, яка за змістом відноситься до кінця весни-початку літа 1944 р.

Аналізуючи результати переговорів між УПА та угорською армією у 1944 р., дослідник не помітив кардинальної зміни у стані відносин між двома сторонами після подій німецької окупації Угорщини у березні 1944 р., а також не визначив конкретних результатів переговорів для обох сторін, зазначивши лише, що «наслідки домовленостей з угорською армією також не дали бажаних результатів для українського руху Опору й не вирішили питання про підтримання в стані бойової готовності його основних збройних з'єднань (...) керівництво Генерального штабу угорської армії погодилось постачати УПА лише харчами й медикаментами, але відмовилось передавати українським повстанським відділам зброю та боєприпаси»¹⁰. У цілому праці А. Боляновського із досліджуваної тематики містять у собі чимало фактографічних неточностей і дискусійних моментів, однак у цілому заслуговують на наукову увагу.

Поглибленню дослідження вказаної проблеми сприяли публікації М. Держалюка¹¹. У них історик, спираючись на матеріали з фондів військово-історичного архіву Угорщини, ввів до наукового обігу два невідомі документи: наказ № 896 виданий від імені Головного вищого штабу УПА за підписом генерала армії Богдана Зубенка про припинення бойових дій проти угорських військ, автентичність якого на сьогодні піддається сумніву, та доповідь начальника угорського генштабу на засіданні вищого військового командування про воєнно-політичне становище станом на 24 липня 1944 р.

Боляновський А. До питання про політичну стратегію українського визвольного підпілля в 1944 р. / А. Боляновський // Галичина. – 2008. – №14. – С. 335-336.

Боляновський А. До питання про політичну стратегію українського визвольного підпілля в 1944 р. – С. 336.

Держалюк М. Взаємини УПА з угорськими військами у 1944 р. / М. Держалюк // Пам'ять століть – К., 1997. – №1. – С.138-141; Держалюк М. Україна в концепції і доктринах Угорщини / М. Держалюк // Українська державність в ХХ ст. Історико-політичний аналіз. – К.: Політична думка, 1996. – С.163-176.

Науковець розширив вивчення проблематики поїздки делегації українського визвольного руху до Будапешту, опублікувавши карту із кордонами Української держави, передану українськими делегатами угорському командуванню під час переговорів в угорській столиці. На думку автора, який вивчав українські матеріали військово-історичного архіву Угорщини, документи про переговори української делегації з представниками угорського вищого командування наприкінці 1943 р. знищив начальник угорського генштабу генерал-полковник Ф. Сомбатхеї, побоюючись репресій з боку німців, так як виявити їх в архіві досліднику не вдалось.

Подальшому вивченню вказаної проблеми у вітчизняній історіографії був присвячений розділ видання «Нариси з історії дипломатії України»¹², в якому розглядалось «українське питання» в роки Другої світової війни. Його автор Л. Лещенко окремо зупинився на міжнародних контактах українського націоналістичного підпілля та УПА з різними державами та військово-політичними силами в роки Другої світової війни і побіжно зачепив проблему переговорів між командуванням УПА та угорською армією у 1943 р. Дослідник визначив основні етапи повстансько-угорських військово-політичних контактів та розглянув перебіг основних зустрічей між обома командуваннями, на яких був встановлений договір про нейтралітет і ненапад.

Фрагментарно про переговори між представниками українського визвольного руху та військово-політичними колами Угорщини у 1943 – 1944 рр. згадував львівський історик Ю. Киричук, розглядаючи їх в контексті активного пошуку українським націоналістичним підпіллям зовнішньої підтримки для українського самостійницького руху на міжнародній арені у 1943 р..

Лещенко Л. «Українське питання» в дипломатичній історії Другої світової війни (1939-1945) / Л. Лещенко // Нариси з історії дипломатії України / [О. Галенко, Є. Камінський, М. Кірсенко та ін.]; за ред. В. А. Смолія. – К., 2001. – С . 519-524.

До аналізу проблеми відносин між УПА та угорською армією у 1943-1944 рр. також звертався А. Русначенко у своїй синтезованій праці з історії національно-визвольного руху в Україні та національних рухів Опору в Білорусії, Литві, Латвії та Естонії в 1940 – 1950-их рр.. З огляду на те, що

Узагальненню та певній систематизації досягнень історіографії у дослідженні проблеми українсько-угорських переговорів в роки Другої світової війни була присвячена стаття В. В'ятровича¹³, в якій автор розглянув передумови, основні етапи та результати домовленостей, досягнутих у ході проведення мирних переговорів між командуванням УПА та королівською угорською армією в 1943 – 1944 рр.

Принципово новий підхід у вітчизняній історіографії до вивчення проблеми діяльності ОУН та УПА запропонував В. Деревінський, який розглянув її в етнонаціональному вимірі крізь призму ставлення до сусідніх народів та національних меншин в Україні. Автор окремо зупинився на

В'ятрович В. Україно-угорські переговори / В. В'ятрович // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / Голова редкол. Ю. Сливка; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.– Л., 2004. – Вип. 11. – С.170-175. – (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність).

У працях з історії розвідувальної та контррозвідувальної діяльності ОУН та УПА Д. Веденєєв¹⁴ побіжно висвітлив також тему переговорів між командуванням УПА й угорської армії в 1943 – 1944 рр., згадавши, зокрема, про окремі зустрічі представників двох сторін на території Волині та Галичини, поїздки делегації ОУН(б) до Будапешту. При цьому дослідник використав низку невідомих документів з Галузевого державного архіву Служби безпеки України, що внесло нові, на той час невідомі факти в дослідження проблеми. Головну увагу автор сфокусував на розвідувальній співпраці між УПА й угорською королівською армією у вказаний період, внаслідок чого аналіз інших аспектів повстансько-угорських контактів залишився поза полем зору історика.

Деякі факти з історії переговорів між УПА та угорськими окупаційними військами на території Волині наприкінці 1943 – початку 1944 рр. навів у своїй праці з історії діяльності СБ ОУН на Волині Я.Антонюк. Однак автор

Веденєєв Д. Розвідувальна діяльність УПА (1943-1945) / Д. Веденєєв // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Збірник наукових праць; Інститут історії України НАН України. –К.: Наукова думка, 2004. – Вип.10. – С. 405-406; Веденєєв Д. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920-1945). [Монографія] / Д. Веденєєв, Г. Биструхін; Національна академія СБ України, Український інститут воєнної історії. – К.: Генеза, 2006. – С. 275-277.

Окремі епізоди угорсько-повстанських відносин у Галичині навесні-влітку 1944 р. висвітлювали у своїх статтях дослідники І. Андрухів¹⁵ та П. Сіреджук¹⁶. Згадки про угорсько-повстанські контакти на терені Берестейщини містяться також у науково-популярному виданні І. Пущука¹⁷.

Відносно мале місце тематика повстансько-угорських відносин у роки Другої світової війни займає у ґрунтовному спільному виданні українських та угорських істориків: «Закарпаття 1919-2009 років: історія, політика, культура». Автор відповідного нарису про воєнні операції на території Закарпаття у 1944 – 1945 рр. Р. Офіцинський навів лише окремі сюжети відносин між УПА та угорською армією на території Галичини у 1944 р., спираючись винятково на напрацювання попередників, головним чином М. Держалюка¹⁸.

Досить компактно інформацію про переговори між УПА та угорськими окупаційними військами на Волині у 1943 р. подав у своїй монографії, присвяченій командирі УПА-«Північ» Д. Клячківському, історик І. Марчук¹⁹. Однак при використанні напрацювань інших сучасників, автор вніс у своє дослідження купу фактичних помилок, що зменшило наукову цінність висвітленого ним сюжету.

Зарубіжна історіографія вказаної тематики умовно поділяється на угорську, польську та британську. Серед угорських авторів слід насамперед відзначити співробітника Військово-історичного інституту Угорщини Іштвана Ровоса, наукові розвідки якого залишаються чи не єдиним напрацюванням з

Андрухів І. Боротьба радянської влади проти збройних формувань ОУН та УПА на теренах Станіславської (Івано-Франківської) області в 40 – 50-их рр. ХХ ст. / І. Андрухів // Галичина. – Вип. 14. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 358.

Сіреджук П. Космач у вогні визвольних змагань 40 – 50-их рр. ХХ ст. / П. Сіреджук // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. 100 років від дня народження Романа Шухевича. – Вип. 14. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 411.

Пущук І. Українська повстанська армія на Берестейщині / Іван Пущук. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008. – С. 136, 143.

Закарпаття 1919-2009: історія, політика, культура / україномовний варіант українсько-угорського видання / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; [Редколег.: Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко та ін.; відп. за вип.. М.Токар]. – Ужгород: Ліра, 2010. – С. 249.

Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський – «Клим Савур». Монографія / І. Марчук. – Рівне: видавець Олег Зень, 2009. – С. 92-95

Окремі фрагменти з історії відносин між УПА-«Захід» та 1-ою угорською армією в передгір'ї Карпат у 1944 р. навів угорський військовий історик Янош Сабо у книзі «Лінія Арпада», що побачила світ у 2002 р. і була перевидана у 2006 р. в англomовному варіанті²⁰. Досліджуючи угорську оборонну систему північно-східних Карпат у роки Другої світової війни, автор стверджує, що українські повстанці ставились дружелюбно до угорських військ, які розташовувались на передніх позиціях оборони в передгір'ї Карпат («лінія Гуняді»). Я. Сабо відзначає, що вояки УПА боролися за здобуття незалежності України, однак не проявляли ворожого ставлення до гонведів, ведучи боротьбу головним чином проти німецьких і радянських військ, а також польських партизанів. Спираючись на спогади угорських офіцерів, автор стверджує, що під час оборони 1-ю угорською армією Східних Карпат українські повстанці на окремих ділянках фронту прикривали відступ угорських військ з оборонних позицій «лінії Гуняді» до «лінії Святого Ласло»²¹.

Окремі згадки про переговори між УПА й угорськими окупаційними військами на території Західної України у 1943 – 1944 рр. також зустрічаються в узагальнюючих працях з історії Угорщини часів Другої світової війни²².

Польська історіографія проблеми представлена кількома дослідженням Г. Мотики²³. Автор виділив тему взаємовідносин між ОУН та УПА й угорською королівською армією в рамки окремої наукової проблеми. Для досліджень польського історика значною мірою характерний розгляд проблеми через призму польсько-угорських військово-політичних відносин у роки Другої світової війни. Зважаючи на цю обставину, саме Г. Мотика найкраще з'ясував вплив польського фактору на українсько-угорські стосунки. На думку

Szabó J. The Árpád-line. The defence system of the Hungarian Royal Army in the Eastern Carpathians 1940 – 1944 / Editor of the serial: László Veszprémy; translator: Mahály Benkő / J. Szabó. – Budapest: Kiadó, 2006. – 331 p.

Ibidem. – P. 200-201, 229-230.

Ungváry K. A magyar honvedség a másodíc világháborúban / K. Ungváry. – Budapest: Osiris Kiadó, 2004. – Old. 216, 221-222; Ormos M. Hungary in the age of the two world wars 1914 – 1945 / M.Ormos / Editor-in-chief Béla K.Király, associated editor-in-chief, Kenneth Murphy, editor, László Veszprémy; translated by Brian McLean; Hungarian Academy of Sciences (Atlantic studies on society in change, No.133, East European Monographs № DCCXXIII). – New York: Columbia University Press, 2007. – P. 400.

Motyka G. Wojska Węgierskie na Wołyniu i w Galicji Wschodniej 1941 – 1944 / G. Motyka // Сторінки воєнної історії України: Збірник наукових статей; Інститут історії України НАН України. – Вип. 6. – К. 2002. – С. 31-33; Motyka G. Węgrzy a konflikt polsko-ukraiński w latach 1939 – 1953 / G.Motyka // Tygiel Narodów. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitey. 1939 – 1953. Wyd. 1. – Warszawa, 2002. – S.376-383; Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942 – 1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nationalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii; Instytut Studiów Politycznych PAN / G. Motyka. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2006. – S. 271-280.

дослідника, ведення переговорів Угорщини з командуванням УПА ніколи не суперечило тенденції польсько-угорської військово-політичної співпраці в роки війни, незважаючи на досягнення деяких позитивних результатів для української сторони. Історик стверджує, що у політичному відношенні угорці завжди стояли на тій позиції, що у майбутньому територія західноукраїнських земель мала відійти до відновленої Польщі. Не відкидаючи даної тези автора, можна зазначити, що саме політичний аспект українсько-угорських переговорів на сьогодні залишається чи не найменш вивченим в історіографії, зважаючи на об'єктивну нестачу, а інколи і повну відсутність документів з даної проблеми. Тому тезу автора, який спирався переважно на польські архівні документи у висвітленні даного аспекту, слід, на нашу думку, сприймати лише як гіпотезу до моменту виявлення угорських архівних матеріалів, які б підтвердили її.

Г. Мотика був першим з авторів, який звернув увагу на кардинальну зміну у відносинах між ОУН(б) і УПА та угорською армією після проведення німецької окупації Угорщини 19 березня 1944 р. На його думку, з цього часу розпочалась нова хвиля кровопролитного угорсько-повстанського військового протистояння, що тривала до липня 1944 р. У цілому автор досить цілісно відтворив широку палітру повстансько-угорських військово-політичних відносин у роки Другої світової війни, розглянувши як головні етапи та результати проведених переговорів між командуванням УПА й угорської королівської армії у вказаний період, так і описавши низку військових сутичок та зіткнень між обома арміями.

Загалом, характеризуючи дослідження Г. Мотики з вказаної проблеми слід зазначити, що його праці на сьогодні являються чи не єдиним цілісним науковим баченням проблеми відносин між УПА та угорською королівською армією в 1943 – 1944 рр., сформованим у польській історичній науці.

У британській історичній науці найбільш рельєфно історія Угорщини часів Другої світової війни представлена у ґрунтовній науковій праці професора Дж. Макартні, яка на сьогодні залишається однією з найбільш авторитетних досліджень гортистського періоду історії Угорщини на Заході. На думку автора, відсутність належного забезпечення та слабкий морально-психологічний стан угорських окупаційних військ у тилу Східного фронту спричинив виникнення феномену замирення з різними некомуністичними рухами Опору та проведення переговорів з польськими, російськими й українськими національними партизанськими формуваннями щодо ненападу та нейтралітету, обміну військовополоненими²⁴.

Таким чином, тема взаємовідносин між УПА та збройними силами Угорщини в 1943 – 1945 рр. належить до «відносно нових» і не достатньо актуалізованих в історичній науці. Її вивчення було розпочате на еміграції діячами українського визвольного руху, безпосередніми учасниками та очевидцями повстансько-угорських відносин у роки Другої світової війни. Внесок діаспорних авторів у дослідження цієї теми полягав у систематизації та

публікації багатьох спогадів та окремих документів, що сприяло формуванню джерельної бази проблеми. Однак загалом слабка документальна основа залишила поза увагою українських істориків на Заході чимало сюжетів відносин між УПА та угорськими військами, зокрема питання військової конфронтації, діалектику мирних переговорів і збройного протистояння, роль Закарпаття в українсько-угорських переговорах тощо. Окрім цього у діаспорній історіографії утвердилася тенденція до певної ідеалізації українсько-угорських контактів у роки війни, яка залишала поза орбітою історичного пізнання «незручні» для цієї схеми проблеми.

У радянській історичній науці зазначена тема перебувала на маргінесі як історичного знання, так і пропагандистських арсеналів комуністичного режиму. Автори, які вміщували невеличкі вкраплення сюжетів із цієї теми у свої праці, не ставили собі за мету спеціально розкрити відносини між українським самостійницьким рухом та угорськими військами у 1942 – 1945 рр. Висловлені ними окремі оціночні судження з приводу характеру повстансько-угорських контактів у роки війни не виходили за межі офіційного канону про колабораціонізм і зрадницьку сутність українських націоналістів і не виокремлювали їх від зв'язків українських націоналістів з німецькими військами.

Сучасна українська історіографія завдяки «документальній революції» 1990-их рр. змогла суттєво збагатити джерельну базу дослідження теми та окреслили її параметри як наукової проблеми. Однак до цього часу вона значною мірою перебуває у тіні інших міжнаціональних та військових аспектів діяльності українського націоналістичного підпілля та УПА у роки війни – відносин із польським підпіллям, німецькою окупаційною владою та вермахтом, радянськими партизанами, внутрішніми військами НКВС та Червоною армією тощо.

Праці зарубіжних істориків сприяли поглибленню вивчення відносин між ОУН(б) і УПА та угорськими збройними силами у роки Другої світової війни переважно з угорської та польської перспективи. Однак вони зазвичай не враховували або недостатньо залучали український джерельний матеріал, що не давало змогу сформулювати цілісне і комплексне бачення теми.

Історіографічний аналіз засвідчує, що відносини між ОУН(б) і УПА та збройними силами Угорщини у 1942 – 1945 роках ще не отримали достатньо повного висвітлення в історичній науці. За своїми якісними показниками література з даної теми зробила помітні зрушення тільки протягом останніх 20-ти років. На сьогодні не існує окремого комплексного наукового дослідження повністю присвяченого вказаній темі.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерела, використані при написанні дисертаційного дослідження роботи, можна поділити на кілька груп: 1) документи із архівних зібрань; 2) масив опублікованих матеріалів; 3) мемуарна література.

Архівні документи, на яких базується робота, за походженням поділяється на українські (підпільно-повстанські), угорські та радянські. Найчисельніша документальна спадщина ОУН(б) та УПА, яка стосується даної проблеми, зберігається у Галузевому державному архіві Служби безпеки України (далі – ГДА СБУ), Центральному державному архіві вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), Центральному державному архіві громадських об'єднань (далі – ЦДАГО України), Державному архіві Рівненської області та архіві Центру досліджень визвольного руху у Львові.

У першу чергу в роботі використані автентичні документи українського націоналістичного підпілля та УПА, що стали трофейним набутком радянських органів державної безпеки, партійних і партизанських структур, які здійснювали боротьбу проти українського самостійницького руху в 1940 – 1950-х рр., внаслідок чого єдина документальна спадщина була розпорошена між різними відомчими установами. У той же час на сучасному етапі плідну роботу із нагромадження, систематизації, зберігання та вивчення документів ОУН та УПА здійснює Центр дослідження визвольного руху у Львові.

Весь масив джерел підпільно-повстанського походження, який стосується теми дисертаційного дослідження, можна поділити на чотири групи: 1) інструктивно-розпорядчі; 2) процесуально-облікові; 3) виконавчі документи; 4) пропагандистські матеріали. За видовою класифікацією до першої належать накази, інструкції, вказівки та орієнтування; до другої – постанови з'їздів, зборів і конференцій ОУН; до третьої – звіти, суспільно-політичні огляди, відомості, протоколи, інформації, теренові вістки, денники, листи; до четвертої – листівки, відозви, звернення, декларації, брошури²⁵. За внутрішньою структурною приналежністю вони відносяться до суспільно-політичних, організаційних, розвідувальних, військових і пропагандистських референтур ОУН(б), штабів військових округ і Головного командування УПА, УГВР.

Звітні матеріали українського підпілля та УПА дають можливість простежити зародження та протікання збройного конфлікту з угорськими окупаційними військами у 1943 – 1944 рр. на території Західної України, прослідкувати ставлення угорської армії до українського населення, виокремити характерні тенденції у відносинах між УПА та угорською армією. У той же час у виконавчих документах українського підпілля нечасто фіксувались факти мирних переговорів між командуваннями УПА й угорських військ. Інструктивно-розпорядчі документи керівництва ОУН(б) та командування УПА регулювали та нормували ставлення українських повстанців до угорських військ за посередництвом наказів і вказівок. Інформаційну й агітаційну роботу серед угорських вояків засвідчують пропагандистські видання ОУН(б) та УПА.

Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і Запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941-1944 рр.) / Відп. ред. П. Потічний / В. Ковальчук // Літопис УПА. Бібліотека. Т. 7. – Торонто-Л., 2006. – С.63.

Унікальне зібрання документів з історії українського визвольного руху зберігається у фонді «Колекція друкованих видань» ГДА СБУ. Воно в основному сконцентровано у справі № 372 (у 103 томах), що має назву «Збірник документів про структуру та характер антирадянської діяльності «Організації українських націоналістів – ОУН» та «Української повстанської армії – УПА»; про методи та заходи агентурно-оперативної роботи органів державної безпеки України з ліквідації організованого підпілля ОУН і озброєних банд УПА на території республіки в період 1943-1954 рр.» та у додатках до неї – справах № 376 (у 88 томах) та № 398 (у 51 томі). Ці справи містять упорядковані чекістами оригінали та копії документів, що відображають діяльність українського визвольного руху та боротьбу з ним радянських каральних органів у 1944 – 1954 рр. Підготовкою зазначених томів у 1959 – 1964 рр. займалась оперативна група при Голові КДБ УРСР з узагальнення досвіду роботи чекістів, яка провела колосальну роботу з упорядкування та опрацювання трофейних документів ОУН та УПА, що були захоплені під час проведення чекістсько-військових операцій²⁶.

Важливою складовою дисертації стали документи українського підпілля з архівних фондів ЦДАВО України, зокрема «Краєвий провід Організації українських націоналістів на західноукраїнських землях» (Ф.3833), «З'єднання західних груп Української повстанської армії «УПА-Захід»» (Ф. 3836) та «Євген Штендера: особовий архів (Місія УПА за кордоном)» (Ф. 5245).

Трофейні документи українського націоналістичного підпілля та УПА, що були захоплені радянськими партизанськими загонами у 1943 – 1944 рр., у вигляді оригіналів і копій відклались у фондах «Центральний Комітет Комуністичної партії України» (Ф. 1) та «Колекція документів з історії Комуністичної партії України» (Ф. 57) ЦДАГО України. Серед архівних зібрань Державного архіву Рівненської області особливу увагу в контексті нашого дослідження заслуговує «Колекція документів з історії ОУН і УПА» (Ф. Р-30), який містить документи волинсько-поліських структур українського підпілля та «лісової армії». Окремі матеріали українського резистансу, які стосуються вказаної тематики, зберігаються в архіві Центру досліджень визвольного руху у Львові, зокрема у фонді документів керівника референтури зовнішніх зв'язків Проводу ОУН(б) М.Лебеда, що були привезені з Мюнхена. Також для написання роботи особливо цінними стали спогади В.Чижевського, які зберігаються у цьому архіві.

Унікальні документи з теми дисертаційного дослідження зберігаються в колекції ім. П. Потічного про підпільну й антипідпільну боротьбу в Україні в Торонтському університеті Канади. Зокрема, слід виділити архівне зібрання довголітнього редактора «Літопису УПА» Є.Штендери «Місія УПА за кордоном», в якому містяться документи з особистого архіву зв'язкового

Іщук О. Узагальнення органами КДБ УРСР досвіду боротьби з підпіллям ОУН та УПА: до створення відомчої тематичної колекції архівних документів (1959-1964 рр.) / О. Іщук // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – № 1. – 2009. – С. 87-119.

старшини УПА при угорській армії А.Дольницького, який у повоєнні роки проживав на еміграції в Канаді. У 2009 р. ці документи були передані на зберігання в ЦДАВО України. Також у колекції П. Потічного відклався машинопис спогадів командира 6-го угорського корпусу генерал-полковника Ф.Форкоша про переговори з УПА-«Захід» навесні-влітку 1944 р., написаних у 1952 р.

Угорська документальна база з історії повстансько-угорських контактів у роки Другої світової війни значно поступається своєму українському аналогу. Це зумовлено великими матеріальними втратами угорських архівів у воєнний час, зокрема спаленням відомчих архівів урядом М. Каллаї напередодні німецької окупації Угорщини у березні 1944 р., бомбардуваннями Будапешту радянськими військами взимку 1944 – 1945 рр. тощо.

Основний масив угорських документів з теми дисертаційного дослідження зберігається у Військово-історичному архіві в Будапешті (Hadtörténelmi Levéltár – HL). Зокрема, у роботі були використані документи угорського генерального штабу (доповідь начальника штабу Я.Вьорьоша про воєнно-політичне становище, виголошена на засіданні Військової ради Угорщини 26 липня 1944 р.), звітна польова документація 13-го піхотного полку 1-ої угорської армії, що дислокувався у Східних Карпатах влітку-восени 1944 р., а також спогади окремих угорських офіцерів, зокрема ад'ютанта командира 24-ої угорської піхотної дивізії Лайоша Гідвейгі та офіцера 22-го піхотному полку Ференца Ромгані. Більшість із наявних угорських документів відноситься до літа – початку осені 1944 р. і містить інформацію про взаємодію із загонами УПА на території Галичини та Прикарпаття. На жаль, до наших часів не збереглась угорська військова документація, яка стосувалась угорсько-повстанських контактів на території Волині та південного Полісся у 1943 – початку 1944 рр., а також будапештського раунду переговорів між представниками ОУН та військово-політичними колами Угорщини наприкінці 1943 р.

Окрім цього у дисертації були використані матеріали судового процесу угорського військового трибуналу над членами українського підпільного руху на Закарпатті у липні 1942 р., що зберігаються у Державному архіві Закарпатської області.

У радянському комплексі джерел значну цінність з обраної теми становлять документи комуністичних органів державної безпеки, які зберігаються у ГДА СБУ. Матеріали секретного діловодства структурних підрозділів МДБ УРСР, які здійснювали боротьбу з українським націоналістичним підпіллям та УПА у 1940 – 1950-их рр., сконцентровані у кількох фондах. У дисертації були використані фонд «Управління по боротьбі з бандитизмом МВС, Управління 2-Н та 4-е Управління МДБ-КДБ УРСР» (Ф. 2), «Секретне діловодство 4-го та 6-го відділу КДБ при РМ УРСР» (Ф. 26) та «Справи оперативного обліку КДБ УРСР» (Ф. 65). Внутрішні чекістські оперативні документи збагачують окремі сюжети повстансько-угорських взаємин кінця літа – початку осені 1944 р. на території Прикарпаття. Суттєво

доповнюють ці документи матеріали вже згадуваної справи № 372 фонду друкованих видань. Зокрема, унікальні свідчення про контакти між командуванням УПА-«Захід» та 1-ою угорською армією на території Галичини залишив начальник відділу 1-Б (розвідка і контррозвідка) цієї армії підполковник Кароль Молнар, що був арештований радянською контррозвідкою СМЕРШ 2-го Українського фронту. Протокол його допиту від 21 квітня 1945 р. зберігся у вигляді копії у 40-му томі цієї справи.

Надзвичайно цінними інформативними джерелами з історії контактів між УПА та угорськими військами у роки Другої світової війни стали архівно-кримінальні справи членів ОУН та УПА, які зберігаються у «Фонді nereабілітованих осіб» (Ф. 5) і «Фонді реабілітованих осіб» (Ф. 6) ГДА СБУ. Зокрема, автор послуговувався матеріалами справ на командира групи УПА «Захід-Карпати» О. Луцького, начальника штабу з'єднання УПА «Холодний Яр» Є. Басюка, емісара Проводу ОУН(б) В. Чижевського, членів Проводу ОУН(б) П. Дужого та М. Степаняка, а також С. Трофімчука. Окрім цього в роботі було використано архівно-слідчу справу на члена військового штабу ВО «Говерля» УПА-«Захід» полковника Ф. Стефановича з архіву УСБУ в Івано-Франківській області.

Попри недоліки й об'єктивні вади, зумовлені специфікою діяльності органів радянської державної безпеки, документи архівно-слідчих справ на заарештованих діячів Проводу ОУН(б) та командування УПА дають нам унікальну первинну інформацію з низки важливих питань і суттєво доповнюють інформацію, зафіксовану в інших документах.

У фонді 57-му ЦДАГО України зберігаються розлогі інформаційні повідомлення радянських органів державної безпеки на адресу ЦК КП(б)У, зроблені на основі протоколів допитів арештованих учасників націоналістичного підпілля та цивільних осіб, в яких ідеться про відносини між УПА та угорською армією в роки Другої світової війни та про факти ведення між ними переговорів про ненапад. Фонд цього архіву під назвою «Український штаб партизанського руху» (Ф. 62) містить розвідувальні донесення командирів радянських партизанських загонів та з'єднань про місця дислокації угорських окупаційних частин на території Волині та південного Полісся, а також про взаємодію між УПА й угорськими військами.

Загалом у дисертаційному дослідженні використано документи із 8 центральних, державних, галузевих, військово-історичних і громадських архівів України, Угорщини та Канади.

До окремої групи джерел документального характеру належать археографічні видання. Серед збірників документів, що були використані при написанні роботи, слід виділити унікальне багатотомне видання «Літопис Української Повстанської Армії». Особливо цінними для дослідження стали томи 2, 26, 33, 49 старої серії, де опубліковані документи ОУН, УПА та УГВР,

Своєрідним продовженням цього циклу є видання «Літопису УПА» в Україні на основі документів ГДА СБУ, ЦДАВО та ЦДАГО України, яке підготували співробітники цих архівів і науковці Інституту української археографія та джерелознавства ім. М. С. Грушевського. Зокрема, у роботі були використані документи волинсько-поліських структур УПА та мережі запілля, упорядковані О. Вовком, С. Кокіним, В. Ковальчуком та І.Марчуком (2-ий, 8-ий

Окремо варто відзначити збірник документів і матеріалів львівських науковців «Літопис нескореної України». Важливим для дослідження стало

У дисертаційній роботі були використані документи з угорського збірника документів, присвяченого участі Угорщини в Другій світовій війні, а

Наступна велика група джерел – мемуарна література, яка включає в себе спогади і щоденники безпосередніх учасників подій, які висвітлювали та характеризували побачене і пережите. Попри свою суб'єктивність, саме джерела особового походження, за відсутності інших достовірних документів, дають можливість встановити низку невідомих фактів та імен, відтворити проходження тих чи інших історичних процесів, явищ, подій, зрозуміти психологію, настрої та сподівання людей досліджуваної епохи. Критичний підхід до аналізу документів особового походження у поєднанні з співставленням їх із синхронними документальними джерелами дає змогу більш детально відтворити історичний процес.

Особливо цінними для написання роботи стали спогади українських повстанських командирів, працівників військових штабів УПА, рядових інсургентів та учасників національно-визвольного руху, які були свідками чи учасниками повстансько-угорських відносин в роки Другої світової війни. Насамперед потрібно відзначити найбільш важливі для дослідження збірки спогадів, опубліковані у видавництві «Літопис УПА».

Незамінним джерелом з історії контактів УПА з угорськими військами стали спогади безпосередніх учасників переговорів з угорськими військово-політичними колами – А. Дольницького, І. Гриньоха, Я. Струтинського, які

Окрім цього, при написанні наукової роботи були використані мемуари вояків та командирів УПА, діячів українського національно-визвольного руху М. Андрусяка, І. Герасиміва, М. Гордієнка, І. Дмитрика, Р.Загоруйка, Ф.

Окремо слід виділити спогади американського посла в Будапешті Дж. Монтгомері²⁷ про своє перебування в Угорщині, в яких він згадував також про приїзд української місії до Будапешту у 1943 р. Важливими для розуміння мотивації угорського військово-політичного керівництва у веденні переговорів з УПА є мемуари угорського прем'єр-міністра М. Каллаї²⁸.

Традиційні джерела доповнюють матеріали усної історії, зокрема записи свідчень вояків УПА, здійснені автором, що зберігаються в «Центрі усної історії» Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Зокрема, у дисертації були використані свідчення стрільця відділу «Нечоси» куреня «Гамалії» І. Якимчука та вояка сотні «Громенка» Є. Добровольського («Лісовий») про угорсько-повстанські контакти влітку-восени 1944 р. на

території Прикарпаття.

Таким чином, джерельна база дослідження має багатовидовий і багатоплановий характер. Джерела з історії відносин між угорськими військами та УПА в роки Другої світової війни мають українське, угорське, німецьке, радянське, польське та британське походження. Певну складність у розкритті проблеми становить розпорошеність і неповна збереженість окремих різновидів документів, у першу чергу текстів ключових письмових договорів та угод між командуванням УПА й угорської армії, протоколів з повстансько-угорських переговорів, що не дійшли до нашого часу. Певні лакуни в історії відносин між УПА та угорською армією в роки війни зумовлені значними втратами угорських архівних документів, у зв'язку з чим у джерельній базі дослідження матеріали суб'єктів відносин представлені непропорційно з переважанням українських та невеликими вкрапленнями угорських. Цю прогалину автор намагався частково заповнити за допомогою наукової літератури з історії Угорщини у роки Другої світової війни.

Аналіз джерельної бази засвідчив, що вона цілком достатня і репрезентативна для висвітлення теми. Наявний документальний матеріал, який зберігається в архівних сховищах України та Угорщини, мемуарна література, історіографічні джерела дають змогу більш деталізовано та комплексно розглянути тему відносин між ОУН(б) і УПА та збройними силами Угорщини у 1942 – 1945 рр., торкаючись при цьому не тільки аспекту мирних

Montgomery J. Hungary the unwilling satellite. U.S. Envoy Extraordinary and Plenipotentiary to Hungary, 1933-1941. Illustrated and mapped. – New York, 1993. – 288 p.

Kállay N. Hungarian premier a personal account of a nation's struggle in the Second World War / With a foreword of C. Macartney. – New York: Columbia University Press, 1954. – 518 p.

переговорів, але і намагаючись цілісно відтворити військово-політичні відносини між УПА й угорськими військами на тлі подій Другої світової війни. Висвітлення даної теми дасть можливість комплексно розглянути антиугорський фронт у діяльності ОУН(б) та УПА, визначити місце та роль Угорщини в стратегії і тактиці українського визвольного руху в роки війни, сприятиме більш ґрунтовному вивченню історії українського національного резистансу та перебування угорських окупаційної армії на теренах України в роки Другої світової війни.

РОЗДІЛ 2

ВІДНОСИНИ МІЖ ПІДПІЛЛЯМ ОУН(Б) І УПА ТА УГОРСЬКИМИ ЗБРОЙНИМИ СИЛАМИ (1942 – БЕРЕЗЕНЬ 1944 рр.)

2.1. Історичні передумови протистояння і налагодження контактів між українським націоналістичним підпіллям та угорськими військами

Події кривавої окупації угорськими військами Карпатської України у березні 1939 р. ознаменували початок нового етапу в історії українсько-угорських відносин, які опинились в стані глибокого антагонізму та ворожнечі. Спроби врегулювати військовий конфлікт між незалежною Карпатсько-Українською республікою та Угорським королівством у дипломатичний спосіб через проведення переговорів між урядовою делегацією Карпатської України на чолі з Ю. Брашайком та угорським урядом П. Телекі у березні 1939 р. не мали успіху через сповідування угорськими керівними колами ідей відновлення «тисячолітньої держави св. Стефана» й ігноруванням ними перебування представників карпатоукраїнського уряду в столиці Угорщини протягом березня-липня 1939 р.²⁹.

Після окупації Угорщиною Закарпаття на території краю розпочались угорські репресії, жертвами яких стали різні категорії місцевого населення, однак найбільш жорстокого переслідування зазнали карпатські січовики, національно свідомі інтелігенція, колишні державні і партійні службовці Карпатської України, представники греко-католицького духовенства. Для полонених створили тюрми і концтабори у Тячеві, Великому Бичкові, Кривій,

Пагіря О. Невідомі листи делегації уряду Карпатської України до уряду Угорщини // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2009. – № 1 (32). – С. 49-70.

Рахові, Сваляві, Великому Березному³⁰. Загалом, за офіційними даними МВС Угорщини, з березня по грудень 1939 р. кількість жертв угорських каральних акцій у краї становила 4,5 тис. осіб³¹. Жорстокі гортистські репресії проти активних учасників розбудови Карпатської України мали на меті в корені придушити будь-які прагнення закарпатських українців до возз'єднання зі своїми братами по інший бік Карпат, і деформувавши етнічну самосвідомість, створити з них міфічний «угро-руський народ», політично інтегрований до складу Угорського королівства.

Із зайняттям Червоною армією території Західної України у вересні 1939 р. Організація українських націоналістів (ОУН) стала основним політичним ядром українського національно-визвольного руху. Наприкінці 1939 – на початку 1940 рр. заходами діячів ОУН на території окупованого Угорщиною Закарпаття була відновлена мережа націоналістичного підпілля, діяльність якого мала антиугорський характер. До початку війни крайова ОУН на чолі з А. Цугою («Дуб»), що після організаційного розколу на мельниківців і бандерівців у лютому 1940 р. опинилася під впливом Революційного проводу на чолі зі С. Бандерою, зосередила свою увагу головним чином на організаційній розбудові підпільних структур і пропагандистській діяльності антиугорського спрямування³².

Революційний провід ОУН розглядав територію Закарпаття в якості невід'ємної складової майбутньої Української держави. Зокрема, у політичних постановках Другого Великого Збору ОУН(б), який проходив у Кракові у березні-квітні 1941 р., відносно цього краю зазначалось: «У Закарпатській Україні ОУН змагає до розбудови політичної сили Українського Народу та до прилучення Закарпаття до Української Держави»³³. У подальшому програма діяльності ОУН на Закарпатті була конкретизована у постановках Другої конференції ОУН у квітні 1942 р.: «На терені Закарпаття ми ведемо політичну революційну боротьбу проти безпосереднього займанця [малась на увазі Угорщина – О.П.], проти всяких вислужників (угрорусів, москвофілів і т.д.) та проти германофільства. Ми виробляємо там зрозуміння, що доля Закарпаття залежатиме від долі Києва, прагнемо вкорінити в народі ідею – соборництва і виховати серед мас почуття цілоти українських земель та зокрема ваги Осередніх та Східніх Українських Земель. Ми змагаємо за піднесення політичної активності народу та вироблення відпорності чужим впливам на всіх ділянках життя Закарпаття».

Пагіря О. Карпатська Січ: військове формування Карпатської України. – К.: Темпора, 2010. – С.142-143.

Пушкаш А. Цивілізація или варварство. Закарпатьє 1918-1945 / А.Пушкаш; Інститут славянознавства РАН – М., Європа, 2006. – С . 299.

За українське Закарпаття / Ред.-упоряд.: В. Маркусь, В.Худанич. Наук.-попул. вид. – Ужгород: Гражда, 1994. – С. 27.

ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929–1955 рр. – Мюнхен, 1955. – С. 33.

У першій половині 1942 р. угорська військова контррозвідка та жандармерія провели масові арешти в середовищі підпільних ланок ОУН(б) на території краю. У липні 1942 р. на трьох судових процесах угорського військового трибуналу у Ковнерівському палаці поблизу Мукачева (17, 22 та 24 липня) більшість учасників крайової ОУН (153 чол.) було засуджено до різних термінів ув'язнення³⁴. Зокрема, у тексті вироку зазначалось: «підсудні проголошували, що Закарпаття завжди було українською територією, такою ж і залишається, у зв'язку з чим Закарпаття, якщо треба, то збройним повстанням і революційним шляхом необхідно відокремити від Угорщини і приєднати до України»³⁵. У результаті розгрому підпільної мережі ОУН(б) та арешту її учасників, на території Закарпаття аж до осені 1944 р. так і не вдалося відновити діяльність українського самостійницького руху.

Вступ Угорщини у війну проти СРСР на боці гітлерівської коаліції 27 червня 1941 р. і початок вторгнення армійської «Карпатської групи» під командуванням генерал-лейтенанта Ф. Сомбатхеї на радянську територію спричинив тимчасову окупацію угорськими військами галицького Прикарпаття по р. Дністер³⁶. 1-а гірська стрілецька та 8-а прикордонна угорські бригади, які брали участь у червнево-липневих боях із угрупованням радянських військ у Східних Карпатах, взяли під свій контроль південну Галичину для виконання охоронно-поліційних функцій. Одним із їхніх завдань було очищення території від Карпат до Дністра від залишків радянських військ і підтримання порядку на окупованих теренах³⁷.

Під час свого нетривалого управління на Станіславщині у липні 1941 р. угорська військова адміністрація зіштовхнулась зі спробами ОУН(б) створити на західноукраїнських землях українські державні органи влади, у зв'язку з проголошення у Львові 30 червня 1941 р. Акту про відновлення Української держави. Спочатку угорці толерували державотворчі заходи українських націоналістів, вважаючи, що проголошення Української держави було

Український чин Закарпаття. Архівні матеріали і документи, дослідження, спомини / Ред.-упоряд. В. Худанич, В. Маркусь. – Ужгород: Мистецька лінія, 2004. – С. 8.

Державний архів Закарпатської області. – Ф. 3223. – Оп.5. – Спр. 1. – Арк. 118

Szabó P. Hungarian soldiers in World War II: 1941 – 1945 // A Millennium of Hungarian military history / Edited by László Vesprémy and Béla K. Király; translated by Eleonóra Arató. Copyedited by Matthew Suff. – Columbia University Press, New York, 2002. – P. 441-442.

Vargai G. Magyarország a másodíc világháborúban. – Budapest, 2001. – Old. 197; Русак А. Союзники гитлеровской Германии в войне против СССР. 1941-1945. – К.: Институт истории Украины НАН Украины, 1998. – С. 76.

Відносно короткий період толерування угорськими військовими органами української адміністрації та міліції на території Станіславщини закінчився у середині липня 1941 р. Відтоді угорське командування взяло курс на підпорядкування українських цивільних урядів власним військово-адміністративним органам. Така кардинальна зміна політики Будапешта у ставленні до українського визвольного руху була зумовлена трьома об'єктивними факторами.

По-перше, дався взнаки тиск, який чинився протягом першої половини липня 1941 р. німецькими органами безпеки на своїх угорських колег, спрямований на те, щоб змусити їх покінчити з державотворчими заходами ОУН(б) на території Станіславщини, в той час коли німецькі оперативні контрзаходи спрямовані на ліквідацію адміністративних органів Українського державного правління та арешт провідних членів ОУН(б) були вже проведені на решті території Галичини.

По-друге, угорське політичне керівництво на чолі з адміралом М. Горті взяло курс на закріплення території галицького Прикарпаття за Угорським королівством. В якості винагороди за участь у німецькому «хрестовому поході» проти більшовизму угорські військово-політичні кола розраховували на можливість включення до складу Угорщини більшої частини Станіславщини, зайнятої угорськими військами. Зокрема під час німецько-угорських переговорів у Берліні в січні 1941 р. йшла мова про землі «старого князівства Галич», передгір'я Карпат до р. Дністер³⁸. Внаслідок цього, першим кроком в інтеграції зайнятих українських земель до складу Угорщини мало стати утворення тут тимчасових цивільних органів влади під контролем угорської військової адміністрації, які б зосередили в своїх руках всю повноту влади на місцях. Тому підпорядкування українських цивільних управ угорським органам влади, або ж їх остаточна ліквідація, залишалась, на думку угорських керівних кіл, тільки питанням часу.

Третім фактором, який відіграв значну роль у зміні ставлення угорців до заходів українських націоналістів на території краю, став вплив на угорський офіцерів з боку поляків, традиційно вороже налаштованих щодо можливості створення Української держави на західноукраїнських землях³⁹.

У другій половині липня – на початку серпня 1941 р. угорське командування у деяких районах Станіславської області стало безпосередньо вимагати від українських цивільних управ цілковитого підпорядкування угорській військовій адміністрації. Водночас угорські військові взяли курс на

Нюрнберзький процес. Т. II. Преступлення проти мира. – М., 1958. – С. 668.

Пагіря О. Взаємини між угорською армією та українським визвольним рухом на Прикарпатті влітку 1941 року // Український визвольний рух. – Зб. 13. – Л., 2009. – С. 105-132.

повну ліквідацію непідконтрольних їм українських військових структур на Прикарпатті. До таких насамперед відносились українська міліція та військово-старшинські школи ОУН(б).

Однак у зв'язку зі створенням 1 серпня 1941 р. дистрикту «Галичина», як складової частини Генерального губернаторства, та включення до нього терену Станіславщини, у перші дні серпня 1941 р. в обласних та повітових містах краю була проведена офіційна церемонія передачі влади від представників угорського військового командування до рук співробітників німецької окупаційної адміністрації.

З цього часу Станіславівська обласна тимчасова управа, окружні та повітові управи краю були розпущені. Замість них на чолі округів, повітів і великих міст були створені німецькі адміністративні органи. Політичну ситуацію на цих територіях перебрали під свій нагляд органи німецької таємної поліції (гестапо), а громадський порядок контролювала жандармерія⁴⁰. Так остаточно припинили своє існування органи державної адміністрації Української держави на території Станіславщини.

Події середини літа 1941 р. стали для угорських військово-політичних кіл другим масштабним зіткненням (після окупації Карпатської України) з українськими національно-визвольним рухом. На жаль, і в цього разу ця зустріч носила переважно конфліктний характер і супроводжувалось новим угорсько-українським міжнаціональним зіткненням. Однак для угорської політичної та військової еліти події липня 1941 р. на території Прикарпаття стали новим етапом в їх ознайомленні з «українським питанням» і тією політичною силою, яка представляла найбільш потужне ядро в українському визвольному русі – ОУН(б).

Угорські військова присутність на території України в роки Другої світової війни була доволі значною, порівняно з іншими союзниками гітлерівської Німеччини. У вересні 1941 р. угорські 1-у гірськострілецьку та 8-у прикордонну бригади в південній Галичині замінили нещодавно сформовані «охоронні дивізії» з номерами 102, 105, 108, 121 та 124, які були відправлені виконувати окупаційні функції у тилу Східного фронту на територію українського та білоруського Полісся⁴¹.

З цих військових сил 6 жовтня 1941 р. була сформована угорська окупаційна група (Magyar Megszállo Csoport). У січні 1942 р. на вимогу Берліна була проведена реорганізація угорських окупаційних частин. Зокрема, за наказом верховного головнокомандувача угорської армії регента М. Горті угорські бригади були переформовані у легкі дивізії із завданням виконувати функції повноцінних дивізій без відповідного озброєння (повністю була відсутня артилерія) і людських контингентів.

Андрухів І., Француз А. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939 – 1959). Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз. – Рівне-Івано-Франківськ, 2001. – С. 68-69.

Эббот П. Союзники Германии на Восточном фронте. 1941 – 1945 / П. Эббот, Н. Томас; пер. с англ. Н. Стиховой; худож. М. Чаппел. – М.: Астрель, 2001. – С. 22.

За даними угорських істориків, у роки Другої світової війни військове та політичне керівництво Угорщини під тиском Берліна відправляло для виконання поліційно-охоронних функцій в оперативному тилу Східного фронту у 1941 р. – 6 (102-а, 105-а, 108-а, 111-а, 121-а та 124-а бригади), у 1942 р. – 2 (додатково 114-а та 117-а бригади), у 1943 р. – 6 (1-а, 201-а дивізії) і в 1944 р. – 3 угорські окупаційні частини⁴². Після розгрому 2-ої угорської армії на Верхньому Дону в січні-лютому 1943 р. під час проведення контрнаступальної операції РСЧА в ході битви під Сталінградом угорські окупаційні війська, які перебували на території СРСР отримали нові підкріплення.

22 січня 1943 р. А. Гітлер видав наказ про відступ 2-ї угорської армії з лінії фронту поблизу Дону та призначив район Белгорода для подальшої реорганізації залишок угорських військ. Під час переговорів з начальником угорського генштабу Ф. Сомбатхеї 1 лютого 1943 р. фюрер запропонував сформувати зі штабу 2-ї угорської армії командування угорських окупаційних військ. До їх складу мали увійти шість піхотних дивізій. Попередньо планувалось, що угорські окупаційні війська будуть призначені для виконання охоронних функцій в оперативному тилу Східного фронту, боротьби проти партизанів і в окремих випадках залучатимуться до бойових дій на фронті. Однак, зважаючи на погане озброєння, низький морально-психологічний стан, непридатність угорських гонведів до участі у великих воєнних операціях, від останньої функції довелось відмовитись⁴³.

Залишки розбитої на Дону 2-ї угорської армії (70 тис. чол.) за домовленістю між угорським командуванням і верховним командуванням вермахту (ОКВ) у лютому 1943 р. були зосереджені на правому березі Дніпра для реорганізації. Згідно з директивними інструкціями угорського генерального штабу за березень 1943 р., вони мали утворити два армійські корпуси у складі чотирьох повних дивізій для виконання окупаційних завдань у німецькому тилу . 14 березня 1943 р. у Будапешті відбулось засідання представників Міністерства оборони, генерального штабу та штабу 2-ої угорської армії з приводу подальшої реорганізації угорських військ на німецько-радянському фронті. На ньому було вирішено створити спільне командування для всіх угорських частин на Східному фронті, позбавивши тим самим угорські війська німецького контролю на нижчому рівні. 16 березня 1943 р. було прийняте рішення повернути залишки 2-ої угорської армії на батьківщину, замінивши їх двома свіжими армійськими корпусами з Угорщини. Транспортування угорських військ розпочалось у середині квітня 1943 р⁴⁴.

Vargai G. Magyarország a másodíc világháborúban. – Budapest, 2001. – Old. 215.

Dombrády L. Army and politics in Hungary 1938 – 1944. Edited by G. Rázsó. Translated by E. Arató. – New York: Columbia University Press, 2005. – P. 425.

Dombrády L. Katonapolitika és hadsereg 1920 – 1944. – Budapest, 2000. – Old. 198-200.

1 травня 1943 р. у Києві з військового штабу розбитої на Дону 2-ої угорської армії було сформовано командування угорської окупаційної армії (Magyar Megszálló Hadserég), яке 22 травня 1943 р. очолив генерал-полковник Гейза Лакатош. Йому були підпорядковані всі угорські війська на Східному фронті. Замість двох оперативних груп – «Схід» (район Прип'ятських боліт у Білорусії та північна частина Сумської і Чернігівської областей України) та «Захід» (Правобережна Україна, Волинь, південне Полісся та північно-східна частина Галичини зі Львовом), що існували ще з початку 1942 р., були створенні 7-й та 8-й угорські королівські корпуси. До складу 7-го корпусу увійшли 18-а, 25-а, 121-а та 124-а піхотні дивізії, а до 8-го корпусу – 102-а, 105-а, 108-а та 201-а легкі піхотні дивізії⁴⁵. При штабах корпусів існували німецькі оперативні штаби зв'язку та оперативні групи зв'язку, які забезпечували координацію у діяльності двох командувань⁴⁶.

У середині 1943 р. угорське командування провело реорганізацію внутрішнього складу своїх піхотних дивізій за німецьким зразком: три піхотні полки, 3-4 артилерійські дивізіони, розвідувальний та інженерний батальйони. Регулярні піхотні полки кожного із корпусів були об'єднані в «змішані дивізії», резервні полки – в резервні дивізії. Внаслідок реорганізації у складі 7-го угорського королівського корпусу було створено 20-у змішану та 19-у резервну дивізії, а у структурі 8-го угорського королівського корпусу – 24-у змішану та 23-у резервну дивізії⁴⁷. Загальна чисельність угорських окупаційних військ, які виконували охоронно-поліцейні функції в тиловому оперативному районі Східного фронту у 1943 – на початку 1944 рр., нараховувала 90 тис. осіб.

Угорське військове та політичне керівництво неодноразово зверталось до Берліна із проханням вивести угорські війська з радянської території. Однак німецьке командування погодилося лише замінити залишки 2-ої угорської армії на новоукомплектовані частини з Угорщини. Незважаючи на обіцянки німецького командування, в угорських тилових частинах не було проведено модернізацію озброєнь. За спогадами командувача угорської окупаційної армії генерал-полковника Г. Лакатоша, уся важка зброя піхоти була замінена автоматичною зброєю⁴⁸. Окрім виконання завдань з охорони тилу, угорські окупаційні війська за наказом німецького командування в окремих випадках також залучались до боїв з радянськими військами на фронті, що призводило до катастрофічних втрат в угорських частинах.

Vargai G. Magyarország a második világháborúban. – Budapest, 2001. – Old. 290.

Мюллер-Гиллербранд Б. Сухопутная армия Германии 1933 – 1945 гг. – М.: Изографус, 2002. – С. 339.

Эббот П. Союзники Германии на Восточном фронте. 1941-1945 / П. Эббот, Н. Томас; – М.: Астрель, 2001. – С. 24-26.

Lakatos Géza. Ahogyan én láttam. A jegyzeteket és az utószót írta. – Budapest: Európa, 1992. – Old. 88.

На території України на початок травня 1943 р. головні угорські окупаційні сили (близько 50 тис. чол.), об'єднані у 7-й угорський королівський корпус, були розташовані вздовж залізничних шляхів Львів-Київ і Ковель-Київ. Командування 7-го корпусу складалось із колишнього командного складу 2-ої армії і не мало власного військового штабу. Штабні функції тут виконували командири дивізій, які одночасно обіймали посади командних офіцерів окупаційної групи «Захід». На посаді командирів 7-го угорського корпусу у 1943 – 1944 рр. перебували генерал-майор Ерво Дьямеші (02. – 01.05.1943), генерал-майор Іштван Касс (01.05. – 15.05.1943), генерал-майор Гейза Вьорьош (01.06.1943 – 17.10.1944) та генерал-лейтенант Янош Маркічі (17.10. – 15.11. 1944)⁴⁹.

Першочерговим завданням угорських окупаційних військ стала охорона комунікацій (залізниць, шосейних доріг, мостів та переїздів), військових і господарських об'єктів, адміністративних пунктів від нападів радянських партизанів, збройних формувань українського та польського підпілля у тилкових оперативних районах Східного фронту. Як зазначалося з цього приводу у розвідувальних донесеннях радянських партизанів, «васальні частини, головним чином, угорські та румунські, в своїй більшості являються основними частинами військ противника, що знаходяться на охороні тилу та діють проти партизан (...) В основному проти партизан німці кидають мадярські частини»⁵⁰.

З угорських окупаційних військ були сформовані гарнізони у великих опорних пунктах на Волині для охорони важливих залізничних вузлів. Зокрема, за даними Українського штабу партизанського руху, гарнізон столиці Райхкомісаріату «Україна» м. Рівне нараховував 8 тис. чол., і складався з 5 тис. угорців і 3 тис. німців. Близько 5 тис. угорців складав також гарнізон м. Києва. У населених пунктах Овруцького, Коростенського та Лугинського районів Житомирщини, за даними радянських партизанів, станом на 2 квітня 1943 р. було сконцентровано до 30 тис. угорських солдат та офіцерів, які раніше входили до складу розбитих під Воронежем в січні-лютому 1943 р. 14-ої та 51-ої угорських піхотних дивізій. Гарнізон м. Сарни складався з 2 тис. мадярів*. У

Залесский К.А. Кто есть кто во Второй мировой войне. Германия и союзники. – М.: Вече, 2010. – С. 331.

Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі – ЦДАГО України). – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 182. – Арк. 17.

Гарнізони з угорських вояків були також створені в низці великих міст і районних центрах на Житомирщині та Кам'янець-Подільщині: Шепетівка (200 чол.), Бердичів (600 чол.), Славута (350 чол.), Хлупляни (500 чол.), Мозир (1000 чол.), Покалів (900 чол.), Гладкевичі (700 чол.), Олевськ (600 чол.), Ельськ (500 чол.), Лугин (1200 чол.), Бехи (1000 чол.), Рудня-Мечна (1300 чол.), Михайлівка (1000 чол.) тощо⁵¹.

Досить красномовна характеристика перебування угорських окупаційних частин на території білоруського Полісся в районі Пінська подавалась у донесенні представника при німецькій групі армій «Південь» у головний відділ нацистського Міністерства для окупованих східних територій від 21 серпня 1942 р., де зазначалось: «Дуже погано в об'єктивному значенні і на настроях населення відобразилась передислокація в область (Пінська – О.П.) 8-го королівського угорського армійського корпусу. В угорців згодом стали проявлятися ознаки розкладу самого жакливого характеру. Місцеве населення розглядало перебування угорських військ як каторгу. Після їх відходу обширні райони області були повністю спустошені. Під загрозою зброї угорці забирали у місцевих жителів продукти, грабували їх: при всьому цьому серед них панувала поголовна боязнь зустріти противника, і це було самою характерною рисою діяльності угорських військ. Два німецьких офіцери для зв'язку нічого не могли зробити, і всі справедливі заперечення з мого боку не принесли ніяких результатів. Після того, як угорські війська повністю залишили територію області і влада повністю перейшла в руки центрального стратегічного штабу, становище помітно покращилось в дуже короткий час. Населення заспокоїлось і в теперішній час працює»⁵².

Подібний стан, відображений у німецькому донесенні, значною мірою був також характерний для угорських окупаційних частин, які перебували на території України. Як відзначалось у звіті радянських партизанів про перебування угорських гонведів на території України: «[їх] солдати відрізняються крайньою нелюдністю у відношенні до мирного населення, не відстаючи у звірствах від своїх німецько-фашистських господарів». Поряд з цим відмічався слабкий морально-психологічний стан угорського вояцтва, небажання воювати за німецькі інтереси, поширення страху перед партизанами

Часто окремі угорські окупаційні війська брали активну участь у німецьких карально-пацифікаційних акціях проти українського цивільного

населення та самооборонних кущових відділів (СКВ), які протягом 1942 р. стихійно виникли у великих селах на Волині та південному Поліссі за ініціативою ОУН(б) з метою захисту мирного населення. У другій половині

Там само. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 198. – Арк. 83.

ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 227. – Арк. 92-219; Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 198. – Арк. 89.

1942 р. угорська рота за наказом німецького командування взяла участь у пацифікаційній акції проти українських сіл у Костопільському та Сарненському районах Рівненщини, де найактивніше діяли українські самооборонні відділи. Однак внаслідок несподіваної атаки боївки ОУН(б) поблизу с. Немовичі, угорський підрозділ був змушений відступити до Сарн і в подальшому відмовитися від участі у боротьбі проти українських партизанів⁵⁴.

Однак поряд з цим існували певні сили, які виступали за прагматизм відносин і пошук порозуміння між українським самостійницьким рухом та угорськими колами в умовах Другої світової війни, хоча їх голос був поодиноким і залишався на маргінесі аж до другої половини 1943 року.

Зокрема, окремі представники угорської інтелігенції намагались вплинути на традиційно вороже ставлення угорців до «українського питання». Так, в офіційному органі регентського комісаріату на Закарпатті «Карпатському віснику», який виходив в Ужгороді, на початку 1942 р. з'явилась стаття, в якій автор – угорський журналіст, що побував у Західній та Центральній Україні, доводив, що Угорщині немає підстав боятися «українського питання». На основі розмов із західними українцями журналіст дійшов висновку, що «український народ хоче жити з мадярами в добрих відносинах». Автор стверджував, що українці визнають змагання карпатоукраїнської еміграції на чолі з А. Волошином за відокремлення Закарпаття від Угорщини як «пережиток». «Українці мусять переконатись, що Німеччина вважає проблему Карпатської України вирішеною і що ця проблема в ніякому випадку не буде розглядатись у зв'язку з українським питанням». Відносно ставлення Угорщини до можливості відновлення Української держави, то, на думку невідомого угорського журналіста, воно було передчасним в умовах ще незакінченої війни на Сході⁵⁵.

З іншого боку, подібного спрямування праці з'являлися і в українських підпільних виданнях. Зокрема, у першій половині 1942 р. в одному з періодичних видань ОУН(б) вийшла програмно-аналітична стаття під назвою «Політичне й економічне значення Карпатської України»⁵⁶. Невідомий автор, пропонуючи включити територію Закарпаття до складу майбутньої самостійної Української держави, підкреслював надзвичайно сприятливе геополітичне розташування краю для встановлення культурних, економічних і політичних контактів України з країнами Балканського регіону (сюди також відносились Угорщина та Румунія). «В інтересах України» – зазначалось у ній, – «буде нав'язати з Балканами якнайдружніші відносини й створити спільний фронт боротьби за ідею свободи народів. Ключем до цих дружніх відносин з Балканами є Карпатська Україна»⁵⁷.

ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 222. – Арк. 33-34.

Петренко Р. («Юрко», «Омелько»). За Україну, за її волю. (Спогади) // Літопис УПА. Т. 27. – Торонто-Л., 1997. – С. 73.

ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 3. – Спр. 4. – Арк. 32.

ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 342. – Арк. 26-28.

Обґрунтовуючи необхідність встановлення союзницьких відносин України з народами Південно-Західної Європи, автор насамперед звертав увагу на взаємні інтереси обох сторін. Передусім, це була економічна потреба балканських народів в українських сировинних ресурсах та збіжжі. Для українського ж визвольного руху подібні контакти могли стати політичною платформою для просування власної етнонаціональної стратегії, спрямованої на формування антибільшовицького блоку народів Європи та Азії проти сталінського режиму і перебудову міжнародного устрою на засадах політичного самовизначення народів в їх етнографічних межах⁵⁸.

Розуміючи абсурдність і неможливість ведення визвольної збройної боротьби одночасно на всіх фронтах, провідники українського підпілля намагались полегшити собі шлях до реалізації головної стратегічної мети – здобуття самостійної Української держави. Керівництво ОУН(б) надавало великого значення налагодженню конструктивних і неконфліктних відносин із представниками інших народів, які могли стати потенційними союзниками у боротьбі проти головних ворогів. Як зазначалося з приводу ставлення бандерівського руху до другорядних ворожих військово-політичних сил у статті «До основ нашої теперішньої політики» (надрукована у збірнику «За самостійність» 1942 р.): «не можна вести війну водночас на всіх фронтах, бо перемога залежить завжди від умілості концентрувати сили на одному найважливішому відтинкові й там основно бити. Зле є, коли мається проти себе зараз усіх противників, бо тоді перемога майже неможлива»⁵⁹.

Тактика ліквідації другорядних фронтів у боротьбі українського визвольного руху за власну державність була чітко сформульована в політичних постановках II Конференції ОУН(б), що відбулась у квітні 1942 р. У третьому пункті, який стосувався міжнародних аспектів діяльності організації, зазначалось, що ОУН(б) стоїть на ґрунті «політики вилучення другорядних фронтів і розгортання боротьби тільки на головних вирішальних фронтах». Основним ворогом українських самостійницьких цілей визнавався «московський імперіалізм», на боротьбу проти якого повинні були спрямовуватись всі сили українського націоналістичного підпілля⁶⁰. Відсутність у цьому документі згадок про Німеччину в якості одного із головних ворогів самостійницького руху свідчила про незавершеність процесу переходу ОУН(б) на антигітлерівські позиції в умовах нацистської окупації.

Досить прагматичний підхід у ставленні бандерівського руху до західних сусідів України був запропонований за результатами військової конференції ОУН(б) у жовтні 1942 р. Робочий проект розгортання української підпільної армії, розроблений членами військової комісії Проводу ОУН(б) у жовтні-листопаді 1942 р., орієнтувався на розбудову повноцінної регулярної армії з

Там само. – Арк. 26.

Пагіря О. «Політичне й економічне значення Карпатської України»: праця невідомого автора з 1942 року // Екзиль. Науково-мистецький часопис. – № 6. – 2007. – С. 8-9.

ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп.4. – Спр. 379. – Арк. 2зв.-3.

різними родами і видами збройних сил⁶¹. Плануючи мобілізувати українські війська для боротьби проти зовнішніх ворогів за створення Української самостійної держави, оунівці, зокрема, планували провести диверсійні акції проти угорців на території Карпатської України з метою прилучення даного регіону до українського державного організму.

Водночас у сфері зовнішньої політики пропонувалось за будь-яку ціну уникати ширшого конфлікту із південно-західними сусідами України – Румунією та Угорщиною, щоб скоротити майбутній фронт українських визвольних сил на 1 тис. км. У документі відзначалось: «Провід ОУН повинен для цього обіцяти мадярам – Закарпатську Україну; Румунії – Буковину та Бессарабію і навіть більше, аби тільки скоротити фронт»⁶². З цією ж метою територія Закарпаття мала одночасно пропонуватися чехам, а Галичина і Волинь – полякам. Незважаючи на те, що робочий варіант розбудови повноцінної української армії регулярного типу був відкинтий в ході внутрішньоорганізаційної дискусії в середовищі Проводу ОУН(б) наприкінці 1942 – на початку 1943 рр., думка про необхідність запобігання збройних конфліктів із західними сусідами України в подальшому знайшла своє глибше розуміння в середовищі ОУН(б).

Український націоналістичний рух, який з початку лютого 1943 р. вступив у стадію переформування власних військових загонів і боївок у повстанську армію і розпочав активний збройний антинімецький спротив, розглядав Угорщину в якості одного з ворогів українського національно-визвольного руху та майбутньої незалежної Української держави. Така позиція знайшла своє відображення в постановах III конференції ОУН (СД) (17 – 21 лютого 1943 р.), на якій було остаточно затверджено перехід від тактики пасивного опору до відкритої антинімецької збройної боротьби. Зокрема, в постановах конференції зазначалось, що «стоячи на становищі побудови національних держав всіх народів на їх етнографічних територіях, український народ протиставляється всім спробам народів, а в сучасний момент німецьким або московським імперіалізмам, або так званих союзників Німеччини, що їх заставив німецький імперіалізм кривавитись за його інтереси – загарбати в цілості або частинно українські землі та поневолювати Україну. Український народ буде нещадно поборювати такі імперіалістичні намагання, що являються ламанням революційного фронту поневолених народів, які борються проти імперіалістичних загарбників за вільні національні держави, побудовані на етнографічному принципі, скріплюють політичні та мілітарні позиції німецького і московського та других світових імперіалізмів»⁶³.

ОУН в 1942 році: Документи / Упоряд.: О. Веселова, О. Лисенко, І.Патриляк, В. Сергійчук. Відп. ред. С. Кульчицький. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – С. 77-78.

Див. детальніше: Патриляк І., Пагіря О. Військова конференція ОУН(Б) 1942 р. і розробка планів зі створення українських збройних сил // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2008. – № 1/2. – С. 484-511.

ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 5. – Арк. 39.

Водночас, спираючись на широку етнонаціональну платформу ОУН(СД), спрямовану на розгортання спільного з іншими народами антибільшовицького фронту боротьби, III конференція не заперечувала можливості існування спільних інтересів між українським та сусідніми народами у формуванні військово-політичних союзів проти головного супротивника українського визвольного руху – більшовицької Росії. Зокрема, в політичних постановках зазначалось: «ми шукаємо пунктів спільних інтересів нашої боротьби з інтересами других народів і держав і на цій площині формуємо союзи для нашої співпраці»⁶⁴. Така відкрита теоретична платформа для співпраці з іншими народами значною мірою залишала оголеним питання про перспективу відносин ОУН із союзниками Німеччини в разі кардинальної зміни їх зовнішньополітичного курсу.

З іншого боку, міжнародно-політичне становище, в якому опинилася Угорщина на зламі 1942 – 1943 років, підштовхувало її до проведення більш гнучкої політики на міжнародній арені. Поразка військ країн Вісі у Сталінградській битві на початку 1943 р. значною мірою розвіяли ілюзії угорського військового командування на успішне завершення війни для гітлерівської коаліції. Наприкінці січня 1943 р. начальник угорського генерального штабу генерал-полковник Ф. Сомбатхеї, аналізуючи ситуацію на фронтах, прийшов до висновку про необхідність виявлення непоступливості Німеччині в окремих питаннях німецько-угорських відносин. Однак, на його думку, на той момент ще не настав час для остаточного розриву альянсу, вважаючи, що завчасні дії угорського уряду можуть спровокувати Німеччину до встановлення в Угорщині ультраправого режиму⁶⁵.

На зламі 1942 – 1943 рр. угорські військово-політичні кола зайняли вичікувальну позицію у світовому міждержавному воєнному конфлікті, вважаючи, що після катастрофічної поразки 2-ої угорської армії на Дону війна для Угорщини фактично закінчилася. Сам фюрер з прихованою недовірою ставився до угорців, які на його думку, вміли «спритно уникати всіх труднощів та злиднів цієї війни» і водночас висловлювали претензії на різні території після закінчення війни⁶⁶.

Активізацію зусиль угорського уряду спрямованих на виведення Угорщини з війни не слід пов'язувати з поразкою 2-ої угорської армії на початку 1943 р. і крахом надій на успішне завершення воєнної кампанії Німеччини на Східному фронті, як це робилось у працях радянських авторів⁶⁷. На думку сучасних угорських та західних дослідників, кардинальна зміна зовнішньополітичної стратегії Угорщини в роки Другої світової війни відбулась після призначення 7 березня 1942 р. на посаду прем'єр-міністра, а

ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 102. – Арк. 5.

Там само. – Арк. 4.

Dombrády L. Army and politics in Hungary 1938 – 1944 / Edited by G. Rázsó. Translated by E. Arató. – New York: Columbia University Press, 2005. – P. 420-421.

Тревор-Ропер Х. Застольные беседы Гитлера. 1941 – 1944. / Пер. с англ. А. Цыпленкова. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2005. – С. 416-417.

згодом і міністра закордонних справ Міклоша Каллаї. Останній, користуючись довірою регента М. Горті, став обережно і приховано проводити політику на виведення Угорщини з війни, застосовуючи тактику «обережного лавірування». Зміст подвійної лінії М. Каллаї полягав у тому, щоб формально не розриваючи зв'язків з гітлерівською Німеччиною, активізувати пошук контактів із західними союзниками з метою укладення сепаратного миру⁶⁸.

Угорський прем'єр вважав, що вступ Угорщини у Другу світову війну був великою помилкою, і визнаючи своїм стратегічним завданням зберегти державну незалежність і територіальну цілісність Угорщини, намагався за допомогою західних союзників врятувати країну від німецької та радянської окупації. М. Каллаї був переконаний у тому, що перемога країн Заходу – це лише питання часу, і що в майбутньому Угорщина повинна стати зоною переважаючого впливу саме західних держав⁶⁹.

Головною ж загрозою для гортистського режиму визнавалася окупація Угорщини Червоною армією у разі прориву нею німецько-радянського фронту, що мало спричинити радикальну трансформацію соціально-економічного та політичного ладу в державі і призвести до розчленування Угорського королівства на частини. У той же час, на думку угорських політичних кіл, Німеччина була меншою загрозою для Угорщини, ніж Радянський Союз, і тому поразка вермахту на Східному фронті була не бажаною до моменту появи військ альянтів на західних кордонах країни⁷⁰.

Для реалізації свого амбітного плану М. Каллаї згуртував навколо себе прозахідних діячів угорського політичного істеблішменту і сформував з них «урядову групу опору». До її складу входили члени уряду та угорські дипломати – міністр внутрішніх справ Ф. Керестеш-Фішер, начальник політичного департаменту МЗС А. Сент-Міклоші та його заступник О. Сегеді-Моссак, начальник департаменту преси А. Улейн Ревіцкі, співробітник МЗС Є. Гічі та інші угорські дипломатичні представники за кордоном⁷¹.

М. Каллаї не мав можливостей для встановлення прямих зв'язків із західними країнами і тому вдавався до залучення посередників – дипломатів і журналістів, які працювали у нейтральних країнах. Такі кроки були здійсненні ще влітку 1942 р. через Туреччину (Стамбул), Швейцарію (Берн), Швецію (Стокгольм) і Португалію (Лісабон) з метою з'ясування готовності британців та американців приступити до конкретних переговорів з Угорщиною. Зокрема, для

Пушкаш А. Венгрия во второй мировой войне. Внешняя политика (1938-1944). – М.: Издательство международных отношений, 1963. – 215 с.; Пушкаш А. Венгрия в годы второй мировой войны. – М., 1966. – 528 с.

Feyo D. M. Hitler, Horthy, and Hungary. German-Hungarian relations, 1941-1944. – New Haven-London: Yale University Press, 1972. – P. 65.

Rupprecht P. The image of Hungary's international position in American foreign policymaking, 1937-1947. – University of Minnesota, 1967. – P. 336-337.

Mócsy I. Hungary's failed strategic surrender: secret wartime negotiations with Britain // Hungary in the age of total war (1938 – 1948) / Edited and introduced by Nándor Dreiszinger. – New York: Columbia University Press, 1998. – P. 93.

Першим вдалим контактом, встановленим між угорським урядом та британцями стала місія начальника департаменту преси МЗС Угорщини А. Улейн Ревіцькі до Стамбулу, яка відбула у січні 1943 р. Угорський офіційний представник передав британцям послання з повідомленням про намір Угорщини вийти з блоку Вісі. Він також привіз із собою повідомлення доброї волі від начальника угорського генерального штабу Ф. Сомбатхеї, в якому зазначалось, що якщо угорська армія увійде в безпосередній контакт з британськими військами, угорці неодмінно перейдуть на сторону англійців для боротьби проти німців⁷².

Однак на даному етапі Велика Британія відкидала ідею можливості проведення сепаратних переговорів з угорським урядом, посилаючись на несприятливі міжнародні обставини. Британське Міністерство закордонних справ в ультимативній формі вимагало від угорського уряду, щоб він на практиці довів зміну своєю зовнішньої політики.

Складність ведення переговорів з Великою Британією також обумовлювалось і тією обставиною, що між трьома союзними державами (Великою Британією, США та СРСР) існувала домовленість, досягнута на американсько-британській конференції у Касабланці в січні 1943 р., про застосування формули «безумовної капітуляції» по відношенню до всіх країн-учасниць блоку Вісі та неможливості ведення переговорів з однією з них без інформування всіх трьох учасників угоди про це. Уряд М. Каллаї мав намір встановити прямі контакти з Великою Британією та США, однак не хотів вести переговори з Радянським Союзом, сприймаючи його як пряму загрозу для незалежності та суверенітету Угорщини. Окрім цього, угорській дипломатії належало подолати значну недовіру британців до Угорщини як до сателіта Німеччини⁷³.

Таким чином, на рубежі 1942 – 1943 рр. український самостійницький рух і збройні сили королівської Угорщина вступили у якісно новий етап відносин, викликаних подіями Другої світової війни. Головною передумовою поглиблення українсько-угорських контактів у цей період стало переміщення на початку 1943 р. після загибелі 2-ої угорської армії на Дону додаткових угорських окупаційних частин на територію Волині та південного Полісся, де проходив стихійний процес зародження українського повстанського руху проти німецької окупаційної влади під егідою ОУН(б). Саме цей регіон став першою повноцінною зоною зіткнення двох сил. Жодна із сторін до початку активної

Mócsy I. Hungary's failed strategic surrender: secret wartime negotiations with Britain // Hungary in the age of total war (1938 – 1948). – New York: Columbia University Press, 1998. – P. 92.

Clear the line. Hungary's struggle to leave the Axis during the Second World War. By Laura-Louise Veress / Edited by Dalma Takacs. – Cleveland, Ohio. 1995. – P. 86.

взаємодії між собою не сформулювали чіткої позиції у ставленні один до одного, залишаючи при цьому широкий простір для майбутніх відносин.

Водночас перебіг подій на фронтах Другої світової війни визначав стратегії сторін у нових умовах 1943 р. Після поразки вермахту та його союзників у Сталінградській битві визначальними орієнтирами політики Угорщини стало намагання максимально мінімізувати участь своїх збройних сил у східній кампанії Третього Рейху, в тому числі й у виконанні військово-поліцейських окупаційних завдань на українських землях, а також пошук зовнішньополітичних контактів із західними союзниками з метою виходу із війни. З іншого боку, у стратегії діяльності українського самостійницького руху, очолюваного бандерівською ОУН, важливе місце відводилося курсу на побудову антикомуністичного блоку народів і держав, а також концентрація визвольних зусиль проти двох головних ворогів – нацистської Німеччини та більшовицької Росії, яка залишала великий простір для маневрів і тактичних поступок у відносинах з іншими народами.

Над обома сторонами висів тягар досвіду взаємовідносин попередніх років. Епізодичні контакти українського націоналістичного руху з угорськими військами влітку 1941 р. на території галицького Прикарпаття мали поверховий характер і стали несміливим кроком назустріч один одному після подій кривавої окупації Угорщиною Карпатської України у березні 1939 р., суттєво не змінивши конфліктного характеру українсько-угорських відносин.

Незважаючи на те, що обидві сторони виявились абсолютно невідготовленими до нової зустрічі між собою, їх епізодичні контакти в середині літа 1941 р. на території галицького Прикарпатті мали в подальшому велике значення для перегляду ворожих стосовно один до одного міжнаціональних концепцій та політичних доктрин. Саме влітку 1941 р. перед угорською військово-політичною елітою український національно-визвольний рух постав в якісно новому і більш привабливому вигляді. Перебуваючи нетривалий час на Прикарпатті, угорці могли переконатись у тому, він носить не стільки антиугорський характер, і що його головні зусилля спрямовані на побудову власної держави на всіх етнічних землях проживання українського народу. Акт 30 червня 1941 р. та спроби створення органів української державної адміністрації на території Західної та Правобережної України чітко засвідчили перед угорськими колами потужні державотворчі устремління ОУН (б), її здатність впливати на хід історичних подій.

2.2. Протистояння та переговори між УПА та угорськими окупаційними частинами на Волині та Поліссі (березень 1943 – березень 1944 рр.)

Перша половина 1943 р. стала періодом зародження українського повстанського руху на чолі з ОУН(б) у волинсько-поліському регіоні. У березні – першій половині квітня 1943 р. українським резистансом були охоплені райони Мізоча, Острога, Людвиполя, Березного, Шумська, Кременця, Верби, Рівненщини, Луччини, Костопільщини, Володимирщини, Сарнинщини,

Ковельщини, Горохівщини – тобто вся Рівненська область, північна частина Тернопільщини, південна частина Пінщини та Волинської області. На цій території перші сформовані відділи УПА та збройні групи оунівського підпілля здійснювали напади на німецькі каральні війська та поліцію, господарські та військові об'єкти окупантів, їх опорні пункти у містах і в'язниці, де утримувались арештовані німцями активісти ОУН⁷⁴.

У сільських околицях Мізоча, Острога, Шумська, Кременця та Верби було ліквідовано німецьку адміністрацію та ляндрівців. Німецьке командування розпочало активно залучати угорські окупаційні війська до проведення антиповстанських операцій, здійснення реквізиційних акцій в українських селах та охорони ліній комунікації на території Волині та Полісся. Це відкрило новий антиугорський фронт у бойовій діяльності УПА. Протягом весни та літа 1943 р. повстанські відділи здійснювали регулярні напади на угорські застави та станиці на залізничних шляхах, мостах і шосейних дорогах, активно виступали на захист мирного населення при стягуванні угорськими військами продовольчих контингентів з українських селян, організовували засідки та наскоки на угорські підрозділи під час їхнього переходу по території, підконтрольній УПА. Окрім цього, одним із найпоширеніших засобів здобуття зброї для повстанців було проведення роззброєння деморалізованих угорських гонведів.

Перший факт збройного зіткнення між українськими повстанцями та угорськими окупаційними військами зафіксований у першій половині березня 1943 р., коли, за повстанськими даними, невеликий відділ УПА у складі 20-ти стрільців роззброїв відступаючий на захід угорський батальйон⁷⁵. На початку березня 1943 р. при переході залізничного переїзду поблизу станції Оженин Острозького району на Рівненщині відділ «Гордієнка» (сотенний Г. Вротновський) зазнав обстрілу з боку угорської охоронної залоги. Тим часом сотня під командуванням «Бурсака» провела роззброєння угорської залоги (бл. 60 чол.), яка охороняла залізничний міст у с. Ситне Радивілівського району тієї ж області. Полонених угорців було відпущено на волю⁷⁶.

19 квітня 1943 р. відбувся трьохгодинний бій між сотнею УПА «Чорноморця» (командир – Є. Басюк), що нараховувала 120-180 чол., і ротою мадярів у с. Будараж Здолбунівського району Рівненської області. На допомогу угорцям прибули німецькі війська, внаслідок чого повстанці змушені були відступити двома групами у Кременецькі і Точевецькі ліси, втративши 2-х поранених і 7 убитих. Угорці та німці втратили 15 вбитих і 19 поранених.

Ibidem. – Р. 85.

Патриляк І. 1943 рік в історії ОУН і УПА // Український визвольний рух. – Зб. 13. – Л., 2009. – С. 146-151.

УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942 – 1950 рр. (Бойові дії УПА). Ч. II. – Б.м.: Видання Закордонних Частин ОУН, 1960. – С. 8.

Для відновлення ситуації на Волині та придушення українського повстанського руху німці були змушені кинути на південь Рівненщини каральну дивізію, яка складалась з двох угорських полків, німецького полку СС та полку, сформованого із військовополонених узбеків і казахів. Після триденних боїв у лісах каральні війська зазнали значних втрат і були змушені відступити. Угорські війська, які брали участь в операції, були розпорошені⁷⁷.

Наприкінці квітня 1943 р. у с. Мости розвідувальний відділ УПА роззброїв 10 угорців, які при цьому добровільно здались у полон. За спробу втечі 2-ох гонведів було вбито, ще 2-ох поранено, а решта були відпущені на волю⁷⁸. Весною 1943 р. поблизу с. Білашів на Здолбунівщині сотня «Морозенка» (командир – М. Бихалець) зав'язала бій з угорським підрозділом, який виїхав із Мізоча для реквізиції продовольства у навколишніх українських селах, про результати якого повстанське джерело не містить інформації⁷⁹.

12 травня 1943 р. сотня УПА «Цигана» (командир – Павло Цинко) зробила засідку поблизу с. Янкевичі Костопільського району Рівненської області на групу німців, поляків та угорців, які повертались після продовольчої вилазки в українські села, внаслідок чого було відбиті всі забрані у селян харчі

31 травня 1943 р. німецькі війська за підтримки угорських окупаційних підрозділів оточили Точевицький лісовий масив на Рівненщині, де розташовувався відділ УПА «Чорноморця» (командир – Є.Басюк). Під час антиповстанської операції угорські війська, за наказом німців, були залучені до прочісування лісів. Внаслідок тривалої облоги українські партизани були змушені під прикриттям ночі відступити, залишивши на місці постою заміноване поле, вступивши на яке, угорські війська зазнали втрат. Сам командир повстанської сотні Є. Басюк («Чорноморець») отримав у бою 12 поранень. Німці та угорці недорахували, за повстанськими даними, 22 чол..

Державний архів Рівненської області (далі – Держархів Рівненської обл.). – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 17. – Арк. 4; Літопис УПА. Нова серія. Т. 9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА 1944 – 1945 рр. – К.-Торонто, 2007. – С. 112.

Лебедь М. УПА. Українська повстанська армія: її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. Ч. 1. Німецька окупація України. – Дрогобич: Відродження, 1993. – С.50.

УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942 – 1950 рр. (Бойові дії УПА). Ч. II. – Б.м.: Видання Закордонних Частин ОУН, 1960. – С. 11-12.

У червні 1943 р. поблизу села Стадники Острозького району місцева боївка ОУН(б) роззброїла групу угорців, яка переганяла награбовану худобу. При цьому мадярські гонведи не чинили жодного спротиву і після роззброєння їх підпільниками були відпущені на волю. У тому ж місяці в с. Гранівка Радивилівського району відбувся напад місцевої боївки ОУН(б) на зерновий склад, який охороняли угорці. Останні не виявили опору і захоплене зерно українські підпільники роздали селянам⁸¹. 10 червня 1943р. місцева боївка ОУН(б) під командуванням В. Ткачука («Микола») здійснила вдалий напад на взвод угорців (50 чол.) поблизу с. Мощаниці Острозького району, який здійснював охорону залізничної дороги. Внаслідок нападу було роззброєно 20 мадярів. На допомогу угорцям із с.Кривин Кам'янець-Подільської області прибув бронепоезд, внаслідок чого повстанці були змушені відступити⁸². 30 червня 1943 р. відділ УПА «Черника» (командир – Д. Казван) роззброїв 10 угорців на Кременеччині⁸³.

На початку липня 1943 р. на Кременеччині повстанські загони роззброїли підрозділ гонведів, що був направлений німцями для проведення реквізиції в українські села⁸⁴. У тому ж місяці сотня УПА «Великана» під командуванням М. Кондраса здійснила засідку на німецько-угорську автоколонну, яка рухалась вздовж шосейної дороги між селами Михайлівка та Ситне у Радивилівському районі. У результаті бою між відділом УПА та угорським підрозділом (300 чол.) останні втратили вбитими 50 солдат і кількох офіцерів, а повстанці, захопивши трофейну зброю, відпустили полонених мадярів⁸⁵. 20 липня 1943 р. дійшло до сутичок між відділами УПА й угорськими військами неподалік Шведської Буди. Із 50 угорців, які брали участь у бою, загинуло 6 чол. і двох гонведів було взято в полон. Повстанці не мали жодних втрат⁸⁶.

У середині літа 1943 р. відбувся напад відділу УПА на угорську залізничну заставу в с. Михайлівка Радивилівського району. На допомогу угорцям прийшла підмога і повстанці змушені були відступити. У липні 1943 р. відбувся бій між боївкою ОУН(б) на чолі з П. Зваричем («Славко») і взводом гонведів у с. Тайкури Рівненського району, в результаті чого було вбито 8 угорців, а решта розбіглась. У тому ж місяці угорськими військами було

Держархів Рівненської обл. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 17. – Арк. 5; ЦДАВО України. – Ф. 5245. – Оп. 1. – Спр. 954. – Арк. 50; Літопис УПА. Нова серія. Т.9. – К.-Торонто, 2007. – С. 112.

Денищук О.С. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. Хронологія подій. [У 2 т.] Т. 1. Волинь. – Рівне, 2008. – С. 78, 81.

ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 66. – Арк. 6.

ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 8; ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 75. – Арк. 113.

ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 69. – Арк. 14.

ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 14. – Арк. 81.

9 та 15 серпня 1943 р. у відповідь на повстанські засідки та наскоки угорські вояки пограбували та спалили села Мар'янівку, Степанівку, Суйми, Білашів, Півче та Івачків у Здолбунівському районі. Під час проведення ревізійної акції в селі Івачків, проти окупантів виступив відділ УПА, який відібрав в угорців награбоване продовольство та худобу і вбив кільканадцять гонведів. У свою чергу загони УПА завдали потужних ударів по угорським військам у районі Глинська, Мостів на Острожчині та в с. Стубля поблизу Мізоча⁸⁷.

Повстанська засідка на угорську моторизовану колону 4 серпня 1943 року, проведена неподалік с. Копиткове на Здолбунівщині, коштувала гонведам три десятки життів. 13 серпня 1943 р. курінь УПА «Негуса» (командир – С.Олеськів) здійснив напад на місце дислокації роти угорських гонведів у с.Сторожів. Внаслідок запеклого бою, який тривав цілу ніч, угорці зазнали втрат і змушені були відступити⁸⁸.

Наприкінці літа 1943 р. розпочалися зіткнення між українським повстанськими відділами, що діяли в межах 4-ої ВО УПА «Тютюнник», і відступаючими з фронту угорськими військами на території Житомирщини. За наслідками вдалої засідки з лісу неподалік с. Янушева (15 км від Житомира) відділ УПА розбив угорський підрозділ, вбивши при цьому 44 мадярів без власних втрат⁸⁹.

У результаті активних боїв з українськими повстанськими силами на території Волинсько-поліського регіону весною-влітку 1943 р. угорські війська під час зустрічі з УПА на Житомирщині намагались уникати відкритих збройних зіткнень. Зокрема, у вересні 1943 р. під час рейду одного з відділів УПА ВО «Тютюнник» у східному напрямку поблизу с. Грабівка та на ст. Ступки угорські охоронні частини відступили, так і не вступивши в бій з українськими повстанцями⁹⁰.

У вересні 1943 р. українські партизани часто організовували напади на німецькі й угорські військові колони з метою захоплення зброї та боєприпасів. Нерідко засідки здійснювались великими силами (по дві-три сотні). Зокрема, 4 вересня 1943 р. сотні УПА «Орлика» та «Лиса» організували напад на колону вантажівок з німецькими й угорськими військами поблизу с. Копиткове Здолбунівського району. У результаті бою було вбито понад 30 угорців,

Денищук О.С. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. Хронологія подій. [У 2-х томах]. Т. 1. Волинь. – Рівне, 2008. – С. 92, 127, 130, 144, 145, 225.

Літопис УПА: Волинь і Полісся. Німецька окупація. Кн. 2. Т. 2. – Торонто, 1977. – С. 134-135, 164, 168, 225; УПА в світлі документів з боротьби за УССД. 1942-1950 рр. Ч. II. – С. 15; ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 11-12.

Держархів Рівненської обл. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 15. – Арк. 1-2.

«Вісті з Осередніх, Східних і Південних українських земель (1943 і 1944 рр.). Збірка Ч. 2.» // Архів Центру досліджень визвольного руху, м. Львів (далі – Архів ЦДВР, м. Львів). – Ф. 7. – Т. 5. – Арк. 2.

спалено 4 вантажівки, захоплено чимало зброї та амуніції. Частина угорців змогла повернутись до Здолбунова. 18 вересня у с. Ситне на Радивилівщині повстанці атакували угорську автоколону із 15-ти вантажівок. Дві машини було спалено, загинуло 9 угорців. 21 вересня 1943 р. повстанці організували засідку на автоколону з угорськими військами на шляху Дубно-Радивилів. Внаслідок акції було спалено 3 машини і вбито понад 50 угорських солдат та офіцерів. Та згодом угорцям прийшла допомога і вояки УПА були змушені відступити. У вересні 1943 р. чота УПА, яка переходила рейдом на Полісся, провела поблизу с. Оржів Рівненського району зустрічний бій з угорським гарнізоном, який охороняв залізничну колію, внаслідок чого угорці втекли, а повстанці вільно перейшли залізницю⁹¹.

Потужні атаки УПА змусили угорське командування рахуватись з українським повстанським рухом. Цьому сприяла також підпільна та пропагандистська література, яка роз'яснювала мету та завдання українського визвольного руху. Зокрема про випадок поширення пропагандистських листівок ОУН(б) спеціально звернених до угорського вояцтва на Волині згадувалось у «Політичному огляді терену Здолбунівського військового надрайону від 9 – 15 серпня 1943 р.», де зазначалось: «Розклеєну нашу летючку «Мадяри» в Мізочі офіцер мадярський зірвав, прикликав перекладача та в присутності вояків переложив на мадярську мову»⁹².

У листівці «Мадяри!», виданій від імені Проводу ОУН(б) у другій половині літа 1943 р., містилось звернення до угорських вояків із закликом не допомагати німцям грабувати Україну. У ній ОУН(б) чітко задекларувала свій намір встановити з Угорщиною мирні та добросусідські відносини, а також закликала угорські війська не вступати у збройні сутички з відділами УПА, передавати угорську зброю до рук українських повстанців, разом боротись проти ворогів обох народів – Німеччини та СРСР і формувати союзницькі військові відносини. Українське підпілля обіцяло допомогти угорським воякам під час їхнього переходу через українські землі в Угорщину. У разі ж ворожого ставлення угорців до українського визвольного руху, ОУН мала зайняти більш безкомпромісну позицію відносно угорських окупаційних військ на території України. Наприкінці документу в приязному дусі зазначалось: «простягаємо вам свою дружню руку. Прийміть її!»⁹³.

Агітаційно-пропагандистські матеріали українського підпілля стали важливим фактором у процесі налагодження мирних контактів між УПА та угорськими окупаційними військами на Волині. Зокрема, цитована листівка чітко декларувала позицію ОУН(б) в українсько-угорських відносинах і водночас сприяла формування позитивних вражень про український визвольний рух в очах угорського командування.

ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 112. – Арк. 16; ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 66. – Арк. 12

Денищук О.С. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. Хронологія подій. [У 2 т.] Т. 1. Волинь. – Рівне: ППМД, 2008. – С. 98, 151-152, 154.

ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 71. – Арк. 25.

Про успішність діяльності українських повстанців у Волинсько-поліському регіоні свідчить, зокрема, той факт, що командування дислокованої тут 124-ої угорської піхотної дивізії влітку 1943 р. поінформувало нижче підпорядковані частини про створення та оперування відділів УПА на території функціональної діяльності угорських військ. Високу боєздатність українських повстанських загонів визнавали також на зборах офіцерського складу низки угорських окупаційних частин і з'єднань в Україні⁹⁴.

Для УПА вдалі бойові дії з угорськими військами стали джерелом поповнення запасів зброї та амуніції. Угорський солдат не був зацікавлений воювати за німецькі інтереси, тому не відзначався високим бойовим духом і в нього легше було відібрати зброю. Передумовами зародження переговорного процесу між загонами УПА та угорськими окупаційними військами на Волині стало, з одного боку, небажання угорських гонведів далі виконувати військово-поліційні завдання у тилу Східного фронту та даремно проливати свою кров за німецькі інтереси, а з іншого – намагання командування УПА уникнути розпорошення бойового потенціалу «лісової армії» у протистоянні з угорськими військами, у той час як основні бої проводилися на трьох стратегічних напрямках («фронтах») – проти німців, радянських партизанів та польського підпілля. Окрім цього переговори відкривали нові можливості у співпраці двох сторін та обміну певними речами. Українським повстанцям необхідні були зброя, амуніції, медикаменти, різне технічне обладнання, а угорцям, зі свого боку, – провіант, одяг і фураж.

Перші мирні контакти між відділами УПА та підрозділами угорської армії зафіксовані влітку 1943 р. У результаті одного з боїв поблизу с. Мала Осниця на Рівненщині загін УПА ім. Є. Коновальця під командуванням М. Мельника («Кори») розбив одну з угорських частин. Відтак угорські офіцери вислали до українських партизанів делегацію з повідомленням про намір провести переговори. Інформація була доведена до відомого командира І Воєнної округи (ВО) «Заграва» І. Литвинчука («Дубового»). Для переговорів з угорцями були відіслані шеф господарського відділу ВО «Заграва» Р. Петренко («Омелько», «Юрко») та місцевий військовий референт «Гордій», які провели дві зустрічі з угорськими військовими представниками у с. Чарторійськ над Стиром. Як свідчив учасник зустрічі Р.Петренко, у розмові з командирами угорського з'єднання генералами Кочетом та Скочеком (словаком за походженням) «ми підкреслювали, що не хотіли б вважати їх нашими ворогами». На переговорах угорці запропонували передати для УПА частину важкої зброї в обмін на продовольство, на що командир І. Литвинчук («Дубовий») дав згоду. Внаслідок досягнутої домовленості, УПА отримала важку зброю – дві гармати зі снарядами, один міномет, два важкі кулемети й танкетку, а угорці поповнили свої продовольчі запаси⁹⁵. Однак угорська сторона швидко порушила дану домовленість і перемир'я виявилось нетривким

Держархів Рівненської обл. – Ф. Р-30. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 4.

Ungváry K. A magyar honvedség a másodíc világháborúban. – Budapest: Osiris Kiadó, 2004. – Old. 222.

У липні 1943 р. стрільцями куреня «Бористена» (командир Д.Корінець), який оперував на території ВО «Заграва», у селах на захід від Дубровиці (Рівненщина) було захоплено в полон двох угорських солдат, які грабували населення. Через встановлений зв'язок до командування угорської частини, від якої відірвались гонведи, командиру куреня вдалось домовитися про обмін військовополонених на заарештованого угорцями районного провідника місцевої мережі ОУН(б)⁹⁶.

Цікавий випадок стався на початку осені 1943 р. у м. Цумань, де до дислокованих у місті угорських військ були відіслані представники від командира загону ім. М. Колодзінського М. Скуби («Лайдака») з вимогою скласти зброю. Угорське командування спочатку відмовилось і провело дводенні бої з відділом «Лайдаки», однак після понесених важких втрат було змушене розпочати переговори з повстанцями. В ході останніх угорці досягнули домовленості про передачу на користь УПА однієї машини, гармати, танку, всього запасного одягу, взуття, запасів продовольства і зайвої зброї. Зі свого боку, загін ім. М. Колодзінського зобов'язався доставити угорські війська по підпільному зв'язку ОУН до кордонів Угорщини. Однак цього разу умов договору не дотримались повстанці, які покинули угорських гонведів у поліських болотах⁹⁷.

Неодноразово відділи УПА брали участь у роззброєнні військових гарнізонів, сформованих із угорців на залізничних станціях. Зокрема, заставу у м. Олиці, яка знаходилась на залізничному шляху Рівне-Луцьк, охороняли угорські війська, які за наказом німецького командування часто брали участь у реквізиційних акціях серед українського населення. У відповідь командування куреня УПА «Олега» (командир М. Якимчук-Колтонюк) вирішило провести акцію з роззброєння угорського гарнізону. Це завдання було покладено на чоту під командуванням Кричевського. Не сподіваючись на успіх безпосередньої силової акції, чотовий вирішив вдатись до спеціальних заходів. Завдяки проникненню агента підпілля у середовище мадярського гарнізону, командуванню УПА стало відомо про наявну зброю в заставі, режим зміни варт, угорські пропускні паролі. Однієї ночі через перевдягнутого в мундир угорського офіцера повстанця «Пчоли» підпіллякам вдалось проникнути до гарнізону, роззброїти вартових і непомітно винести зі складу всю зброю. Після цього серед полонених угорців була проведена інформаційно-пропагандистська робота, спрямована на роз'яснення завдань і мети українського визвольного руху та відсутності намірів в УПА воювати проти угорських гонведів. Повстанець «Пчола» зробив спробу зв'язатись по телефону з командуванням інших угорських гарнізонів на цій лінії, щоб повідомити їх про здійснену акцію

Літопис УПА. Т. 27. – Торонто-Л., 1997. – С.171-172.

Левкович-«Вороний» В. Сторінки з пережитого комбатантом УПА // Літопис УПА. Бібліотека. Т. 4. Спогади вояків УПА та учасників збройного підпілля Львівщини та Любачівщини / Ред. П. Потічний, В. В'ятрович. – Торонто-Л., 2003. – С. 25.

та вплинути на їх ставлення до українського мирного населення та УПА. Було офіційно оголошено, що чота повстанців діє у відповідності до наказу Головного Командування УПА, яке вважає, що між українцями та угорцями може дійти до взаємного порозуміння та мирних переговорів⁹⁸.

У відповідь угорські офіцери з інших гарнізонів, щоб убезпечити себе надалі від небажаних сутичок із українськими повстанцями, вирішили досягнути угоди із командуванням УПА, попередньо домовившись надалі здійснювати спеціальні вилазки дрібними групами по 3-5 чол. в українські села для таємного обміну угорської зброї на місцеві харчі. Таким чином, угорці мали забезпечити себе життєво важливим продовольством, а українські повстанці – військовим спорядженням та зброєю. Окрім цього, угорське командування погодилось безперешкодно пропускати відділи УПА через мости, залізничні дороги та автошляхи⁹⁹.

Досить часто окремі відділи УПА намагались використати низький морально-психологічний стан угорських гонведів і переманити їх (переважно солдат – вихідців із Закарпаття) у «лісову армію», обіцяючи прийняти у відділи чи переправити своїми лініями зв'язку в Угорщину. Особливо активним у цьому напрямку був командир Кременецького куреня УПА «Крук» (І. Климишин), який наприкінці літа 1943 р. розгромив угорський гарнізон на станції Глинсько, роззброїв кілька груп угорських мародерів і переманив на лінії Дубно-Здолбунів майже усіх закарпатців від угорських військ до лав УПА. Зважаючи на надмірну активність І. Климишина, угорський комендант м. Дубна написав до нього листа на закарпатському діалекті української мови з проханням про перемир'я¹⁰¹.

Наприкінці серпня 1943 р. І. Климишин («Крук») повідомив керівника розвідувального відділу II ВО «Богун» А. Дольницького («Немо», «Голубенко», «Андрій Кисіль») про те, що йому вдалося встановити зв'язок із командиром місцевого угорського гарнізону. Однак угорський офіцер, з яким І. Климишин мав зустріч у Конюшках на Рівненщині, вимагав компетентного старшину з вищого штабу УПА для укладення загального перемир'я. У відповідь А. Дольницький організував зустріч з угорськими офіцерами у Конюшках, в яких з боку УПА взяли участь також командир куреня І. Климишин та заступник керівника розвідувального відділу ВО «Богун» В. Коренюк («Палій»). Внаслідок переговорів, командир угорського гарнізону зобов'язався не робити жодних ворожих акцій проти УПА та цивільного населення, передати зміст переговорів угорському штабові у Дубно та встановити зв'язок до куреня «Крука» для організації майбутніх переговорів. Українські повстанці, у свою чергу, пообіцяли зняти облогу угорського гарнізону та не нападати на угорські війська

Кондрат Ф. Ми стали волі на сторожі. – Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2002. – С. 73-73.

Гордієнко М. З Волинських і поліських рейдів УПА. (Із дій УПА-Північ, 1943-1944). – Торонто, 1959. – С. 33-35.

Дольницький А. Договір про ненапад між УПА й угорською армією // Літопис УПА. Т. 5. Волинь і Полісся. Кн. 3: Спомини учасників. – Торонто, 1984. – С.34.

На початку вересня 1943 р. відбулася наступна зустріч у Конюшках А. Дольницького з трьома угорськими офіцерами з відділу 1-Б (розвідка і контррозвідка) штабу 124-ї угорської піхотної дивізії з м. Дубно (серед яких, зокрема, були капітан І. Буріч і молодший лейтенант Заслуж (перекладач)). У результаті розмов, учасники переговорів дійшли висновку про необхідність припинення боротьби між угорськими частинами та загонами УПА на Волині, дійшовши висновку, що взаємне протистояння не відповідає інтересам обох сторін. Угорці зобов'язалися не турбувати українського цивільного населення, не проводити реквізиції, обшуків та арештів людей, що були заангажовані в підпільній роботі, не організовувати засідок на відділи УПА, що переходили через залізниці, не брати участі в каральних операціях проти УПА, як самотійно, так і разом з німецькими частинами. Значно важче було досягнути порозуміння у питанні повстанських диверсій на залізницях і телефонних лініях. Угорські військові представники вимагали, щоб загони УПА не підривали залізничні шляхи і не пошкоджували телефонне сполучення, так як охорона цих засобів комунікації була безпосереднім завданням угорських окупаційних військ, дислокованих в Україні. Врешті-решт, після дискусії було домовлено, що повстанці не зриватимуть телефонних ліній поблизу дислокації угорських гарнізонів. Відносно нападів відділів УПА на потяги було узгоджено, що вони повинні бути добре спланованими бойовими операціями великих повстанських загонів, яким не могли б протидіяти не тільки угорські, але і німецькі частини¹⁰².

Після обговорення усіх положень сторони врешті-решт домовилися: 1) угорські окупаційні війська не будуть проводити каральних чи реквізиційних акцій в українських селах; виступати проти загонів УПА та підпільної мережі ОУН(б); не перешкоджатимуть повстанським відділам і транспортам переходити через залізницю; не повідомлятимуть німців про діяльність УПА, що могло спровокувати нацистські репресії проти мирного населення; 2) УПА, зі свого боку, зобов'язалася не здійснювати нападів на угорські окупаційні частини у місцях їх постійної дислокації, під час патрулювання територій чи перебування у селах.

Окремо було обумовлено, що у випадку порушення окремими командирами чи вояками з обох сторін укладеного договору, постраждала сторона не буде здійснювати відплатних акцій, а прозвітує про інцидент вищому командуванню. Тоді уповноважені від двох армій повинні були вивчити справу та притягнути винних до відповідальності. Обидві сторони домовилися зберігати досягнуту домовленість у суворій таємниці. Повстанські відділи та угорські війська на території дії договору мали бути проінформовані про досягнення стану ненападу у відносинах між двома арміями. Учасники переговорів зобов'язалися «плекати дух дружби між двома народами» і

Дольницький А. Договір про ненапад між УПА й угорською армією // Літопис УПА. Т. 5. Волинь і Полісся. Кн. 3: Споми́ни учасників. – Торонто, 1984. – С. 34-38.

висловили надію, що в недалекому майбутньому вільні уряди двох держав знайдуть шляхи для гармонійної співпраці між Угорщиною та незалежною Україною. З боку представників УПА під час зустрічі було зроблене принципове застереження про те, що даний договір не змінює їхнього ворожого ставлення до німецьких окупаційних військ в Україні¹⁰³.

Особливістю укладеного у вересні 1943 р. у Конюшках перемир'я, яке отримало назву *Волинського договору про ненапад* між УПА та угорськими окупаційними військами, було те, що він мав локальний характер і стосувався лише території дислокації підрозділів 124-ої угорської піхотної дивізії на Волині.

Після завершення переговорів у с. Конюшках А. Дольницький виїхав до місця розташування командування II ВО «Богун», де передав перебіг розмов з угорськими офіцерами 124-ої дивізії начальнику військового штабу групи «Голубенкові» (справжнє ім'я та прізвище не встановлені). Ставлення останнього до договору виявилось негативним. На його думку, боротьба УПА на антиугорському фронті слугувала хорошим засобом для здобуття додаткової кількості зброї й амуніції для повстанців, зважаючи на низьку бойову та морально-психологічну стійкість угорських вояків. Однак найважливішими стали висунуті ним політичні аргументи: Угорщина у 1939 р. окупувала Карпатську Україну і застосувала там репресії проти українського національно свідомого елемента. Отже, вона була одним із окупантів України та союзником гітлерівської Німеччини. Цей договір, на його погляд, міг принести тільки велику політичну та іміджеву шкоду для українського визвольного руху, заангажувавши його у співпраці із країнами Вісі¹⁰⁴.

Командир ВО «Богун» П. Олійник («Еней», «Роман»), зі свого боку, навпаки позитивно оцінив перспективи досягнутої українсько-угорської угоди. За його дорученням А. Дольницький виїхав до Головного військового штабу (ГВШ) УПА, який розташовувався північніше на території ВО «Заграва», для узгодження та визначення подальших перспектив переговорів із угорцями. У ГВШ А. Дольницький безпосередньо прозвітував про перебіг переговорів з представниками угорських окупаційних військ головнокомандувачу УПА Д. Клячківському («Клим Савур», «Панас Мосур») у присутності командира запілля Р. Волошина («Павленко», «Горбенко»), членів Проводу ОУН(б) О. Логуша («Іванів»), Я. Бусела («Київський», «Галина») та Й. Позичинюка («Шаблюк»). Ставлення ГВШ УПА до перемир'я було загалом позитивне.

Найбільша дискусія розгорнулася навколо проблеми Закарпаття, яке було окуповане Угорщиною у березні 1939 р., українське населення якого зазнало репресій з боку окупаційної влади, а увесь крайовий провід ОУН на Закарпатті

Дольницький А. Договір про ненапад між УПА й угорською армією // Літопис УПА. Т. 5. Волинь і Полісся. Кн. 3: Споми́ни учасників. – Торонто, 1984. – С. 38-40.

Дольницький А. Договір про ненапад між УПА й угорською армією // Літопис УПА. Т. 5. Волинь і Полісся. Кн. 3: Споми́ни учасників. – Торонто, 1984. – С.40-41.

був арештований та засуджений на трьох процесах угорського військового трибуналу в Ковнері влітку 1942 р. Таким чином, договір з угорськими окупаційними військами повинен був певною мірою легітимізувати статус-кво на Закарпатті. Після тривалого обговорення було прийнято компромісне рішення про те, що політичний договір між вільною Україною та Угорщиною можна буде укласти лише в майбутньому після формування українського уряду. Водночас члени Головної Команди (ГК) УПА висловилися за доцільність досягнення локального військового перемир'я з угорськими окупаційними військами на Волині та південному Поліссі з метою уникнення та запобігання збройного протистояння з другорядним противником. Із зовнішньополітичної перспективи великі сподівання в ході цих переговорів покладались на можливість залучення Угорщини до процесу формування союзу поневолених народів і держав, яким загрожувала окупація з боку тоталітарних режимів, для боротьби проти Німеччини та СРСР.

За наслідками обговорення у середовищі ГВШ УПА та політичного керівництва ОУН(б) перспектив продовження переговорного процесу були визначені наріжні засади повстансько-угорських стосунків: у тому разі, коли б угорці дотримувалися прийнятих на себе зобов'язань і не брали б участь у будь-яких ворожих акціях як проти УПА, так і цивільного населення, українські повстанці не здійснювали б нападів на угорські війська; договірні сторони повинні були зберігати договір у суворій таємниці, тому будь-які контакти та подальше вирішення суперечливих питань мало відбуватися централізовано між штабами обох армій за посередництва зв'язкових старшин. Командири як відділів УПА, так і угорських частин мали бути поінформовані про досягнення стану нейтралітету і ненападу у відносинах між сторонами; угорські офіцери мали поширювати серед своїх військ підпільні видання УПА про українську визвольну боротьбу у союзі з поневоленими народами та сусідніми країнами, які не мали територіальних претензій до України¹⁰⁵.

Таким чином, керівництво ОУН(б) і командування УПА не планувало відмовлятися від території Закарпаття, вважаючи питання встановлення міждержавних кордонів між Україною та Угорщиною справою майбутнього. Водночас на період війни ними визнавалася доцільність досягнення локального перемир'я з угорською окупаційною армією на території України для уникнення непотрібного кровопролиття та подальшої взаємовигідної співпраці обох сторін в умовах світової війни. Вступаючи в контакти з угорцями, представники українського самостійницького руху також переслідували стратегічно важливу зовнішньополітичну мету – поширення за посередництва останніх інформації про українську визвольну боротьбу під проводом ОУН(б) та УПА за здобуття державної незалежності України на міжнародній арені.

За дорученням ГК УПА відповідальними в угорських справах було призначено А. Дольницького та О. Логуша, які з відповідними інструкціями

Дольницький А. Договір про ненапад між УПА й угорською армією // Літопис УПА. Т. 5. Волинь і Полісся. Кн. 3: Спомини учасників. – Торонто, 1984. – С.41

вирушили на територію II ВО «Богун». Після схвалення повстансько-угорського договору з боку вищого командування УПА та з огляду на певні тактичні здобутки, що давало його досягнення, 9 жовтня 1943 р. командир ВО «Богун» П. Олійник («Еней») видав наказ під № 21 усім підпорядкованим відділам УПА та мережі запілля на території II ВО «Богун», яким зобов'язував: 1) припинити будь-які ворожі дії проти угорських військ на території Воєнної округи; 2) домовитись на місцях з командуванням угорських частин для попередження виступів однієї сторони проти іншої; 3) у ставленні до угорців виявляти привітність і доброзичливість; 4) у випадку здійснення грабежів та насильства з боку угорських гонведів щодо українського мирного населення інформувати про це вище поставлених командирів; 5) відповідальність за виконання наказу покладалося на командирів відділів УПА та комендантів мережі запілля¹⁰⁶.

Як зазначав у своїх спогадах А. Дольницький: «Після того як к-р «Еней» видав відповідний наказ відділам УПА Південної округи, відносини з угорськими частинами склалися добре. На відтинку дивізії від Радивилова до Здолбунова й до Острога жодних сутичок з угорцями не було. Наші зв'язкові працювали справно»¹⁰⁷.

Наступний раунд повстансько-угорських переговорів був ініційований угорської стороною, яка за посередництвом свого емісара поінформувала представників УПА про намір провести зустріч між вищим командуванням української «лісової армії» та угорських окупаційних військ на території України для закріплення та розширення укладеного локального договору. Представники УПА – командир ВО «Богун» П. Олійник («Еней»), комендант запілля на Волині Р. Волошин («Павленко») та член Проводу ОУН(б) О. Логуш («Іванів») – погодилися на проведення наступної фази переговорів з угорськими представниками і визначили основні засади майбутніх переговорів: 1) виключалася будь-яка можливість залучення до переговорів німецьких представників; повстансько-угорські домовленості мали містити антинацистську спрямованість; 2) будь-які домовленості могли базуватись виключно на рівноправності сторін; 3) інтереси українського населення й УПА не могли бути жодним чином порушені. Водночас для участі у переговорах була сформована делегація УПА у складі О. Логуша, А. Дольницького та В. Коренюка.

У другій половині жовтня 1943 р. зустріч відбулася на залізничній станції Мирогоща на Дубенщині, де від угорської сторони були присутні: підполковник генерального штабу, начальник відділу 1-Б (розвідка і контррозвідка) штабу угорських окупаційних військ на Східному фронті Єно Падані, майор Вецкенді, старші лейтенанти Вадь і Верг (перекладач). Підполковник Є. Падані на початку розмови запевнив старшин УПА у тому, що

Дольницький А. Договір про ненапад між УПА й угорською армією // Літопис УПА. Т. 5: Волинь і Полісся. Кн. 3: Спомини учасників. – Торонто, 1984. – С.42-44.

ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 338. – Арк. 167.

Угорщина не має жодних претензій політичного й територіального характеру до України (очевидно, не вважаючи Закарпаття українською землею). Він щиро привітав порозуміння між українськими повстанцями та угорськими військами, яке вдалось досягнути на локальному рівні. Зі свого боку, О. Логуш запевнив угорських представників у тому, що головним завданням УПА є оборона українського цивільного населення від свавілля окупантів. Після обміну привітаннями присутні приступили до обговорення конкретних справ. Є. Падані поставив українським старшинам два запитання: 1) чи УПА організаційно не пов'язана з більшовиками?; 2) про ставлення командування УПА до питання Закарпаття. О. Логуш відповів, що УПА веде безкомпромісну боротьбу з радянськими партизанами. Відносно Закарпатської України зазначив, що це питання не належить до компетенції ГК УПА, з одного боку, та угорської делегації, з іншого, і що воно є винятково прерогативою майбутніх вільних урядів Угорщини та України, в той час як справжньою метою делегації від ГК УПА на даному етапі є врегулювання відносин з угорськими окупаційними військами на території України. Після завершення дискусії було досягнуто такої угоди:

- угорські війська не проводитимуть жодних ворожих акції проти українського мирного населення та УПА;

- відділи УПА збройно не виступатимуть проти угорських військ на території України;

- угорські війська не братимуть участі в жодній з операцій німців проти українського населення, відділів УПА та повстанського запілля;

- угорське командування буде повідомляти представників УПА про наперед заплановані німецькі операції проти УПА та цивільного населення;

- угорська сторона надаватиме представникам УПА інформацію про діяльність радянських партизанів і комуністичної розвідки, так само і командування УПА буде повідомляти угорські штаби про всі відомі йому рухи червоних у волинському регіоні;

- угорські військові гарнізони діставали можливість одержувати від господарських відділів УПА потрібний їм провіант, взамін за що мали постачати УПА відповідну кількість зброї та амуніції (у першу чергу трофейну радянську), технічний і медичний матеріал;

- для успішного виконання пунктів договору та врегулювання спірних питань між двома сторонами здійснювався обмін зв'язковими старшинами;

- для проведення наступного раунду політичних переговорів О. Логуш мав зв'язати підполковника Є. Падані з Проводом ОУН(б) у Львові.

На виконання передостаннього пункту домовленостей був здійснений обмін зв'язковими офіцерами: від угорців до штабу УПА був прикріплений старший лейтенант Варі, а від повстанців до угорського штабу – В.Коренюк («Палій»), заступник шефа розвідувального відділу штабу ВО «Богун»¹⁰⁸.

Дольницький А. Договір про ненапад між УПА й угорською армією // Літопис УПА. Т. 5. Волинь і Полісся. Кн. 3: Спомини учасників. – Торонто, 1984. – С.45

Одним із наслідків укладення повстансько-угорського договору про ненапад слід вважати появу 23 жовтня 1943 р. наказу командувача угорської окупаційної армії генерала Г. Лакатоша про заборону угорським гонведам здійснювати «негуманні» вчинки щодо мирних жителів, вбивства невинних осіб і спалювати села. Каральні операції на окупованих теренах могли проводити лише спеціальні німецькі підрозділи. Документ пропонував розрізняти мирне населення та партизанів, відмовляючись вживати відносно останніх термін «бандити», як це було прийнято в німецькій діловій термінології. У наказі зазначалось: «Угорський дух лицарства та чесної боротьби, успадкований під наших прашурів, не визнає жорсткостей щодо наших підкорених ворогів; і тому ми повинні приділяти особливу увагу тому, щоб воюючи та завдаючи поразки ворогу, ми не здійснювали непотрібні вбивства, і ми маємо особливо уникати спалення цілих сіл як засобу репресій»

Зі свого боку, головнокомандувач УПА Д. Клячківський («Клим Савур») 28 жовтня 1943 р. підписав наказ ч. 17 командирам відділів УПА та комендантам запліля:

« – Припинити всі військові дії проти мадяр, румунів, словаків, латвійців та інших, які перебувають на нашій території і з примусу під німецьким терором виконують німецькі накази.

– Якнайшвидше увійти на місцях у порозуміння зі згаданими чужонаціональними військовими частинами і домовитися з ними у справі взаємної недоторканості. Не винищуймо себе взаємно, коли перед нами ще великі завдання, революційно-визвольна протиімперіалістична боротьба за наші вільні держави.

– Згадані національні частини гостинно приймати на наших селах, навіть допомагати харчами.

– Якщо зайдуть якісь непорозуміння, або сутички поміж нашими загонами та чужонаціональними військовими частинами на наших землях – повідомити службовою дорогою про винуватців конфлікту, а тоді відповідні чинники припинять опір. Це саме відноситься і до грабунків нашого майна й тероризування українських громадян.

– Всіх повноважних представників чужонаціональних військових частин, перебуваючих на нашій території, які хочуть домовитись з нами – відсилати і зв'язувати з політичними керівниками найнижче у воєнному надрайонні. Всі такі переговори мусять бути негайно передані або усно, або письмово до політичного центру при Генеральній воєнній окрузі. Робити дуже конспіративно і уважно.

– Щоб дружбу поневолених і покривджених імперіалізмами народів краще налагодити, треба широко пропагувати поміж усіма чужинцями наші кличі, ідеї боротьби за вільні національні держави на національних територіях. Треба, щоб нас і нашу політичну постановку всі свої і чужинці знали.

– Виступати з самообороною перед чужонаціональними військовими частинами можемо тоді, коли вони після порозуміння з нами продовжують

тероризувати й грабити наші села.

– Наказ цей подати до відома всього війська і запілля, і згідно з ним поступати»¹⁰⁹.

Цитований вище документ вперше зафіксував загальну стратегію головного командування УПА у ставленні до різних національних військових формувань, що воювали на боці Третього Рейху проти СРСР на Східному фронті, у тому числі й до угорських військ, які були значним військово-політичним фактором на теренах дій УПА та функціонування повстанського запілля.

Досягнутий у другій половині жовтня 1943 р. договір між ГК УПА та командуванням угорських окупаційних військ мав загальний характер і поширювався на всю територію розташування угорських частин у Північно-західній та Правобережній Україні, про що, зокрема, свідчить розширення географічних меж дії наказів командування УПА про припинення боїв проти угорських військ. Якщо наказ П. Олійника від 9 жовтня 1943 р. стосувався лише території II ВО «Богун» на лінії від Радивилова до Здолбунова із заходу на схід та до Острожця і Шепетівки на півночі та півдні, то наказ головнокомандувача УПА Д. Клячківського від 28 жовтня 1943 р. спрямовувався до командирів усіх підрозділів УПА на території Волині та південного Полісся і зафіксував загальноповстанський характер домовленості з угорським командуванням. Цитований вище наказ командувача угорської окупаційної армії із заборонаю застосування терору проти мирного населення та несподіваним лояльним ставлення до партизанів також опосередковано свідчить про це.

Теоретична можливість українсько-угорських переговорів гарантувалася постановами III Надзвичайного Великого Збору ООН (21 – 23 серпня 1943 р.), в яких була зафіксована тактика ліквідації т. зв. другорядних фронтів: «Ведучи боротьбу проти імперіалістичних гнобителів України, ми стоїмо за вилучення всіх другорядних фронтів. У наших зносинах з сусідніми народами розраховуємо на співпрацю з їхніми народними масами та з їхніми революційними неімперіалістичними елементами й поборюючи всіх попутників імперіалізмів»¹¹⁰. Оскільки головними ворогами українського визвольного руху, згідно з концепцією двофронтової боротьби УПА, визначались насамперед СРСР та Німеччина, як імперіалістичні тоталітарні держави, то вилучення антиугорського вектору боротьби, як одного із другорядних, і встановлення мирних контактів з угорськими військами на території України з метою досягнення перемир'я та налагодження подальшої співпраці – відповідало програмно-теоретичним засадам українського визвольного руху. Загалом курс на пошук контактів з Угорщиною логічно

Цит. за: Feyo D.M. Hitler, Horthy, and Hungary. German-Hungarian relations, 1941 – 1944. – New Haven-London: Yale University Press, 1972. – P. 157.

ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 48. – Арк. 20; Держархів Рівненської обл. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 107; Там само. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 34. – Арк. 56.

вписувався у канву загальної зовнішньополітичної стратегії ОУН(б), спрямованої на формування спільного фронту поневоленних і тих, кому загрожувало поневолення більшовизмом, народів Європи та Азії під гаслами «Свобода народам! Свобода людині!».

За результатами проведення III Надзвичайного Великого Збору ОУН, у структурі Проводу була створена референтура зовнішніх зв'язків (Р-33) на чолі з колишнім «урядуючим» провідником ОУН(б) М. Лебедем («Максим Рубан», «Ігор», «Чорт», «Скиба», «Вільний»), яка була покликана координувати діяльність українського резистансу з визвольної боротьбою інших поневоленних народів, поширювати фронт спільної антибільшовицької боротьби та домогтись виходу українського самостійницького руху зі стану міжнародної ізоляції¹¹¹.

Виходячи з цього, одним із головних завдань у діяльності Р-33 Проводу ОУН(б) на зламі 1943 – 1944 рр. стало здобуття українським визвольним рухом суб'єктного статусу в міжнародних відносинах, втраченого після поразки українських національних урядів у боротьбі за державність у 1917-1921 рр. Одним із засобів у реалізації цієї амбітної цілі були мирні переговори, які проводились представниками українського підпільного руху із керівними колами сусідніх держав у 1943 – 1944 рр. з метою вирішення спірних питань у відносинах з ними та здобуття військово-політичної підтримки у боротьбі проти радянської загрози. Окрім цього, активна зовнішньополітична діяльність недержавної «дипломатичної референтури» ОУН(б) у цей період була відчайдушною спробою оунівців залучити український визвольний рух до формування нової підсистеми міжнародних відносин у Центрально-Східній Європі на завершальному етапі Другої світової війни. В її основі мала лежати міжнародно-політична концепція, яка обґрунтовувала необхідність створення в регіоні нових незалежних держав, кордони б яких визначались чітким етнографічним принципом, а також уявлення про кооперативний характер міждержавних відносин. Зовнішньополітична концепція ОУН(б) в умовах Другої світової війни повинна була стати своєрідною альтернативою імперіалістичним візіям Берліна та Москви і цілком логічно вписувалась в тактику двофронтової боротьби УПА.

Для централізації зовнішніх контактів українського повстанського руху з представниками інших народів, за рішенням Головної Команди (ГК) УПА наприкінці 1943 р. у структурі ГВШ УПА було створено «відділ зовнішніх зв'язків», який очолив Р. Петренко («Омелько», «Юрко»)¹¹². Одним із його завдань стало встановлення контролю за проведенням переговорів між окремими відділами УПА та підрозділами угорської армії на локальному рівні. У результаті цих заходів у структурі командування УПА став формуватись своєрідний військово-дипломатичний штат.

Українсько-угорські переговори другої половини 1943 р., на нашу думку, необхідно також оцінювати в контексті тієї геополітичної ситуації, яка склалася

ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 338. – Арк. 318.

Панченко О. Українська Головна Визвольна Рада. – Лохвиця, Полтавської області, 2000. – С. 176.

у Європі влітку – восени 1943 р. Після невдачі вермахту та його союзників в битві на Курській дузі у липні-серпні 1943 р. і після падіння Італії у вересні 1943 р, Угорщина та Румунія активізували пошук контактів через нейтральні країни з представниками Великої Британії та США про свій можливий вихід з Другої світової війни.

Водночас у таборі західних альянтів точились дискусії з приводу доцільності відкриття другого фронту на Балканах, перетнувши Адріатику й скориставшись потужним партизанським рухом у регіоні. Й. Сталін, у свою чергу, розуміючи, що можлива поява англо-американських військ на території колишньої Югославії призведе до відступу німців із Греції, виходу з війни Болгарії, Румунії та Угорщини й можливої появи альянтів на кордонах Західної України, форсованими темпами здійснював наступ на Дніпро через територію України. Його метою було відрізати Румунію, Угорщину, Болгарію, Югославію, Албанію та, по можливості, Грецію від британського впливу, насадити там комунізм і досягнути згодом своєї ще передвоєнної мети – оволодіти Чорноморськими протоками та вийти до Середземноморського регіону¹¹³.

Цю загрозу чітко усвідомлювали військово-політичні кола Угорщини, які, очевидно, намагались знайти в УПА «маленького» союзника у протидії більшовицькій експансії на Захід. З іншого боку, одне з центральних місць у зовнішньополітичних розрахунках керівництва українського визвольного руху на зламі 1943 – 1944 рр. посідали сподівання на швидке просування англо-американських військ через Балкани у Центрально-Східну Європу.

У цьому контексті особливу увагу привертає питання успішності проведення переговорів між альянтами та Угорщиною у 1943 – 1944 рр. На середину 1943 р. Велика Британія ще не була готова віддавати Центрально-Східну Європу до зони переважаючого впливу СРСР. Британський прем'єр У. Черчилль тривалий час намагався реалізувати середземноморську стратегію у відкритті другого фронту в Європі, вважаючи південно-східну частину континенту «м'яким черевом крокодила» – країн Вісі. Висадка альянтів у липні 1943 р. на о. Сицилія створила передумови для подальшого просування англо-американських військ у Центральну Європу. У. Черчилль вірив у те, що вихід зі стану війни Угорщини після досягнення її кордонів військами західних держав стане катализатором для переходу інших союзників Німеччини (Румунії та Болгарії) на бік альянтів і кардинальним чином змінить воєнно-стратегічну ситуацію в регіоні. У той же час в англійських урядових колах широко обговорювались плани та схеми щодо формування під англійською егідою центральноєвропейського блоку держав у складі Польщі, Угорщини та Чехословаччини для протидії поширенню радянського впливу на захід від довоєнних кордонів СРСР¹¹⁴.

9 вересня 1943 р. уповноважений посол Сполученого королівства в Туреччині Х'ю Неджбул-Хюгессен на британському кораблі, що перебував у

Літопис УПА. Т. 27. – Торонто-Л., 1997. – С. 193.

Фенбі Дж. Альянс / Ред. Ю. Олійник; переклад П. Таращука. – К.: Темпора, 2010. – С. 165.

Мармуровому морі, передав представнику угорського уряду Л. Верешу умови попереднього перемир'я між Великобританією та Угорщиною, що мали односторонній характер¹¹⁵.

Укладення попередньої британсько-угорської угоди про перемир'я від 9 вересня 1943 р., а також низка угорських мирних місій, що відправлялися Будапештом протягом 1942 – першої половини 1943 рр. у нейтральні країни з метою виходу на представників західних демократій, викликали серйозну тривогу Кремля. Зокрема, під час Московської конференції міністрів закордонних справ країн Великої Трійки 25 жовтня 1943 р. радянський нарком іноземних справ В. Молотов публічно заявив, що між Великою Британією та СРСР існують певні непорозуміння в угорському питанні, які необхідно врегулювати. У результаті узгодження даного питання було вирішено розпочати взаємний обмін інформацією та попередні консультації між членами Великої Трійки у випадку спроб країн Вісі встановити мирні контакти з представниками Альянсу, а також прийнято формулу капітуляції Угорщини відразу перед трьома союзними державами¹¹⁶.

Врешті-решт, англо-угорські мирні таємні переговори та попередні домовленості були остаточно перекреслені рішенням Тегеранської конференції між лідерами СРСР, США та Великої Британії (28 листопада – 1 грудня 1943 р.) про відкриття другого фронту у Франції та відмови Лондона від своєї середземноморської стратегії. У свою чергу, виконання умов попередньої британсько-угорської угоди відтепер мало узгоджуватися з Москвою, оскільки з'єднання Червоної армії мали швидше за війська США та Британії досягнути кордонів Угорщини¹¹⁷. Не маючи жодної інформації про тегеранську домовленість між союзниками, аж до середини березня 1944 р. (до моменту німецької окупації Угорщини) угорська дипломатія продовжувала пошук контактів із західними союзниками через нейтральні країни, однак зазнала фіаско¹¹⁸. Захід зробив перший вагомий крок до фактичного визнання країн Центрально-Східної Європи переважаючою зоною впливу Радянського Союзу.

Повертаючись до повстансько-угорських переговорів другої половини 1943 р., слід зазначити, що їх наступним етапом стали політичні переговори на вищому напівофіційному рівні між делегатами Проводу ОУН(б) і військово-політичними колами Угорського королівства. У зв'язку з підготовкою зустрічі

Mócsy I. Hungary's failed strategic surrender: secret wartime negotiations with Britain // Hungary in the age of total war (1938-1948). – New York, 1998. – P. 97.

A Második Vikágháború / Szerkesztette Ungváry Krisztián. – Osiris Kiadó. Budapest, 2005. – Old. 306-307, 312.

Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941-1945 гг. Сборник документов. Т. 1: Московская конференция министров иностранных дел СССР, США и Великобритании (19-30 октября 1943 г.) / М-во иностр. дел СССР. — М.: Политиздат, 1984. — С. 172-173, 245, 276.

Romsisc I. Magyarország története. A XX. Században. – Osiris Kiadó. Budapest, 2005. – Old. 262.

наприкінці листопада 1943 р. у будинку вчителя Й.Шевчука у с. Дермань на Рівненщині відбулись перемовини між угорськими офіцерами генерального штабу (були присутні підполковник Є. Падані та майор Вецкенді) і представниками Проводу ОУН(б) – політичним референтом Крайового проводу ОУН на Південних українських земель О.Логушем («Іванів») та членом референтури зовнішніх зв'язків Є.Врецьоною («Волянський»). Під час наради угорські парламентарі погодились на те, щоб угорські війська не атакували повстанські загони і допомагали УПА зброєю, а представники ОУН(б) зобов'язались не здійснювати акцій проти угорських гонведів, надавати угорським військам продовольчу, а у разі потреби, і військову допомогу. У мілітарній сфері обидві сторони домовились надалі координувати свої зусилля у спільній боротьбі проти радянських партизанів. На зустрічі було порушено питання про можливість укладення українсько-угорської політичної угоди на вищому напівофіційному рівні, у зв'язку з чим було прийнято рішення про наступну зустріч представників Проводу ОУН(б) з офіційними особами угорського уряду¹¹⁹.

За результатами перемовин, О. Логуш разом з підполковником Є. Падані вилетів до Львова, де зв'язався з керівником Р-33 Проводу ОУН(б) М. Лебедем («Максим Рубан»), поінформувавши його про результати попередніх переговорів з угорцями. Керівник «дипломатичної референтури» Проводу ОУН(б) доручив О. Логушу та Є.Врецьоні провести черговий раунд перемовин з угорськими військовими у Львові. Під час зустрічі представників ОУН з угорськими офіцерами генерального штабу обговорювались такі питання: 1) міжнародно-політична ситуація; 2) перспективи війни між СРСР та Німеччиною на Східному фронті; 3) українсько-угорські взаємовідносини; 4) можливість польсько-українського примирення; 5) німецько-українські відносини; 6) становище українського визвольного руху та Угорщини в умовах швидкого просування Червоної армії на Захід. У ході обговорення угорські офіцери запропонували оунівцям продовжити переговори для більш детального розгляду порушених питань з представникам не тільки військових, але і політичних кіл Угорщини у Будапешті¹²⁰.

Пропозиція угорської сторони була передана керівнику Р-33 М.Лебедю, який розпочав підготовку до поїздки місії ОУН(б) у столицю Угорщини. Наприкінці листопада 1943 р. керівник Р-33 М. Лебедь визначив склад української делегації, до якої увійшли колишній старшина батальйону «Нахтігаль», член УНДО Мирон Луцький (голова делегації) та члени Р-33 Є. Врецьона («Волянський») та І. Гриньох («Герасимівський»).

Призначення члена УНДО М. Луцького головою української делегації обумовлювалося намаганням Проводу ОУН надати будапештській місії більш представницького характеру. За даними Є. Врецьони, українська місія, яка

Vargai G. Magyarország a másodíc világháborúban. – Budapest, 2001. – Old. 286-287.

ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 34. – Арк. 73-74.

Переговори між УПА та угорською королівською армією стали предметом обговорення на засіданні Проводу ОУН(б), яке відбулось у Львові в грудні 1943 р. за участю голови бюро Проводу ОУН Р. Шухевича («Тарас Чупринка», «Тур»), члена бюро Д. Маївського («Косар», «Тарас»), М. Прокопа («Володимир»), Д. Ребет («Одарка»), В. Охримовича («Далекий»), М. Лебеда («Максим Рубан»), шефа ГВШ УПАД. Гриця («Перебийніс») та інспектора ГВШ і командира УНС О. Луцького («Андрієнко»). За свідченнями останнього, на засіданні Проводу із доповіддю про переговори між УПА та угорською армією виступив М.Лебедь, який поінформував присутніх про те, що вдалось встановити контакт з представниками угорського командування. Угорці, за словами Лебеда, готові вести переговори з ОУН на широкій політичній основі про спільну боротьбу з Червоною армією, але побоюються німців, оскільки у всіх питаннях залежні від них. М. Лебедь вважав, що угорці вирішили вступити у переговори з ОУН з огляду на активну діяльність УПА, яка продемонструвала успішну партизанську боротьбу в німецькому тилу. У результаті нарад провідного активу ОУН(б) було санкціоновані переговори української делегації в Будапешті з угорськими військово-політичними колами¹²¹.

Наприкінці листопада 1943 р. українська місія, замаскована у формі угорських гонведів, відбула на військовому літаку з аеропорту Скнилів зі Львова до столиці Угорщини¹²². Є. Врецьона був єдиним з членів делегації, хто володів угорською мовою. У 1938 – 1939 рр. він був чотарем військового штабу Карпатської Січі у Карпатській Україні і під час березневих боїв 1939 р. із угорськими військами потрапив у полон, де зазнав жорстоких катувань¹²³.

Українська делегація мала дві інструкції від М. Лебеда, відповідно до яких мала вести переговори з угорськими представниками. Перша містила в собі максимальний варіант вимог, а друга пропонувала «тимчасову практичну домовленість співпраці та співдії». Сенс останньої зводився до наступного: всі спірні питання (міждержавних кордонів, гарантій прав національних меншин) будуть вирішені між урядами Угорщини та суверенної Української держави у мирному двосторонньому договорі після закінчення Другої світової війни; будапештський уряд разом з вищим угорським командуванням мали видати наказ усім підпорядкованим військовим з'єднанням і частинам, які в цей час перебували на українській території в якості окупаційних, припинити будь-які каральні акції проти українського населення, репресивні заходи проти членів ОУН(б) та військові дії проти відділів УПА. Аналогічні накази мали отримати від повстанського командування відділи УПА. Угорці повинні були

Врецьона Є. Фрагменти з життя та боротьби. Упоряд. О. Панченко. – Гадяч, Полтавської області, 2006. – С. 134.

* Про створення та діяльність УГВР див.: Мороз В. Історія створення та діяльності Української Головної Визвольної Ради // Визвольний шлях. – 2004. – Кн. 7. – С. 89-106.

ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 67418. – Т.1. – Арк. 282-283.

зобов'язатись приховано забезпечувати українські відділи зброєю зі своїх чи німецьких складів, допомагати УПА найновішим технічним обладнанням зв'язку та вишколом техніків-радистів. При потребі угорські військові мали забезпечити офіцерів-інструкторів для повстанських старшинських і підстаршинських шкіл¹²⁴.

Переговори у генеральному штабі угорської королівської армії довелось відкласти у зв'язку з тим, що начальник штабу генерал-полковник Ф. Сомбатхеї був викликаний А.Гітлером до його штаб-квартири у Німеччині. У середині грудня 1943 р. українська делегація, дочекавшись нарешті повернення Ф. Сомбатхеї до Будапешту, взяла участь у двосторонніх переговорах у приміщенні угорського генштабу, де окрім угорських вищих офіцерів був присутній також радник Міністерства закордонних справ Угорщини Дежу Шаї. Очевидно, що зі складу угорського вищого командування у переговорах з українськими представниками брала участь лише приближена до Ф. Сомбатхеї група офіцерів, що не були пов'язані з пронімецькими впливами, зокрема, серед них – начальник 2-го відділу генштабу Д. Кадар, який координував проведення таємних переговорів угорської армії з різними партизанськими рухами. За угорськими даними, у переговорах з делегацією українських партизан (яких, начебто, очолював якийсь Михайло Попов) брали участь полковник генштабу Єно Падані та майор Єно Кіраль¹²⁵. Водночас можна припустити, що на будапештському форумі не були присутні угорські штабні офіцери пронацистського спрямування, які могли повідомити німецьку розвідку про закулісні переговори угорців з українськими повстанцями, оскільки у німецьких документах про факт відвідин української делегацією Будапешта відсутня інформація.

Всупереч угорським обіцянкам, мирні переговори між представниками ОУН(б) та УНДО, з одного боку, та угорськими офіцерами генштабу на чолі з генерал-полковником Ф. Сомбатхеї, з іншого, мали в основному військовий характер, незважаючи на те, що на них також порушувались питання політичного змісту. На спільну українсько-угорську зустріч не змогли з'явитись представники угорського уряду, за винятком радника Міністерства закордонних справ д-ра Дежу Шаї. За свідченням О.Луцького, відсутність офіційних політичних та урядових кіл Угорщини на переговорах з представниками української підпільної місії у Будапешті певною мірою розчарувало українських делегатів, які мали намір укласти з Угорщиною не тільки війську, але і політичну угоду. Підписання останньої мало не тільки спричинити визнання підпільної Української держави з боку сусідньої Угорщини, але й опосередковано наблизити керівні кола українського визвольного руху до Великобританії, з представниками якої угорський уряд М. Каллаї підтримував таємні контакти. Провід ОУН(б) розраховував на розрив

Гриньох І. Сорок років тому в Будапешті // Літопис УПА. Т. 26. – Торонто-Л., 2001. – С.138-139.

Волянський О. В обличчі мадярського наступу // Карпатська Україна в боротьбі. Збірник. – Відень, 1939. – С. 116-120.

союзницьких відносин між Угорщиною та Німеччиною в разі висадки англо-американських військ на Балканах та перехід першої у табір західних союзників¹²⁶. Однак на той момент угорське керівництво побоювалось військової інтервенції з боку Німеччини і тому намагалось діяти вкрай обережно на міжнародній арені, дотримуючись тактики найменшого опору німецьким вимогам.

Незважаючи на відсутність на українсько-угорському таємному форумі офіційних представників від угорського уряду, Ф. Сомбатхеї, за свідченням М. Степаняка, заявив, що регент М. Горті повністю в курсі переговорів з делегатами українського визвольного руху¹²⁷. Сувору субординація між регентом, як верховним головнокомандувачем угорських збройних сил, та начальником генштабу передбачала порядок звітування у всіх важливих військових справах, в тому числі й тих, що стосувалося таємних перемовин із представниками рухів Опору.

Переговори у генеральному штабі угорської армії, які за спогадами українських делегатів відбувалися у цілком дружній та приязній атмосфері, проходили відповідно до інструкцій керівника Р-33 Проводу ОУН(б) М.Лебеда. Відносно питання міждержавних кордонів українська сторона не наважилась порушити складну проблему в українсько-угорських відносинах – питання Карпатської України, вирішивши відкласти її на післявоєнний період. Водночас українські представники, за свідченнями В.Чижевського («Демид»), погодились припинити в подальшому проведення антиугорської діяльності на території Закарпаття, в чому угорська сторона була особливо зацікавлена¹²⁸.

Під час переговорів у Будапешті угорське вище командування погодилось видати наказ угорським окупаційним військам на території України із заборонаю здійснювати будь-які військові операції проти загонів УПА, каральні акції проти українського мирного населення та членів націоналістичного підпілля. Зі свого боку, командування УПА повинно було видати аналогічні накази усім підпорядкованим йому повстанським силам про загальне припинення антиугорських акцій (що вже було частково реалізовано наказами П. Олійника та Д. Клячківського).

Питання постачання угорської зброї до УПА викликало в учасників переговорів дискусію. Угорське командування в принципі погодилось передати зайву кількість зброї, боєприпасів та військової техніки українським повстанцям, однак при цьому звертало увагу на проблему збереження секретності від німців. У результаті обговорення було вирішено, що угорці не будуть самостійно передавати зброю до УПА, а повстанські відділи за

Гриньох І. Сорок років тому в Будапешті // Літопис УПА. Т. 26. – Торонто-Л., 2001. – С. 140-141.

Vallomások a holtak házából. Ujszászy István vezérőrnagyak, a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései /Szerkesztette Haraszti György; Állambiztonsági szolgálatok történeti levéltára. – Budapest, 2007. – Old. 450.

ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 67418. – Т.2. – Арк. 122.

попередньою домовленістю «опорожнюватимуть» військові склади угорців під виглядом нападу. Відносно угорських офіцерів-інструкторів для вишколу старшин і підстаршин УПА, то вони за угодою мали отримати статус «дезертирів» з угорської армії в УПА. Також було узгоджено і питання надання притулку втікачам-українцям в Угорщині. Угорські представники погодились влаштувати в Будапешті неофіційне українське представництво¹²⁹. Однак при цьому вони зазначили, що остаточну відповідь на пропозицію української делегації зможуть дати тільки після узгодження даного питання з угорським урядом, про що представники українського підпілля мали дізнатися через штаб угорських військ у Львові¹³⁰. Окрім цього, було також обумовлений обмін зв'язковими старшинами між УПА та угорською королівською армією.

Угорські представники підтвердили висловлену українськими делегатами тезу про те, що більшовики виступають спільним ворогом для обох народів. У зв'язку з цим, вони виявили зацікавленість у створенні на кордоні з Угорщиною Української самостійної держави, яка мала стати своєрідним буфером від комуністичної загрози. Було також підкреслено, що угорське командування планує обороняти кордони Угорщини власними силами і не бажає відсилати власні війська на окуповані німцями східні території. Однак, за існуючих умов, воно змушене утримувати угорські частини далеко від власних кордонів, з огляду на сильний тиск з боку Берліна. Угорські представники висловили сподівання, що взаєморозуміння та співпраця між Угорщиною та українським народом у майбутньому відіграють велику роль у спільній боротьбі проти більшовизму. З українського боку було додано, що українці планують вести антирадянську боротьбу власними силами, незалежно від планів інших держав, однак українські повстанські сили потребують зброї та інші військово-технічних засобів для кількісного розширення УПА до «бажаних розмірів»¹³¹.

В ході розмов із генерал-полковником Ф. Сомбатхеї українські делегати представили карту українських етнічних земель, на яких повинна була сформуватись Українська самостійна соборна держава. Карта була підготовлена французькою мовою з відповідним коментарем до неї і відповідала стану на 1937 р. На ній територія Закарпаття була віднесена до Української держави, як її невід'ємна складова¹³². У такий спосіб українські делегати намагались у завуальованій формі представити свої інтереси відносно цієї території.

У ході українсько-угорської зустрічі в Будапешті обговорювалось також питання українсько-польських міжнаціональних відносин. Угорські військові представники, негативно оцінюючи українсько-польський міжетнічний конфлікт на території Західної України, як фактор, який суттєво послаблював два потужні антикомуністичні рухи Опору в Східній Європі – польську АК та

ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75135фп. – Арк. 86зв.

ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 33286фп. – Т.1. – Арк.267.

Гриньох І. Сорок років тому в Будапешті // Літопис УПА. Т. 26. – Торонто-Л., 2001. – С.146-148.

ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75135фп. – Арк.88.

УПА, запропонували своє посередництво у проведенні переговорів між делегатами ОУН(б) та польського підпілля. Зокрема, угорці підкреслили, що вони надають великого значення подібному договору і впевненні, що їх посередництво в українсько-польських переговорах принесе позитивні результати. Представники ОУН(б) відповіли, що подібні переговори вже проводяться, однак у зв'язку зі значними територіальними претензіями поляків, домовитись з ними складно. Зі свого боку, угорські делегати запропонували допомогу в налагодженні зв'язку Проводу ОУН(б) із представниками польського еміграційного уряду в Лондоні для досягнення взаємної згоди. Однак оунівські представники відхилили посередництво угорців, покликавшись на те, що керівництво ОУН(б) очікує завершення чергового раунду українсько-польських переговорів¹³³.

Наприкінці українсько-угорського таємного форуму у Будапешті, коли були узгоджені всі пункти угоди й аудієнція наближалась до кінця, українські делегати відважились виступити з неоднозначною пропозицією, запропонувавши угорському уряду розірвати союз із гітлерівською Німеччиною та вивести свої окупаційні війська із території України. «Для старшин, присутніх під час переговорів, це була справжня несподіванка. Наступила мовчанка. І ми, а ще більше мадярські старшини, дивились на генерала Сомбатаї [має бути Сомбатхеї – О. П.]. Від нього очікували відповіді. Обличчя генерала показало сліди неспокою. Внутрішньо він стримував свою знервованість. Здавалось він бореться сам з собою і шукає, як сформулювати своє рішення. І врешті він сказав рішучим тоном і тремтячим голосом: «Ні, волю, щоб мене повісив Сталін, аніж, щоб розстріляв Гітлер»», – писав у своїх спогадах член української делегації І. Гриньох¹³⁴.

Незважаючи на свій конспіративний характер, українська підпільна місія до столиці Угорщини не залишилась поза увагою західних дипломатів. Зокрема, про переговори між представниками українського збройного резистансу та угорським генштабом у Будапешті дізнались представники американського дипломатичного корпусу. Колишній посол США в Будапешті Дж. Монтгомері згадував у своїх спогадах про те, що керівники українських повстанців були запрошені до Будапешту, де внаслідок переговорів з представниками угорського командування була досягнута секретна домовленість про ненапад, відмову від практики захоплення в полон вояків обох армій та обмін військовополоненими¹³⁵.

Цей епізод українсько-угорських відносин у роки Другої світової війни підтверджує також у своїх спогадах угорський прем'єр М. Каллаї, відзначаючи, що наприкінці 1943 р. угорці запросили керівників українських, польських та російських некомуністичних партизанів до Будапешту, де були проведені переговори з начальником угорського генерального штабу Ф. Сомбатхеї та

ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75135фп – Арк.87-87зв.

Держалюк М. Взаємини УПА з угорськими військами у 1944 р. // Пам'ять століть. – К., 1997. – №1. – С.138-139.

ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75135фп. – Арк.83-83зв.

вищими офіцерами, обговорені умови перемир'я та визначені засади взаємовідносин між партизанами й угорськими окупаційними військами у німецькому тилу¹³⁶.

Поїздка української підпільної місії до столиці Угорщини та подальші переговори з представниками угорського істеблішменту засвідчують суб'єктний статус ОУН(б) та УПА у міжнародних відносинах. Зокрема, українсько-угорські перемовини, які згідно з нормами міжнародного права, слід трактувати як політичні консультації, логічно вписуються у транснаціональну модель теорії міжнародних відносин, прихильниками якої є Дж. Розенау, К. Кайзер, Дж. Най, Р. Коохейн, Е. Морзе, за якою держави можуть вступати у взаємодію з недержавними суб'єктами міжнародних відносин. Вона стала проявом нової тенденції в світовій політиці, коли на арену міжнародного життя на переднє місце поступово висунулись недержавні учасники (гравці) міжнародних відносин. Український визвольний рух, за класифікацією П. Віллетса, став «нелегітимним актором» світової політики¹³⁷.

Попри досягнуті на українсько-угорському таємному форумі у Будапешті усні домовленості, головною причиною того, що вони не матеріалізувались у конкретній письмовій угоді і було тимчасово призупинена їх реалізація, на думку угорського дослідника І. Ровоса, стали занадто сміливі й амбітні вимоги української сторони, а саме: наполягання на швидкому розриві угорсько-німецьких союзних відносин і заява про територіальну претензію до Угорщини – на Карпатську Україну (хоча, як видно зі свідчень українських делегатів, прямої декларації з боку ОУН(б) з цього питання зроблено не було), на що угорські урядові кола за тих обставин не могли піти¹³⁸.

Головними завданнями Угорщини на переломному етапі Другої світової війни було збереження її державної незалежності і територіальної цілісності. Якщо вимога розірвати стосунки з Третім Рейхом була залежна від успішності переговорів Будапешта із західними державами та надання йому гарантії у забезпеченні військової підтримки з боку США та Великої Британії, то на поступки у територіальному плані вона не могла піти за будь-яких обставин. Угорський уряд на зламі 1943 – 1944 рр. шукав виходу зі складної геополітичної ситуації, застосовуючи при цьому різноманітні зовнішньополітичні комбінації, спрямовані на збереження цілісності і недоторканості державних кордонів Угорщини та її правлячого режиму у майбутньому повоєнному світі. При цьому її керівники намагались не повторити сумний досвід Першої світової війни, коли Угорщина, як складова частина Австро-Угорської дуалістичної монархії, опинилась у таборі переможених країн і була змушена поступитись своїми територіями на користь

Гриньох І. Сорок років тому в Будапешті // Літопис УПА. Т. 26. – Торонто-Л., 2001. – С.148.

Montgomery J. F. Hungary the unwilling satellite. – New York, 1993. – P.164.

Kállay N. Hungarian premier a personal account of a nation's struggle in the Second World War. With a foreword of C. A. Macartney. – New York: Columbia University Press, 1954. – P. 307-308.

держав-переможниць і новоутворених країн.

Про мотивацію української сторони на переговорах з військово-політичними колами країн-союзниць Третього Рейху – Угорщини та Румунії у 1943 – 1944 рр. свідчив І. Гриньох: «Справа не в тому, що і Угорщина і Румунія були сателітами Німеччини, справа в тому, що обидві держави втримували свої залоги на Україні, і ці залоги треба було неутралізувати, щоб концентрувати свою боротьбу на фронтах проти найбільших ворогів – гітлерівської Німеччини і більшовицької Москви. Справа також у тому, що Угорщина, Румунія і Польща – сусіди України. Треба було почати впорядковувати сусідські відносини»¹³⁹.

Опосередкованим свідченням про переговори командування УПА з представниками угорського військового керівництва можна вважати твердження головнокомандувача УПА генерал-хорунжого Р. Шухевича («Тарас Чупринка») у статті «До генези Української Головної Визвольної Ради», надрукованій у 1948 р., де зокрема зазначалось, що взимку 1943 – 1944 рр. ГК УПА провело серію перемовин із представниками сусідніх країн¹⁴⁰.

Наприкінці грудня 1943 р. після повернення української делегації до Львова для закріплення будапештської домовленості на територію Волині була відправлена угорська військова місія на чолі з колишнім начальником відділу 1-Б 8-го угорського окупаційного корпусу полковником генштабу Ф. Мартоном у складі молодшого лейтенанта Ю. Штама і сержанта Сабо. Метою місії було встановити тісні контакти з командуванням УПА, познайомитися з українським національно-визвольним рухом у регіоні, дізнатись про структуру та засади формування УПА. Загалом угорський візит мав посприяти повстансько-угорському військовому порозумінню та виробленню спільної стратегії й тактики антибільшовицької боротьби.

Для забезпечення угорських представників необхідною інформацією та супроводу ГК УПА призначило Р. Волошина («Горбенка») та О. Логуша («Іваніва») головними інформаторами угорської військової місії, а А. Дольницького в якості головного зв'язкового й опікуна угорських делегатів під час їхнього «повстанського вояжу». Для охорони угорської делегації командуванням УПА було організовано спеціальний відділ курінного «Кропиви» (В. Процюк), складено план поїздок та інспекцій по запллю УПА.

Угорська делегація була доставлена кінним роєм «Байди» у супроводі В. Коренюка («Палій», «Модест») із залізничної станції Мирогоща до с. Будераж Мізочського району, де для гостей з Угорщини був влаштований урочистий привітальний концерт та огляд сотні УПА. Звідси у супроводі В. Коренюка («Модест»), Д. Казвана («Черник») та П. Олійника («Еней») угорські представники виїхали у с. Батьківці Острозького району, де було оглянуто кінну сотню полковника О. Даниленка («Данько»). Після цього угорська делегація виїхала у с. Теремно Луцького району, де сфотографувала місце

Мальський М., Мацяк М. Теорія міжнародних відносин: підручник. – (3-тє вид., переробл. і доп.). – К.: Знання, 2007. – С. 101-106.

Ravasz I. Ukrán-magyar katonai kapcsolatok A XX.Század Első Felében // Україна-Угорщина: спільне минуле та сьогодення. – К., 2006. – Old. 217.

недавнього бою між відділом УПА та загоном радянських партизанів, а потім повернулася на Рівненщину у с. Вовковії Демидівського району для огляду куреня «Юрка» (командир – Я. Яковлів) та сотні чехів при УПА. Після наради з повстанськими старшинами і святкового концерту, влаштованого місцевим населенням для гостей, угорські представники оглянули майстерні та промислові об'єкти повстанського заплілля. Наприкінці у с. Глибока Долина було проведено огляд артилерійського відділу УПА «Берези»¹⁴¹.

2 січня 1944 р. угорські військові представники прибули у супроводі перекладача і трьох старшин ГК УПА в штаб 4-ої ВО «Тютюнник» групи УПА-«Північ», який розташовувався у с. Топча Корецького району на Рівненщині. З цієї нагоди у помешканні одного з жителів села було влаштовано привітальний банкет. Згодом відбулись переговори, на яких з української сторони були присутні представники штабу 4-ої ВО «Тютюнник» – командир групи Ф. Воробець («Верещака»), шеф військового штабу П. Гудзоватий («Очеретенко»), політичний виховник Є. Молчан («Орел»), командир з'єднання «Хмельницький» Я. Яковлів («Кватиренко»), шеф військового штабу з'єднання А. Балицький («Вітер») і політичний референт «Хитрий». Ф. Мартон у привітальному слові високо оцінив «доблесну повстанську армію, яка несе визволення людству» і передав їй командирам 1 тис. індивідуальних перев'язочних пакетів, зброю та боєприпаси. У відповідь Ф. Воробець («Верещака») вказав на необхідність тісної співпраці між угорськими військами та відділами УПА у проведенні спільних бойових акцій проти радянських партизанів. 3 січня 1944 р. угорська делегація з дозволу командування УПА оглянула особовий склад з'єднання «Хмельницький» у с. Мала Совпа Корецького району на Рівненщині. При від'їзді полковник Ф. Мартон пообіцяв подарувати українським повстанцям радіостанцію для підтримання з ними постійного радіозв'язку¹⁴².

Згодом угорська місія вирушила з території ВО «Богун» на північ до ВО «Заграва», де у той час дислокувався ГВШ УПА. 6 січня 1944 р. полковник Ф. Мартон зустрівся з командиром групи УПА-«Північ» Д. Клячківським, начальником штабу полковником Л. Ступницьким («Гончаренко») та іншими повстанськими старшинами у с. Комарове Маневицького району на Волині. У

Гриньох І. Українська Головна Визвольна Рада (У 30 річницю її створення) // Сучасність. – Мюнхен, 1974. – Ч.7-8. – С. 77.

Літопис УПА. Нова серія. Т. 10. Життя і боротьба генерала «Тараса Чупринки». Документи і матеріали. – Торонто-Л., 2007. – С. 339.

За даними члена КВШ УПА-«Північ» В. Левковича («Вороного»), полковник Ф. Мартон виступав на повстанському Святвечорі 6 січня 1944 р., а згодом у зв'язку з наближенням фронту разом із групою угорських офіцерів відлетів в Угорщину¹⁴³. Після проведення переговорів один з відділів УПА, що супроводжував угорську делегацію до станції Олика, отримав від останньої 4 ящики гранат і кілька ящиків амуніції¹⁴⁴. Через деякий час полковник Ф. Мартон був призначений головним зв'язковим офіцером від угорської окупаційної армії до крайового командування УПА-«Північ».

Таким чином, поїздка угорської військової місії на територію Волині наприкінці 1943 – початку 1944 рр. та обмін зв'язковими старшинами завершили переговорний процес між командуванням УПА та угорської армії, розпочатий наприкінці серпня 1943 р., і заклала основу для подальшої військової співпраці між двома сторонами на антирадянській платформі.

Про результати повстансько-угорських домовленостей та їхнє втілення у реальному житті свідчив М. Лебедь, який курував переговорний процес із угорцями: «Від того часу мадяри поводяться лояльно в цілому терені. Перепускаючи відділи УПА через вузлові лінії, що стережуть, подають денні гасла, повідомляють про небезпеку з боку німців, перестають грабувати, знають та респектують нашу боротьбу за самостійність. Такий стан тривав до кінця німецької окупації»¹⁴⁵. Подібну оптимістичну оцінку стану відносин між угорськими окупаційними військами та УПА після досягнення стану замирення на вищому штабному рівні давав також А. Дольницький: «відносини між угорцями та повстанцями надалі склалися добре. Майже на всій території, де стояли угорські частини українське населення не знало клопотів. Не було більших боїв між УПА та угорцями. Щоправда було кілька дрібних сутичок та непорозумінь, але вони були швидко полагождені зв'язковими старшинами».

ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75135 фп. – Т. 1. – Арк. 88зв.

Дольницький А. Вказ праця. – С.58-59.

Левкович-«Вороний» В. Сторінки з пережитого комбатантом УПА // Літопис УПА – Бібліотека. Т. 4. Спогади вояків УПА та учасників збройного підпілля Львівщини та Любачівщини / Ред. П. Потічний, В.В'ятрович. – Торонто-Л., 2003. – С. 28.

Однак наведенні вище свідчення діячів українського визвольного руху більш схильні до ідеалізації повстансько-угорських відносин, аніж претендують на адекватне відображення об'єктивних реалій. Через секретний характер джентльменської угоди про ненапад, глибоку конспіративність переговорів, обізнаність про нього переважно представників вищого командного складу обох армій, сторонам так і не вдалось уникнути конфліктів. Відносини між УПА та угорськими окупаційними військами у другій половині 1943 – початку 1944 рр. мали багатогранний і вкрай неоднозначний характер. Існували як випадки взаємного ненападу та співпраці, так і факти збройних сутичок, боїв, зіткнень, пограбувань угорськими військами українського населення та роззброєння повстанськими загонами угорських гонведів. Усе залежало від низки об'єктивних і суб'єктивних факторів, головним серед яких була світова війна, у якій Угорщина брала участь на боці Третього Рейху.

Спробуємо за допомогою українських підпільних звітів та інформацій з теренів відтворити проблему ставлення угорських окупаційних військ до українського населення та відділів УПА у листопаді – грудні 1943 р. на території Волині та південного Полісся і в цьому контексті визначити наскільки угорська сторона виявилась послідовною у виконанні умов договору з УПА про ненапад.

Кардинальна зміна ставлення угорського командування до партизанських рухів різного ґатунку та мирного населення пов'язана з виданням 23 жовтня 1943 р. вже згадуваного наказу командувача угорської окупаційної армії генерала Г. Лакатоша про заборону угорським гонведам здійснювати «негуманні» вчинки відносно мирних жителів, вбивства невинних осіб і спалення сіл¹⁴⁶. Однак справжня поведінка угорських військ на окупованій радянській території була далека від приписів наказу. Його поява, очевидно, стала наслідком намагання угорського командування покращити імідж угорських окупаційних військ на Східному фронті в очах західних альянтів, з якими угорський уряд підтримував таємні контакти.

На південному Поліссі у середині листопада 1943 р. спостерігались випадки брутального поводження угорських гонведів супроти мирного населення. Разом з німцями вони брали участь у численних грабіжницьких акціях, зокрема у районі Пинська, Столина та Городка. Окрім цього були

Лебедь М. УПА. Українська повстанська армія: її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. Ч. 1. Німецька окупація України. – Дрогобич: Відродження, 1993. – С .77-78.

У відповідь на угорські реквізиційні акції підрозділи УПА виступили на захист українського мирного населення, входячи у збройні сутички та бої з угорськими окупаційними військами. Однак у більшості випадків українські повстанці не могли попередити та суттєво зашкодити «продовольчим вилазкам» угорців і німців в українські села, а їхні виступи в обороні населення мали часто випадковий і нескоординований характер. До того ж, не всі контракції УПА в цьому напрямку були успішними.

Після зайняття Червоною Армією Києва 6 листопада 1943 р. та у зв'язку зі спробами радянського командування потіснити німецьке угруповання з Правобережної України у листопаді – грудні 1943 р., угорські окупаційні війська, які розташовувались на Житомирщині та Київщині, за наказом німецького командування стали швидкими темпами перекидатись на територію Волині та південного Полісся для зміцнення німецького оперативного тилу та боротьби проти місцевих рухів Опору.

Наведемо кілька прикладів збройних зіткнень між відділами УПА та угорськими військами у жовтні-грудні 1943 р. 10 жовтня 1943 р. відділ УПА роззброїв невелику групу угорських гонведів, яка прибула у с. Башківці на Кременеччині для стягнення продовольчого контингенту¹⁴⁷. 2 листопада 1943 р. курінь УПА «Негуса» (командир – С. Олеськів) оточив угорські війська у с. Сторожів Корецького району. Внаслідок бою, який тривав цілу ніч, повстанці так і не змогли вибити угорців із укріпленої позиції. Тоді ж курінь УПА у кількості 400 чол. здійснив напад на німецькі й угорські війська у с. Осова Дубровицького району¹⁴⁸. Восени 1943 р. відділ УПА «Калини» (командир – Т. Ткачук) провів бій з угорськими військами поблизу с. Війниця Млинівського району¹⁴⁹.

У листопаді 1943 р. невідомий відділ УПА роззброїв колону угорських військ на шляху між селами Підзамче – Будки Радивилівського району на Рівненщині, однак згодом відпустив усіх гонведів на волю. Аналогічні акції були проведені повстанцями проти взводу угорців (50 чол.) поблизу с. Святе Здолбунівського району, а також сотнею УПА «Сокола» (командир – Ф. Остапчук) проти угорського охоронного гарнізону на залізничному мості

поблизу с. Замчисько Дубнівського району.

Держархів Рівненської обл. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 29. – Арк. 58.

Там само. – Арк. 59.

ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 32. – Арк. 138.

Прикладом невдалої атаки повстанців на угорські війська може послужити нічний бій 24 грудня 1943 р. у с. Великі Цепцевичі Володимирецького району двох куренів УПА «Кори» (командир – М.Мельник) та «Ярка» (Д. Каленюк) і повстанського відділу під командуванням «Овдія» з угорською бригадою (бл. 2 тис. чол.), під час якого українські партизани зазнали значних втрат і були змушені відступити. У відповідь угорські гонведи спалили кілька садіб у селі та розпочали репресії проти мирних жителів. Внаслідок цього серед селян поширились нарікання на УПА «за зачепку мадярів»¹⁵⁰.

Зі спогадів командира куреня УПА М. Скорупського («Макс») відомо, що німецьке командування відправило наприкінці 1943 – на початку 1944 рр. одну угорську дивізію у лісовий масив між Острогом та Шумськом, щоб прикрити створений розрив у тилу фронтової смуги. Однак через вкрай низький морально-психологічний та бойовий стан угорські війська не наважились вступати у збройні сутички з оперуючими тут повстанськими загонами. Траплялось так, що українські та угорські війська стаціонували разом в одній місцевості, а словосполучення «український повстанець» було своєрідним паролем для пропуску відділів УПА через угорські охоронні застави. Українські повстанці обмінювали харчі на угорське озброєння. Частими також були випадки дезертирства угорців до лав УПА, які сподівались таким чином потрапити на власну батьківщину¹⁵¹.

Відносини між УПА та угорськими військами у волинському регіоні стали предметом пильної уваги з боку окремих підпільних структур ОУН(б). Зокрема, у листі керівника розвідувально-інформаційної мережі ОУН(б) Дубнівського надрайону «Софії» до керівника районної референтури СБ у Радивилівському районі «Проміня» від 1 січня 1944 р. рекомендувалось звітувати про взаємовідносини між українцями та угорцями кожні 10 днів¹⁵².

Під впливом укладення договору про ненапад між угорськими окупаційними військами та ГК УПА наприкінці жовтня 1943 р. в окремих тилових районах на Волині спостерігалось загострення угорсько-німецьких відносин через відмову угорських військ брати участь у пацифікаційних акціях в українських селах і здійсненні облав проти відділів УПА¹⁵³. Наприклад, цікавий випадок стався 10 листопада 1943 р. у Збаразькому районі, де німці разом з поліційним загonom поляків та угорськими військами пограбували с. Раковець. Німці й поляки жорстоко знущались над населенням, а угорці, як зазначалось у звіті, «не хотіли брати участі в погромі і тільки просили в селян хліба і яєць».

Там само. – С. 178, 191, 219.

Денищук О.С. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. Хронологія подій. [У 2 т.] Т. 1. Волинь. – Рівне: ППМД, 2008. – С. 219.

Держархів Рівненської обл. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 29. – Арк. 73.

Скорупський М. Туди де в бій за волю. – К. 1992. – 213-214.

За даними Є. Басюка, який під час проведення переговорів з командуванням угорських окупаційних військ восени 1943 р. перебував в оточенні командира ВО «Богун» П. Олійника («Еней»), угорські частини, які охороняли лінію залізниці на ділянці Шепетівка-Рівне, дотримуючись пунктів укладеного договору про взаємний ненапад з УПА, давали можливість загонам УПА вільно пересуватись та маневрувати в цьому районі¹⁵⁴.

Для врегулювання відносин між УПА та угорськими окупаційними військами на локальному рівні у 1943 – 1944 рр. практикувалось укладення окремих тактичних угод на місцях, незалежно від загального договору на вищому рівні. Можливість застосування такої практики забезпечувалася наказом головнокомандувача УПА Д. Клячківського від 28 жовтня 1943 р. і відповідними директивно-розпорядчими документами угорського командування.

У зв'язку з цим, важко погодитись з думкою угорського дослідника І. Ровоса, який вважає, що українсько-угорська співпраця набула широкого розголосу та практичного втілення серед вояків обох армій лише наприкінці весни 1944 р¹⁵⁵. Наведені нижче факти повстансько-угорських переговорів і військової співпраці спростовують сформульовану автором тезу. Процес замирення між УПА та угорськими військами у зонах зіткнень затягнувся до кінця 1943 – початку 1944 рр., зважаючи на режим суворої конспірації у повстансько-угорських перемовин і місцеві обставини.

Перші зафіксовані нами переговори на локальному рівні відбулись на початку грудня 1943 р. у с. Суйми Здолбунівського району на Рівненщині між групою угорських гонведів і п'ятьма делегатами місцевої боївки ОУН(б). На зустрічі, яка проходила при допомозі закарпатських українців, що перебували в угорському війську, гонведи погодились не нападати на українських повстанців і взамін за фураж для коней передали певну кількість зброї та амуніції для останніх. За наслідками наступного раунду перемовин делегатів ОУН(б) із представниками угорського командування у Мізочі, угорські офіцери передали для українських партизанів ключі від складів зі зброєю та боєприпасами для їх самостійного спорожнювання¹⁵⁶. 21 грудня 1943 р. було укладено локальний договір у Радивилівському районі на Рівненщині, про що повідомлялось в інформації референтури СБ Дубнівського надрайону за 27 грудня 1943 р. Згідно з документом, 21 грудня 1943 р. на станції Михайлівка відбулась зустріч представників ОУН(б) та офіцерів угорського гарнізону для обговорення спірних питань. З угорського боку були присутні капітан з ад'ютантом і 13 нижчих офіцерів. З боку ОУН(б) у переговорах брали участь провідник Дубнівського надрайону «Гірняк», надрайонний комендант запілля «Нора» та

«Вісті з Осередніх, Східних і Південних українських земель (1943 і 1944 рр.). Збірка Ч. 2.» // Архів ЦДВР (Львів) – Ф. 7. – Т. 5. – Арк. 45.

Літопис УПА: Волинь і Полісся. Німецька окупація. Кн. 2. Т. 2. – Торонто, 1977. – С. 183.

ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 75133 фп. – Арк. 50.

двоє працівників референтури СБ – районний провідник СБ «Промінь» і підрайонний провідник СБ О. Сухарський («Стодоля»). На зустрічі обговорювалось питання переходів загонів УПА через залізничні колії, що охоронялись угорськими військами. У ході розмови було досягнуто домовленості про взаємний ненапад, обмін угорської зброї на українське продовольство, постачання повстанцями угорській стороні розвідувальних даних про дислокацію загонів радянських партизанів взамін за повідомлення угорців про заплановані каральні акції німців в українських селах. Водночас розглядалася можливість налагодження подібних контактів з іншими угорськими гарнізонами на залізничній колії від Здолбунова до Бродів¹⁵⁷.

Про приятні відносини з угорськими військами на Дубенщині згадував вояк УПА М. Макарук. За його свідченнями, в обмін на зброю й уніформу повстанці та населення годували угорських вояків і допомагали їм у переході через контрольовані силами УПА терени¹⁵⁸. Зокрема, 22 грудня 1943 р. у с. Нова Носовиця Дубенського району прибули 4 угорські вояки, які залишили для української сільської самооборони кілька гранат, ракет та набоїв. 27 грудня 1943 р. під час переходу угорських військ через с. Кораблище Млинівського району гонведи встановили контакт із місцевим відділом УПА і передали йому скриньку гранат, водночас не турбуючи населення¹⁵⁹.

24 грудня 1943 р., за даними керівника розвідувально-інформаційного відділу референтури СБ у ВО «Заграва» І. Трейка («Немо, «Дибов»), один із угорських офіцерів, скориставшись виїздом всіх німецьких військ зі станції Дубровиця, висловився за необхідність встановлення контактів з командуванням УПА для досягнення взаємного порозуміння¹⁶⁰.

Цікавим виявилось ставлення загону УПА ім. Богуна до угорського охоронного підрозділу (40 чол.), який 24 грудня 1943 р. реквізував у с. Зносичі (Сарненський район Рівненської області) рогату худобу. Дізнавшись, що це зробили угорці, командир загону Н. Семенюк («Ярема») наказав не зачіпати їх і водночас у листі до зверхників запитував: «що мені робити з мадярами – чи їх бити чи не чипати поки»¹⁶¹.

На подібні свідчення можна натрапити також в угорських джерелах. Зокрема, у книзі спогадів радника МЗС Угорщини Дежу Шаї, який приймав участь у будапештських переговорах з представниками ОУН(б) у грудні 1943 р

Ravasz I. *Ukrán-magyar katonai kapcsolatok A XX.Század Első Felében* // Україна-Угорщина: спільне минуле та сьогодення. – К.: Інститут історії України, 2006. – Old. 217.

ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 48. – Арк. 151.

Держархів Рівненської обл. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 123.

Дмитренко Т. Друковані джерела і краєзнавчі нотатки про боротьбу ОУН-УПА на Дубенщині 1942 – 1950 рр. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю. Вип. 30: матеріали XXX Всеукр. наук.-практ. істор.-краєзн. конференції, 24-25 березня 2009 року, м. Луцьк. – Луцьк, 2009. – С. 254.

Держархів Рівненської обл. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 33. – Арк. 134.

., згадується про випадок, коли великий загін УПА (500-600 чол.) оточив і взяв у полон роту німецьких та угорських військ, які здійснювали реквізицію продовольства в одному з українських сіл на Волині. Після з'ясування ситуації, повстанці розстріляли 11 німців і водночас відпустили 70 гонведів, навіть не роззброївши їх¹⁶².

У той час, коли у Будапешті велись переговори між представниками українського визвольного руху та військово-політичними колами Угорщини, ад'ютант командира 25-ої піхотної дивізії підполковник Йозеф Вашварі видав наказ до підпорядкованих частин і підрозділів, в якому доводив до їх відома інформацію про діяльність на території України бандерівської організації ОУН та її боротьбу за самостійну Україну, заборонивши проводити будь-які репресивні заходи та переслідування проти її членів. Наприкінці грудня 1943 р. відбулась офіцерська нарада штабу 25-ої дивізії у с. Піскове на Костопільщині, на якій було порушено питання про ставлення угорських окупаційних військ до УПА. На зборах виступив командир дивізії генерал Імре Кальман, який зазначив, що угорським військам необхідно знищувати радянських і польських партизанів, а українських повстанців не зачіпати, оскільки проти угорців вони боротьби не ведуть¹⁶³.

Тривалий час повстансько-угорське перемир'я залишалося у таємниці від нацистських спецслужб. Однак вже на початку 1944 р. про результати переговорів між УПА та угорськими окупаційними військами на Волині стало відомо німецькій військовій розвідці. Зокрема, у звіті розвідувального відділу «Іноземні армії Сходу» при німецькому верховному командуванні сухопутних військ за 16 лютого 1944 р., укладеному на основі донесень абвер загону № 323 при 4-й танковій армії, зазначалось: «Ставлення Української Повстанської Армії до угорців є дружнім. Воно зводиться до укладення тихої мовчазної угоди не виступати одна проти іншої. Велика частина озброєння УПА є угорського походження і була куплена. На початку січня 1944 р. у с. Жолобки (17 км від Кременця) близько 30 угорців квартирували разом з сотнею УПА цілий день. Там було свято, угорці обмінювали зброю на горілку. Військовослужбовцям УПА відомо, що угорці не здійснюватимуть нічого проти них»¹⁶⁴.

На свідчення про повстансько-угорські переговори можна також натрапити в аналітичних зведеннях британських військових спецслужб, здійснених наприкінці 1945 р. на основі трофейних німецьких документів. Зокрема, у донесенні британського військового офісу за 13 грудня 1945 р. зазначалось, що український націоналістичний рух має схильність до перемовин з угорською армією у власних інтересах¹⁶⁵.

ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 234. – Арк. 3.

Держархів Рівненської обл. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 36. – Арк. 91.

Saly D. Szigoruan bizalmas! (Fekete könyv: 1939-1944). – Anonymus, 1945. – Old. 674.

Переговори між УПА та угорськими окупаційними військами на території Західної України наприкінці 1943 – початку 1944 рр. активно відслідковувало також польське підпілля в краї. Зокрема, у звіті командувача АК генерала Б.Коморовського до польського еміграційного уряду у Лондоні від 1 березня 1944 р. зазначалось, що українські повстанці уклали таємний договір з угорськими військами. Останні погодились постачати УПА зброєю й амуніцію та забезпечити притулок українським втікачам в Угорщині, взамін за що отримали вільний пропуск через територію контрольовану УПА в Угорщину¹⁶⁶.

З початком 1944 р. переговори між представниками УПА та угорської армії особливо активізувались. З одного боку, це пояснювалось тим, що відступаючим угорським військам потрібен був пропуск через підконтрольну українським повстанцям територію, а з іншого – загоны УПА потребували угорської зброї, боєприпасів, медикаментів і технічних засобів. Сам механізм укладання угод залишався тим самим, що і раніше. В організаційному відношенні контактними особами виступали переважно співробітники розвідувальних відділів. Пануючою мовою на українсько-угорських військових переговорах була зазвичай німецька.

Досліджуючи питання переговорів між УПА й угорськими окупаційними військами на початку 1944 р. в умовах пересунення лінії Східного фронту на територію Волині, слід зазначити, що ініціатива в переговорному процесі належала зазвичай командуванню угорських частин, які часто опинялись в більш небезпечних з військової точки зору ситуаціях, ніж відділи УПА.

В якості прикладу можна навести факт перемовин між представниками угорських військ та УПА на початку січня 1944 р. в околицях м. Дубровиця на Рівненщині, де угорська частина, потрапивши в оточення радянських військ, була змушена звернутись за допомогою до українських повстанців. Через станичного господарчого УПА у м. Дубровиця В. Логвиновича («Вернидоля») угорцям вдалось встановити контакт до командира загону УПА «Волинця». 5 січня 1944 р. останній написав листа до угорського командування з пропозицією про зустріч.

На переговорах, що відбулись 8 січня 1944 р. у с. Орвяниця Дубровицького району, українську сторону представляли окружний референт СБ, комендант запілля ВО «Заграва» М. Серета («Шворний»), співробітник СБ ВО «Заграва» А. Татура («Третій», «Архип»), референт СБ Мізочського району Т. Лахман («Галайда»), станичний господарчий м. Дубровиця В. Логвинович («Вернидоля»). З угорського боку був присутній командир угорської частини у супроводі ад'ютанта та лікаря. Перемовини проходили німецькою мовою «в атмосфері сердечності та взаємного порозуміння». Командир угорської частини заявив, що угорські офіцери вже давно зацікавились боротьбою УПА і добре вивчили програму діяльності українських націоналістів, що «борються за створення дружньої до Угорщини Української Самостійної Держави». У ході розмови було досягнуто взаємної домовленості. Командування УПА зобов'язувалось вивести угорську частину, до складу якої входив також

підрозділ німецької жандармерії, з району оточення поблизу Дубровиці через лінію німецько-радянського фронту до Луцька, де в той час розміщувались основні угорські сили; їм гарантувались безперешкодне пересування теренами, підконтрольними УПА. У разі необхідності відділи УПА мали прикрити відступ угорських військ. Маляри, зі свого боку, пообіцяли передати для УПА два важкі міномети, станкові кулемети, автомати та гвинтівки з амуніцією.

Досягнута угода була повністю реалізована на практиці. За допомогою провідників ОУН(б) і під прикриттям відділів УПА угорська частина безперешкодно вийшла з радянського оточення, взамін за що повстанці отримали обіцяну зброю та амуніцію. Окрім цього, до рук УПА перейшло все озброєння німецької військово-польової жандармерії, прикріпленої до угорської частини для її контролю¹⁶⁷. Окрім цього до УПА добровільно перейшли 100 угорських вояків¹⁶⁸, очевидно закарпатського походження, що сподівались потрапити за допомогою українського підпілля на батьківщину.

Під час відступу угорських частин на Захід під натиском Червоної армії, повстансько-угорські переговори були також проведені на території Шумського району Тернопільської області. За спогадами В. Щеглюка, у першій половині лютого 1944 р. у с. Угорське відбулась зустріч між підполковником угорської військової розвідки (прізвище та ім'я невідомі) та представниками командування УПА-«Південь» – командиром групи В. Куком («Леміш», «Коваль», «Медвідь»), шефом крайового військового штабу О. Даниленком («Полтавчанко», «Панчук») та керівником вишкільного відділу штабу Л. Павлишиним («Ігор»), що була організована у будинку місцевого священика співробітниками референтури СБ ОУН(б). Частинам 7-го угорському корпусу (18-а, 19-а, 21-а та 201-а дивізії) був необхідний пропуск через територію, густо насиченою загонами УПА-«Південь», на Галичину. Угорці пропонували передати відділам УПА певну кількість зброї, амуніції, військової техніки, артилерії та провіанту в обмін на допомогу повстанців у переведенні угорських військ через лісові масиви до Карпат. Внаслідок переговорів командування групи УПА-«Південь» погодилось на умови угорської сторони і пропустило її війська через свою територію без збройного опору, внаслідок чого було поповнено військово-стратегічні запаси інсургентів¹⁶⁹.

Одним із дієвих засобів, який сприяв досягненню повстансько-угорського порозуміння, стала активна агітаційно-пропагандистська діяльність ОУН(б) та УПА серед угорського вояцтва, що мала на меті миролюбно налаштувати угорців до себе та цивільного населення, а також сприяти передачі зброї на

ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 67430. – Т. 3. – Арк.115-117.

Літопис УПА. Т.6. УПА в світлі німецьких документів. Кн. 1: 1942-червень 1944 / Зібрав та впорядкував Т. Гунчак. – Торонто: Літопис УПА, 1983. – С. 116.

Anglo-American perspectives on the Ukrainian question 1938-1951. A documentary collection / Edited by Lubomyr Y. Luciuk and Bohdan S. Kordan. Foreword by Hugh A. Macdonald. – Kingston, Ontario – Vestal – New York, 1987. – P. 175.

користь українських повстанців. Активізація угорської складової повстанської пропаганди припадає на момент переходу Східного фронту через територію дій УПА-«Північ» та УПА-«Південь» на початку 1944 р.

3 січня 1944 р побачила світ інструкція за підписом суспільно-політичного референта ВО «Турів» С. Драницького («Матвій», «Мірко», Андрій»), адресована політичним референтам військових надрайонів запілля УПА на Волині. У ній повідомлялось, що німецьке командування кинуло проти УПА угорські та румунські війська, які не бажають виконувати німецьких наказів. Зважаючи на це, визначалися наступні завдання для керівників ОУН(б) та командирів УПА: негайно увійти в контакт з підрозділами угорців та румунів на місцях і домовитись про взаємний ненапад; шляхом проведення дружніх бесід та розклеювання агітаційних листівок намагатись переконати їх в абсолютній недоцільності продовження подальшої боротьби за нацистські інтереси. При цьому залучалась спеціальна листівка російською мовою із зверненням до угорських гонведів – «Мадяре»¹⁷⁰.

Дане неперіодичне видання належить до маловідомих агітаційно-пропагандистських матеріалів УПА*. Українські повстанці закликали угорських вояків залишити війну на боці Третього Рейху, передати свою зброю й амуніцію до рук УПА та повертатись на батьківщину¹⁷¹. Окрім цитованої вище, була також надрукована й інша листівка подібного змісту українською мовою. Зокрема, в підпільних донесеннях із Кобринщини за 10 лютого 1944 р. вказувалося на те, що угорці «до нашого руху ставляться прихильно, роблять успішні акції проти червоних», «серед них поширено нашу летючку «До мадярів»»¹⁷².

На початку січня 1944 р. у середовищі пропагандистських осередків УПА на Волині було виготовлено інший різновид листівки, адресованої угорським військам – «Мадяри!». У ній українські повстанці закликали угорців

Armia Krajowa w dokumentach. 1939-1945. Tom III: kwiecień 1943 – lipiec 1944; Studium Polski Podziemnej. – Londyn, 1976. – S. 316.

ГДА СБУ. – Ф. 5. – Спр. 67430. – Т. 1. – Арк. 259, 285-289 зв.; ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 1. – Арк. 4-16; Кокін С. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. Вип. I. Анотований покажчик документів з фонду друкованих видань (1944 – 1953). – К., 2000. – С. 8-9.

ЦДАГО України. – Ф.1. – Оп. 23. – Спр. 703. – Арк. 11.

Агітаційно-пропагандистська діяльність ОУН(б) та УПА серед угорського вояцтва, як і серед представників інших народів, була одним із засобів реалізації етнонаціональної політики українського визвольного руху. Водночас поширення українських пропагандистських матеріалів серед угорських солдат та офіцерів сприяло переходу невеликих груп закарпатських українців, які воювали у складі угорських окупаційних військ, до лав УПА. Зокрема, в інформації заступника коменданта Столинського надрайону «Гало» «Архипа» про закарпатських українців у лавах угорських окупаційних військ зазначалось: «ходять без зброї, співають українські пісні, ставляться прихильно до населення, деякі крадуть у маляр гранати і передають нашим людям»¹⁷³.

Випадки дезертирства українців з угорської армії до відділів УПА були непоодинокими. Вихідці із Закарпаття, що воювали як в складі УПА, так і в угорській королівській армії, відіграли важливу роль у налагодженні контактів поміж двома сторонами, виконуючи функції перекладачів з угорської на українську, і навпаки. Зокрема, відомо про долю Ю. Беднарчика («Слюзар», «Чорногуз»), уродженця м. Хуста, який був мобілізований до угорської армії та направлений у складі частини в район Рівного. Тут за допомогою підпільниці ОУН йому вдалось встановити контакт з українськими повстанцями та перейти із групою закарпатців у повному озброєнні до лав УПА. Ставши особистим ад'ютантом командира групи УПА-«Північ» Д. Клячківського і добре володіючи угорською та німецькою мовами, він брав безпосередню участь у переговорах УПА з угорськими окупаційними військами на Волині. Згодом «Слюсар» став провідником північної Рівненської округи ОУН, загинув у 1949 р.¹⁷⁴.

У лавах куреня «Міші» (командир – М. Кондрас) з'єднання «Холодний Яр» групи УПА-«Південь» воював сотенний «Гутич» (справжнє прізвище не відомо), виходець із Закарпаття, який перейшов на бік повстанців від угорців. 15 травня 1944 р. у бою з ВВ НКВС на шляху Славута-Шепетівка, де був оточений курінь «Міші», «Гутич» разом з іншими 25-ма повстанцям загинув.

ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 129. – Арк. 36; ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр. 376. – Т. 75. – Арк. 45.

ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 23. – Спр. 931. – Арк. 12-14; ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 375. – Арк. 55; ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 61. – Арк. 114.

Явище дезертирства було доволі поширеним серед військовослужбовців національних меншин угорської королівської армії на завершальному етапі Другої світової війни. Адже вони були насильно мобілізовані до угорських збройних сил після окупації Угорщиною у 1938-1941 рр. територій південної Словаччини, Закарпаття, північної Трансільванії, Воеводини та Західної Бачки. Більшість із них не визнавала факту приєднання своїх батьківських земель до складу Угорської держави і не хотіла ризикувати власним життям заради чужих цілей у війні на Східному фронті, далеко від дому в чужій армії. На жаль, на сьогодні відсутні узагальнюючі дані про кількісний та відсотковий стан закарпатських українців у складі угорської армії, однак відомо, що угорським командуванням був визначений ліміт частки національних меншин в угорських частинах до 20%, що припали на сербів, хорватів, румунів, словаків і закарпатських українців разом узятих¹⁷⁵.

Стосовно переходів самих угорців на бік українських повстанців у доступних нам на сьогодні джерелах відсутні узагальнюючі дані. Очевидно, що факти втечі угорців до лав УПА мали місце, але вони були не такими численними. На перших етапах цьому сприяла повстанська пропаганда. Зокрема, у підпільних вістках ОУН з Тернопільщини за січень-лютий 1944 р. відмічалось: «грузини, мадяри, татари та інші щораз численніше переходять до УПА по прочитанні наших летючок»¹⁷⁶.

Однак вже 15 січня 1944 р. керівник контррозвідувального відділу референтури СБ при військовому штабі УПА-«Північ» «Каруспун» (О. Присяжнюк) видав спеціальну інструкцію для командирів УПА, керівників запілля та СБ із заборонаю проводити серед угорських вояків агітаційно-пропагандистську діяльність на тему переходів в УПА¹⁷⁷. Побутувала й інша інструкція подібного функціонального призначення з більш детальним змістом, видана шефом СБ одного з військових надрайонів на Волині «Грабом» 21 січня 1944 р.¹⁷⁸.

Досить цікаві дані про спробу СБ ОУН(б) нав'язати контакти з командуванням 8-го угорського королівського корпусу, який виконував окупаційні завдання на території білоруського Полісся, подає у своєму звіті від 22 лютого 1944 р. розвідниця референтури СБ ОУН(б) на Волині А. Мацерук («Олена»). 13 лютого 1944 р. за завданням командування УПА вона у супроводі боївки СБ вирушила у с. Макрани на Брестщину для налагодження контактів із командуванням угорського батальйону та підготовки переговорів. Після

ЦДАГО України. – Ф. 57. – Оп. 4. – Спр. 367. – Арк. 23.

ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр. 376. – Т. 41. – Арк. 33; ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376 . – Т. 44. – Арк. 132-132 зв.

Держархів Рівненської обл. – Ф. Р-30. – Оп. 1. – Спр. 21. – Арк.28.

Літопис УПА. Т. 28. Савчин М. («Марічка»). Тисяча доріг (спогади). – Торонто-Л., 1995. – С.286-287.

затримання та попереднього обшуку «Олена» була відправлена до Кобрини, де дислокувався штаб 5-ої угорської дивізії. 16 лютого 1944 р. вона взяла участь у перемовинах із командиром дивізії та старшим лейтенантом відділу 1-Б (розвідка та контррозвідка). Та побоюючись негативної реакції нацистів, угорці передали справу «Олени» до рук німецької служби безпеки та СД¹⁷⁹.

За умов швидкого просування на рубежі 1943 – 1944 рр. Червоної армії на Захід та наводнення німецького тилу загонами радянських партизанів, які кремлівське керівництво активно закидало за лінію фронту великими групами по 500-1000 осіб¹⁸⁰, командування вермахту вирішило розпочати пошук шляхів замирення з українськими повстанськими силами в західноукраїнському регіоні, намагаючись у свою чергу використати їх для боротьби проти червоних «народних месників». Наприкінці 1943 – у першій половині 1944 рр. німецькі спеціальні служби, військове та поліційне командування, а також представники нацистської окупаційної адміністрації намагались встановити мирні контакти з представниками ОУН(б) та УПА¹⁸¹. З цією метою німці спробували також використати у власних інтересах переговори, які цілком самостійно і таємно проводило командування угорських окупаційних військ з представниками УПА на Волині та південному Поліссі у другій половині 1943 – початку 1944 рр., сподіваючись силами УПА ліквідувати загони радянських партизанів у німецькому тилу.

Тепер детальніше розглянемо проблему ставлення угорської окупаційної армії до українського мирного населення на охоплених повстанським рухом теренах (у т.зв. запіллі) на початку 1944 р. та її відносин з УПА в цьому контексті. Відразу зазначимо, що ставлення угорських військ до місцевої української людності в різних регіонах Волині та південного Полісся було неоднорідним. Існували як випадки толерантності, так і факти відверто ворожого і негуманного поводження, прояви грабінництва та жорстоких репресій*. Це залежало від низки факторів: 1) поінформованості командування окремих угорських частин і підрозділів про перемир'я з УПА, однією з умов якого було дотримання лояльного ставлення угорців до місцевого населення; 2) присутності поблизу них німецьких військ і ступеня контролю за угорськими військами з боку німецьких офіцерів; 3) національним складом угорської армії; 4) наявності чи відсутності збройних сутичок із українськими повстанськими

Літопис УПА. Нова серія. Т. 8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля (1944-1946). Документи і матеріали / Упоряд.: О.Вовк, С. Кокін. – К.-Торонто: Літопис УПА, 2006. – С. 492.

Budaj M. Národnostné menšiny v Maďarskej kráľovskej armáde v rokoch 1939-1943 // Slovenská republika 1939-1945 očami mladých historikov. T.I. Zborník príspevkov z prvého sympozia Katedry historie FF UCM Trnava Modrová 19-20. apríla 2002. – Trnava, 2002. – S. 160-170.

Літопис УПА. Т. 49. Тернопільщина: «Вісті з Терену» та «Вістки з Тернопільщини». 1943-1950. Кн. 1. (1943-1947). – Торонто-Л.: Літопис УПА, 2010. – С. 72; ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 75. – Арк. 118.

силами у регіоні.

Звітно-інформативні документи українського підпілля дають, зокрема, можливість відтворити різні моделі поведінки угорських гонведів серед українського цивільного населення у запіллі дій УПА-«Північ». У звіті заступника референта СБ військового надрайону «Затока» ВО «Заграва» (Сарненський та Камінь-Каширський райони) «Донця» («Коробка») за січень-лютий 1944 р. вказувалось на незвичайну прихильність до відділів УПА та мирного населення відступаючих угорських фронтових частин: «ці цілком не грабили населення, відносились по приятельки та давали амуніцію для УПА». Автор звіту відмічав сильний деморалізований стан угорських вояків, які внаслідок невдач на фронті «до німців ставились уже майже вороже»¹⁸². Хороше ставлення угорських військ до населення спостерігалось також у військовому районі «Росток» (Любомський район Волинської області)¹⁸³.

У районі м. Дивина (територія III ВО УПА-«Північ» – «Турів», сучасна територія Білорусії), згідно з розвідувальними даними одного з повстанських відділів, у січні 1944 р. угорці «цивільного населення не зачіпали, обходились з ним добре». Хоча існували також випадки, коли угорські війська оточували села з метою знищення місцевих українських повстанців, все ж частіше вони вдавались до переслідування саме радянських партизанів. Поява останніх в

Держархів Рівненської обл. – Ф. Р-30. – Оп. 2. – Спр. 32. – Арк. 280, 287; Там само. – Спр. 15. – Арк. 250.

Там само. – Спр. 32. – Арк. 284.

У лютому 1944 р. у районах Кобринщини (південно-західна частина Білорусії), за українськими підпільними даними, угорці ставилися прихильно до українського повстанського руху, запитували за літературою, яку видавала УПА, здійснювали успішні акції проти червоних партизанів¹⁸⁴. За даними розвідниці «Олени», частини 8-го угорського корпусу на території Кобринщини у лютому 1944 р. отримали від німців наказ відноситись до УПА, як до радянських партизанів, однак боїв проти повстанців не проводили¹⁸⁵. У зв'язку з постійними диверсійними випадками червоних месників на залізничну колію неподалік Ковеля, німецькі війська разом з угорськими спалили в його околиці близько 10 сіл¹⁸⁶.

У вістках українського підпілля з Тернопільщини за січень-лютий 1944 р. про ставлення угорських окупаційних військ до мирного населення та УПА зазначалось: «У м. Бурштині відпочивала малярська частина. Вона виявила симпатію до українців, говорячи «Польніш і Україна гут – Гітлер капут» (...) Мадяри з нашими людьми обходяться по дружньому та оповідали, що їдучи з німцями лісом, наткнулися на українські частини, які відкрили по німцям вогонь, не чіпаючи малярів»¹⁸⁷.

Водночас відділи УПА, з огляду на пересування на початку 1944 р. лінії Східного фронту на територію Волині, продовжували здійснювати роззброєння окремих угорських підрозділів, користуючись безладним відступом останніх для поповнення власних запасів зброї та боєприпасів. Зокрема, у січні 1944 р. відділи УПА «Іскри» та «Самсона» (командир – М.Дубік) у Дубровицькому

Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941 – 1945): Наук.-довід. вид. // [В. Лозицький (керівник), О.Бажан, А. Кентій та ін.]; редкол.: В. Смолій та ін. – К.: Парламентське видавництво, 2001. – С. 17-18; Гогун А. Сталинские командос. Украинские партизанские формирования. Малоизученные страницы истории 1941 – 1944. – М.: Центрполиграф, 2008. – С. 120.

Див. детальніше: Патриляк І. Повстансько-німецькі переговори грудня 1943 – вересня 1944 років: причини, хід, наслідки // Воєнна історія. – № 5(41). – 2008. – С. 66-74.

* На думку угорського історика Крістіана Унгварі, жорстокість гонведів була зумовлена поганим озброєнням і невідповідністю наявних сил поставленим завданням (Див. Гогун А. Сталинские командос. Украинские партизанские формирования. Малоизученные страницы истории 1941-1944. – М.: Центрполиграф, 2008. – С. 162). Втім, якщо взяти на озброєння «шкалу злочинів» іноземних військових формувань гітлерівської коаліції на Східному фронті, сформулювану італійським маршалом Дж. Мессе, то угорці за ступенем жорстокості поступались російським білогвардійцям, німцям, румунам та фінам, і були «менш гуманними» лише за італійців (Мессе Дж. Война на русском фронте. Итальянский экспедиционный корпус в России (К.С.И.Р.) / Пер. на рус. П. Васюков, А. Тихомиров. – М.: Книжный мир, 2009. – С. 100).

ГДА СБУ. – Ф. 26. – Оп. 2 (1960 р.). – Спр. 1. – Т. 1. – Арк. 200б.

райони на Рівненщині роззброїли велику групу відступаючих німецьких та угорських військ (бл. 180 чол.)¹⁸⁸.

У донесенні радянських партизанів з північної Тернопільщини за 27 лютого 1944 р. про УПА зазначалось: «Бандерівці продовжують боротись проти німців, з мадярами недовірливо борються. В останніх в обмін на продукти харчування здобувають зброю та боєприпаси (...)»¹⁸⁹.

Окремі повстанські загони в умовах просування лінії німецько-радянського фронту на Захід вступали у локальні переговори з командирами угорських частин, домовляючись з ними про взаємний ненапад, пропуск через території та різні форми військової співпраці. Наприклад, 4 березня 1944 р. під час рейду на схід за Збруч сотні «Сокола» з куреня «Саблюка» (командир – О. Качан, УПА-«Південь») угорські частини, які контролювали ці території, не проявили ворожого ставлення до УПА¹⁹⁰.

7 березня під час постою куреня УПА «Саблюка» у с. Тарнава-Поль на Кам'янець-Подільщині дійшло до переговорів з угорським взводом, який вступив у село. Обидві сторони виявили схильність до порозуміння. У результаті перемовин повстанці пропустили угорських гонведів через село, а на зворотній дорозі організували спільний українсько-угорський обід. Дружні жести з боку українських партизанів вразили угорського командира, який у розмові заявив: «Наш народ бажає зав'язати добрі відносини з українським народом і усталити з ним спільні кордони». З огляду на наявність взаємних інтенцій у подальшій нормалізації відносин на вищому рівні, в сусідньому селі Нестеровці була проведена наступна фаза переговорів між командиром куреня УПА О. Качаном («Саблюк») і командиром угорського батальйону. Під час зустрічі угорський майор запевнив українських представників у намірі надалі підтримувати мирні відносини з українськими повстанцями в терені, що мало відповідати інтересам обох сторін. Пропустивши угорські війська, інсургенти взаємін отримали «військові подарунки» – зброю, амуніцію, гранати та інші вибухові матеріали. Факт досягнення негласних домовленостей між УПА та угорськими військами в терені вразив не тільки мирне населення, але й самих повстанців, які у розмовах відзначали «мудрість нашої політики», що «дійсно підносить нас усіх морально»¹⁹¹.

Про ставлення угорських військ до українського населення та УПА у прифронтовій смузі на Волині у березні 1944 р. свідчить підпільний звіт з території Ковельщини, де вказувалось, що угорці «перед фронтом поводитись добре, не грабували населення (хіба під містом), а старались «легально» через старостів сіл про харчові продукти. Усюди заявляли співпрацю з УПА, часто мадярські військові частини і відділи УПА квартирували в одній місцевості». Трапився навіть випадок, коли у бою одного з відділів УПА проти німців на

Літопис УПА. Нова серія. Т. 14. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943 – 1945. Нові документи / Упоряд.: В. Ковальчук, І. Марчук – К.-Торонто, 2010. – С. 429.

ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 138. – Арк. 6.

ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Арк. 129. – Арк. 36-37.

ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп. 1. – Спр. 289. – Арк. 78.

Кременеччині на стороні повстанців взяв участь рій угорців, який перебував на той час у селі. У результаті бою німці втратили 12 вбитих, 6 поранених, без втрат з боку українських повстанців та гонведів¹⁹².

Досвід відносин з українським мирним населення та повстанськими силами на території України в роки Другої світової війни відбився в пам'яті багатьох угорських військовослужбовців. Зокрема, Дюла Форкош, який служив офіцером в угорських окупаційних військах на території України у 1943 – 1944 рр., після війни згадував: «Ми завжди мали хороші відносини з українцями та русинами. Ми давали дітям хліб. Партизани не атакували угорців – тільки німців, які погано поводитись зі всіма, навіть нами»¹⁹³.

Загалом протягом січня – березня 1944 р. у доступних нам джерелах відсутні дані про більші збройні сутички між відділами УПА та угорськими військами на території Волині та південного Полісся, а ставлення угорської окупаційної армії до мирного українського населення відзначалось відносною толерантністю та прихильністю (за деякими винятками). Все це дає підстави стверджувати про реалізацію повстансько-угорської угоди про ненапад на практиці.

Підсумовуючи, можна зазначити, що відносини між УПА та угорськими окупаційними військами у 1943 – на початку 1944 рр. на території Волині та Полісся стали важливим початковим етапом у взаєминах між двома сторонами, у якому можна виділити дві фази. Перша фаза тривала з березня до вересня 1943 р. і характеризувалася збройним протистоянням. За нашими підрахунками, за цей період відбулось понад 11 великих і дрібних боїв, 14 засідок і нападів повстанців на угорські опорні пункти, колони гонведів і лінії комунікації під їх охороною. У той же час угорські частини самостійно та разом з німецькими військами провели близько 10 каральних операцій і нападів на повстанські сили, обстріляли відділів УПА на залізниці. Втрати угорців у цих сутичках, за документами підпілля, можна приблизно оцінити від 300 до 500 вбитими і більше 300 полоненими (роззброєними). Повстанські жертви вкрай складно підрахувати, оскільки у документах УПА та підпілля, вони зазвичай не фіксувалися, або сильно применшувалися.

Досягнувши свого кульмінаційного моменту влітку 1943 р., збройне протистояння між УПА та угорськими військами на початку осені 1943 р. стало поступово спадати, а відносини між двома сторонами поступово еволюціонували у другу фазу – мирні переговори про ненапад. Переговорними практиками з УПА було охоплено як командування окремих частин і з'єднань угорських окупаційних військ, так і вище військове керівництво Угорщини. Незважаючи на наявність чітко окресленої тенденції до переговорів, процес замирення між повстанськими силами й угорськими гонведами на нижчому рівні затягнувся до кінця 1943 – початку 1944 рр.

ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 74. – Арк. 227.

Літопис УПА. Т. 49. Тернопільщина: «Вісті з Терену» та «Вістки з Тернопільщини». 1943-1950. Кн. 1. (1943-1947). – Торонто-Л.: Літопис УПА, 2010. – С. 75.

Внаслідок переговорів (політичних консультацій) на вищому рівні між представниками українського визвольного руху та військово-політичними колами Угорщини в Будапешті у середині грудня 1943 р. було досягнуто таємної джентльменської угоди про ненапад, нейтралітет та військову співпрацю на антирадянській основі. Українсько-угорські мирні переговори не завершилися підписанням якогось конкретного документу, а всі пункти домовленостей були узгоджені в усному плані. Під час зустрічі в Будапешті були визначені перспективи майбутньої співпраці між двома вільними державами, угорські військово-політичні кола визнали необхідність створення незалежної Української держави на кордоні з Угорщиною. Однак визнання Будапештом незалежної України відкладалось до виникнення сприятливих для цього міжнародно-політичних умов.

У ході перемовин були зроблені виразні кроки вперед до українсько-угорського зближення. Угорські керівні кола визнали ОУН(б) за головну силу й лідера українського національно-визвольного руху, репрезентанта інтересів українців на міжнародній арені, а УПА як військове формування цього руху. Під час перемовин з угорськими представниками керівництво ОУН(б) та УПА ні на крок не відійшло від ідеї соборності Української держави. Визнаючи Закарпаття складовою частиною українського державного організму, вони у той же час залишили вирішення долі цього краю на майбутнє українсько-угорських переговорів.

Незважаючи на те, що повстансько-угорські переговори стосувались переважно військової та розвідувальної сфери, вони також містили політичний компонент. Зокрема, під час перемовин з угорським командуванням представники українського визвольного руху намагались залучити Угорщину до антикомуністичної боротьби у союзі з іншими поневоленими народами СРСР і поширити ідеї української національно-визвольної боротьби під проводом ОУН(б) та УПА на міжнародній арені. Одним із головних завдань керівництва українського самостійницького руху у 1943 – 1944 рр. було встановлення за посередництва Угорщини зовнішніх контактів із західними союзниками.

Поряд із переговорами, важливою складовою відносин між УПА та угорськими окупаційними військами у досліджуваній період було збройне протистояння. Своєрідним барометром повстансько-угорських взаємин на локальному рівні виступало ставлення угорських військ до українського мирного населення. Виступи українських повстанців на захист цивільного люду, як і сам фактор військової конфронтації, змушував угорське командування йти на замирення з УПА та рахуватись з інтересами українського визвольного руху у волинсько-поліському регіоні.

РОЗДІЛ 3

ВІДНОСИНИ МІЖ УПА ТА ЗБРОЙНИМИ СИЛАМИ УГОРЩИНИ (БЕРЕЗЕНЬ 1944 – БЕРЕЗЕНЬ 1945 рр.)

3.1. Військова конфронтація та переговори між УПА-«Захід» і 1-ю угорською армією (березень – жовтень 1944 р.)

Кардинальним чином ситуація у відносинах між ОУН(б) і УПА й угорськими королівськими збройними силами змінилась після подій 18 – 19 березня 1944 р., коли 11 дивізій вермахту (40 тис. чол.) без жодного опору протягом кількох годин окупували Угорське королівство¹⁹⁴.

Наприкінці березня – початку квітня 1944 р. новий угорський уряд мобілізував і відправив на Східний фронт у південну Галичину 1-у угорську армію (136 тис. чол.) на чолі з генерал-полковником Гейзою Лакатошем (1 квітня змінив на цій посаді генерал-лейтенанта Іштвана Надаї), окремі частини якої змушені були вести бойові дії і проти українських повстанців. 5 квітня 1944 р. угорські окупаційні війська (7-ий корпус), що перебували на території України, а також частини 1-ої угорської армії, були підпорядковані командуванню групи армій «Північна Україна». При цьому ліквідували окреме угорське командування окупаційних військ, окремі представники якого брали участь у переговорах з УПА. З вищих командних посад звільнили або перевели на інші службові роботи чимало угорських офіцерів, причетних до контактів з представниками українського підпілля. На вищі урядові та військові пости призначені люди, відомі своїми пронимецькими поглядами. За таких умов виконання домовленостей, досягнутих у результаті попередніх угорсько-повстанських таємних переговорів виявилось неможливим.

У квітні — травні 1944 р. через ситуацію, яка склалася внаслідок німецької окупації Угорщини, встановлення пильного контролю над угорськими частинами з боку німецьких офіцерів та підпорядкування угорських штабів в оперативно-тактичному і воєнно-стратегічному відношенні командуванню вермахту, спостерігається загострення військово-політичних відносин між угорською королівською армією й українським націоналістичним підпіллям та УПА на Галичині, що фактично призвело до ліквідації всіх попередніх домовленостей, досягнутих на Волині у 1943 р. між ГК УПА й угорським командуванням відносно ненападу, нейтралітету та військової співпраці.

З іншого боку, на терені Галичини на початку 1944 р. на базі загонів Української Національної Самооборони (УНС) постала нова структура українського визвольного руху – група УПА-«Захід», відносини з якою ще не були закріплені на переговорах з угорським командуванням.

У квітні 1944 р. основні угорські військові сили на території України були сконцентровані у південній Галичині (Турківський і Сколівський райони Дрогобицької області, Долинський, Калушський, Станіславівський, Надвірнянський і Товмачський райони Станіславівської області) у складі 1-ї угорської армії (6-й, 7-й, 9-й армійські корпуси та угорські частини, підпорядковані 11-у німецькому корпусу), що разом з 1-ю та 4-ю німецькими арміями входила до складу групи армій «Північна Україна». 1-а угорська армія

повинна була прикривати 200-кілометровий проміжок у лінії фронту між 1-ю та 8-ю німецькими арміями від Карпат до Дністра (у глибину). 17 — 30 квітня 1944 р. угорські війська зайняли лінію фронту в Галичині, втративши в боях 15 тис. чол. і 80% танків і бронетехніки. У передгір'ї Карпат навколо населених пунктів, вздовж великих річок і шосейних доріг угорці розпочали активно розбудовувати систему оборонних укріплень, що стала переднім рубежем «лінії Арпада», отримавши назву «лінія Гуняді»¹⁹⁵. З цих позицій 1-а угорська армія продовжувала із перемінним успіхом бої проти радянських військ аж до середини липня 1944 р.¹⁹⁶.

У Галичині у справу повстансько-угорської угоди про ненапад були втаємничені лише окремі представники вищого командування, про нього не знали ні штаби прибулих з Угорщини новоукомплектованих частин, ні командири бойових відділів УПА. Особливої практики укладення тактичних локальних договорів тут не склалось. Це призвело до численних конфліктів.

Під час відступу в ході боїв з радянськими військами у південній Галичині угорські частини часто вдавалися до грабування мирного населення. Як зазначалось у підпільному донесенні ОУН(б) з території Станіславівщини за квітень 1944 р.: «відношення їх (угорців – О. П.) до населення брутальне, попросту дике, кожного чоловіка підозрюють, що має зв'язок з партизанами, це почали підозрівати аж в тих селах, де з'єдналися з німцями, бо як переходили через Чорний ліс, то були дуже лагідні та просили їдання». Водночас відзначалось зростання кількості пограбувань з боку угорських гонведів, посилення репресій проти членів підпільної мережі ОУН(б) і мирного населення¹⁹⁷.

Згідно інформації підпілля ОУН із Тисьменницького району, на Станіславівщині угорці вдавались до грабування у селян продовольства та коней, а там де зустрічали опір з боку збройних структур націоналістичного підпілля, відступали. Зокрема, у с. Вільшаничч 3 члени повітової боївки вигнали з села невелику групу угорців у складі 15 чол., яка так і не встигла пограбувати селян¹⁹⁸.

Інколи угорські війська вдавались до вкрай жорстоких акцій. Наприклад, 29 березня 1944 р. угорська частина, яка дислокувалась у Галичі, спалила с. Пукасівці та розстріляла 18 селян тільки за те, що тут зникло семеро гонведів¹⁹⁹. У р-ні Товмач угорці пограбували населення у Нужниках, Хотимирі, Товмачі та Озерянах²⁰⁰.

ЦДАГО України. – Ф. 62. – Оп.1. – Спр. 289. – Арк. 9.

ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 225. – Арк. 12.

ЦДАВО України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 102-104.

ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 129. – Арк. 75; ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр. 376. – Т. 30. – Арк. 160.

Cecil D. Hungary at war. Civilians and soldiers in World War II. – Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 1998. – P. 72.

Dombrády L. Army and politics in Hungary 1938-1944. Edited by G. Rázsó / Translated by E. Arató. – New York: Columbia University Press, 2005. – P. 517-525.

Під час наступу угорської армії у південній Галичині 7-10 квітня 1944 р. були спалені села Милування, Стригунці, Рошнів, Заріччя, а 14 квітня погромлено м. Делятин. Водночас проводились реквізиції худоби в селах Забереже, Іваніківка та Грабовець Богородчанського району. Особливо жорстокий терор проти українського населення був застосований угорцями на терені Коломийщини та Косівщини. Під прикриттям проведення контрпартизанських акцій ними були пограбовані та погромлені села на лінії від Кутів до Слободи Рунгурської, якими проходила лінія фронту. Досить поширеною була практика розстрілів угорськими гонведами людей за підозру в участі в українському підпільному русі. Водночас угорські війська перешкоджали підтриманню зв'язку між осередками ОУН(б), розкиданими по обидва боки лінії фронту²⁰¹.

Як відзначав з приводу поведінки угорських військ на території Галичини навесні 1944 р. інтендант південно-західної групи УПА-«Захід» Т. Бабюк («Сагайдак»): «Зразу, опинившись в наших теренах, вони не вважали нас небезпечними противниками, ігнорували німецькі таблички перестороги і пробували нахабно пхатись в наші села, dokonуючи грабіжей нашого населення, забираючи всіляке майно, коні та підводи»²⁰².

Таке жорстоке і безцеремонне ставлення угорських військ до мирного населення на території південної Галичини призвело до зростання кількості збройних сутичок із українськими повстанськими загонами, які активно виступили на захист селян. Ще наприкінці березня – на початку квітня 1944 р. збільшується кількість випадків роззброєння відділами УПА і боївками ОУН(б) окремих підрозділів 7-го угорського корпусу, який дезорганізовано і панічно відступав перед швидким наступом Червоної армії із Волині та Поділля в Галичину, намагаючись ухилятися від виконання німецьких наказів із прикриття фронту.

Як зазначалось в одному з підпільних інформаційних зведень ОУН(б) з терену Станіславівщини за березень-квітень 1944 р.: «Мадяри їхали переважно підводами, які реквізували по селах. Не орієнтувалися вони в терені. Часто крутилися бічними дорогами і тут була добра нагода їх роззброювати (...) Мадяри грабували харчі й коні. Де зустрічали опір – не грабували»²⁰³.

У середині березня 1944 р., за даними українського підпілля, невелика група повстанців у кількості 20 осіб роззброїла цілий угорський батальйон на Товмаччині. Протягом 25-27 березня 1944 р. боївка ОУН(б) «Залізняка» у

Гречко А. А. Через Карпати. – М.: Военное издательство Министерства обороны СССР, 1972. – С. 84.

Szabó P. Hungarian soldiers in World War II: 1941 – 1945 // A Millennium of Hungarian military history. – Columbia University Press, New York, 2002. – P. 458-459.

ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр.137. – Арк. 17.

Наприкінці березня 1944 р. на шляху Станіславів - Калуш у засідку куреня УПА «Скажені» під командуванням В. Андрусяка («Різун») потрапили три вантажівки, наповненні німецькими та угорськими військами. Внаслідок короткотривалого бою німці загинули, а угорці здались у полон²⁰⁴. 5 квітня 1944 р. у лісі між Бондаровом та Мостовою на Коломийщині українськими повстанцями були роззброєні угорські війська, що їхали на 4-ох машинах²⁰⁵.

Загалом, як зазначав про характер проведених акцій УПА з роззброєння угорських військ на теренах 4-ої ВО «Говерля» УПА-«Захід» (Станіславівська область) її командир І. Бутковський («Гуцул»): «як правило, проходили вони без ужиття зброї. Сили проти мадярів уживано хіба тільки тоді, коли вони, відмовляючись скласти зброю добровільно, починали стріляти»²⁰⁶. За свідченням стрільця відділу «Нечоси» куреня «Гамалії» І. Якимчука, в екстрених ситуаціях угорські гонведи віддавали перевагу полону, аніж проведенню затяжних боїв з УПА²⁰⁷.

Таким чином, на початку весни 1944 р. командування УПА-«Захід» успішно скористалось із відступу та перегрупування угорських військ на Східному фронті, здобувши при цьому від роззброєних угорських гонведів значну кількість зброї, амуніції, медикаментів і різного військового майна, які стали у нагоді для чисельного розширення вже існуючих та формування нових повстанських відділів у регіоні.

Після вступу частин 1-ої угорської армії у південну Галичину у квітні 1944 р. на терені 21-го Тактичного Відтинка (ТВ) «Гуцульщина» 4-ої ВО «Говерля» опинився 6-й угорський армійський корпус під командуванням генерал-полковника Ференца Форкоша де Кішбарнака, частини і підрозділи якого (27-а легка піхотна дивізія, 1-а та 2-а гірськострілецькі бригади) займали

ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 35. – Арк. 50.

Літопис УПА. Т. 19. Група УПА «Говерля». Кн. 2: спомини, статті та видання історично-мемуарного характеру. – Торонто-Л., 1992 – 1993. – С. 28.

«Збройна боротьба українського народу проти окупантів. (Вістки з українських земель за час від січня до серпня 1944 р.) // Архів ЦДВР (м. Львів). – Ф. 7. – Т.5. – Арк. 10; Хмель Ф. Українська партизанка (З крайових матеріалів). – Б.м.: Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1959. – С. 257.

Нескорена Долинщина. Літопис визвольних змагань. Мартирологи, біографії, спогади, документи, фотографії / Упоряд. М. Борис. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2002. – С. 240-241.

лінію фронту від Делятина до Кутів. Відділи УПА, які перебували в околицях їх дислокації, спочатку ставилась нейтрально до угорських військ, проте доволі часті напади останніх на місцеве населення, проведення арештів теренової мережі ОУН(б) та спалення українських сіл спонукали УПА до активного виступу проти агресивно налаштованого угорського війська. Протягом трьох місяців (квітня, травня і червня) 1944 р. у тилу 6-го угорського корпусу відбувались постійні бої та зіткнення між підрозділами УПА та військовими структурами повстанського запілля, з одного боку, та угорськими військами, з іншого.

Водночас тривало збройне протистояння з повстанськими силами у районі дислокації угорських частин 7-го (16-а піхотна дивізія) і 9-го (24-а і 25-а піхотні дивізії, 18-а резервна дивізія) корпусів на території Калуського, Станіславівського, Богородчанського та Надвірнянського районів Станіславівської області, у межах яких, зокрема, функціонували 22-ий ТВ «Чорний ліс» і 23-ий ТВ «Магура» 4-ої ВО «Говерля».

Зокрема, 11-15 квітням 1944 р. на Калушині повстанськими силами були розгромлені угорські війська, які палили українські села Копанки і Томашівець, а оточений угорський підрозділ було взято у полон²⁰⁸. Зіткнення між «ліською армією» та угорськими військами відбувались також на Долинщині та Надвірнянщині²⁰⁹. Саме у районі Надвірної, за спогадами І. Бутковського («Гуцул»), запеклі бої тривали протягом кількох місяців весни 1944 р., у ході яких угорським гонведам було завдано значних втрат і вони були змушені змінити своє вороже ставлення до українського населення на нейтральне²¹⁰.

У квітні 1944 р. угорці пограбували с. Пилипи на Коломийщині, забравши з собою у полон 150 селян. Однак у горах на конвой здійснив напад відділ УПА, який визволив заарештованих поблизу присілку Рунок, вбивши при цьому 15 угорських конвоїрів. У цьому ж місяці угорські війська грабували українських

Літопис УПА. Т. 19. Група УПА «Говерля». Кн. 2: спомини, статті та видання історично-мемуарного характеру. – Торонто-Л., 1992 – 1993. – С. 28.

ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 35. – Арк. 50.

Літопис УПА. Т. 19. Група УПА «Говерля». Кн. 2: спомини, статті та видання історично-мемуарного характеру. – Торонто-Л., 1992 – 1993. – С. 145.

Водночас за свідченнями командира кулеметної роти 24-ї угорської піхотної дивізії лейтенанта Астолаша Аладара, вступ його частини у Галичину протягом 1-22 квітня 1944 р. по маршруту Стрий-Сколе-Болехів-Долина-Саджава не супроводжувався сутичками з відділами УПА, які уникали угорські війська²¹¹.

За повстанськими даними, 1-6 травня 1944 р. у відповідь на провокацію радянських партизанів угорські гонведи спалили с. Рунгури на Коломийщині, внаслідок чого загинуло 110 осіб²¹². 6 травня 1944 р. угорські війська у кількості 180 чол. здійснили наїзд у села Грабівку та Саджаву на Калушчині, в результаті чого було пограбовано населення, спалено 166 господарств і розстріляно 34 осіб. Під час акції на захист населення виступив самообороний кущовий відділ (СКВ), який після бою змусив угорські війська відступити до Богородчан, завдавши противнику втрат у 30 чол.²¹³. 12 травня 1944 р. біля Солотвини на Богородчанщині розвідувальна стежа УПА потрапила в угорську засідку, з якої зуміла вийти з двома пораненими стрільцями²¹⁴. У травні 1944 р. після короткого бою з угорськими військами відділом УПА було проведено роззброєння трьох рот гонведів у с. Жаб'є на Верховині²¹⁵.

У травні 1944 р. повстанська сотня під командуванням Л. Гринішака («Довбуш») здійснила напад на німецько-угорський гарнізон у с. Жакля на Долинщині, який при допомозі місцевих поляків систематично здійснював каральні та грабівницькі акції в українських селах. Під час бою було вбито 8 гонведів і 3 німці, а рота угорців (134 чол.) у повному озброєнні здалась у полон. Втрати УПА склали один вбитий і чотири поранені. Всіх полонених угорців повстанці відпустили на волю²¹⁶. Внаслідок блокування в середині травня 1944 р. підрозділами 25-ї угорської піхотної дивізії лісових масивів у Надвірнянському районі у скрутній продовольчій ситуації опинилась

Запис інтерв'ю з І. Якимчуком, 1924 р.н., від 2.07.2008 р. у м.Моршин Стрийського району Львівської області, інтерв'юер – О. Пагіря // «Центр усної історії» Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Колекція 3: УПА (1943-1949). – Од. зб. 26.

Там само. – С. 33.

Шанковський Л. Українська Повстанча Армія // Історія Українського війська 1917-1995. – Л.: Світ, 1996. – С. 548-549.

Літопис УПА. Т. 19.– С. 33.

УПА в світлі документів з боротьби за УССД, 1942-1950 рр. Ч. II. – С. 49.

«The Peter J. Potichnyj Collection on Insurgency and Counter-Insurgency in Ukraine» (Toronto University). – Архів Є. Штендери «Місія УПА закордоном». – Reel 29. – Number 252. – P. 21-23.

старшинська школа УПА «Олені» в Карпатах, про що у надзвичайному звіті на адресу військових штабів УПА-«Захід» усіх рівнів доповідав її командир поручик Ф. Польовий («Поль») ²¹⁷. З середини травня 1944 р. угорські війська розпочали робити систематичні облави на чоловіче населення Станіславщини з метою набору його на військові роботи зі спорудження оборонних укріплень ²¹⁸.

Застосування угорських силових заходів впливу на мирне населення та УПА на території Коломийщини у квітні-травні 1944 р. активно відслідковувало українське підпілля. В одному зі зведених звітів про антиукраїнські акції угорські війська на території Галичини в першій половині 1944 р., зазначалось: «30 квітня 1944 р. мадярське командування в долині Прута (Коломийщина) видало для цивільного населення ряд дошкульних рішень. На їх підставі гонведи застосували до місцевого населення індивідуальний і масовий терор в формі: а) інтернування його боєздатного чоловічого елементу від 16-50 літ; б) масових політичних арештів. Акцію інтернування переведено в селах: Ворохта, Яблониця, Татарів, Микуличині. Інтернованих злягровано в Яблониці, а частково в Микуличині. Політичні арешти переведено в селах: Ямна, Дора, Делятин, Лосва. Всіх арештованих приміщено в спеціальному лагрі . Гонведи пильно пошукували за українськими повстанцями й членами ОУН» ²¹⁹. Аналізуючи ставлення угорських військ до мирного населення, автор красномовно відзначав: «На терені Станіславівського повіту ставились мадяри до місцевого населення на 100% гірше, ніж червоноармійці, а ще гірше від німців» ²²⁰.

Найбільших атак з боку загонів УПА на Верховині зазнала 27-ма трансільванська дивізія, яка опікувалась лінією постачання 6-го угорського корпусу довжиною у 150 км. Численні протиповстанські операції та акції дивізії закінчувались безуспішно. Суттєвим фактором у невдачах угорських військ у боротьбі з українськими повстанським рухом на Гуцульщині стала його масова підтримка з боку українського населення ²²¹.

Певною мірою загострення українсько-угорських відносин в Галичині спричинив вплив на угорське командування з боку польського підпільного руху, вороже налаштованого щодо українців. Безумовно угорські війська підтримали польську сторону в другій українсько-польській війні ²²² на території

Bene J., Szabó P. Huszonnégyes honvédek a Kárpátokban. A m. kir. 24. gyaloghadosztály története 1944-1945. – Nyiregyháza, 1997. – Old. 23.

Історія Гуцульщини. Т.5. / Гол. ред. М. Домашевський. – Л.: Логос, 2000. – С. 288.

ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 133. – Арк. 24; ГДА СБУ. – Ф.13. – Спр. 376. – Т. 35. – Арк. 168.

ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр.132. – Арк.71.

ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 82. – Арк. 195.

Нескорена Долинщина. Літопис визвольних змагань. Мартирологи, біографії, спогади, документи, фотографії / Упоряд. М. Борис. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2002. – С. 13, 472.

Галичини у 1944 р.: цілком дружелюбно ставилися до польського населення і часто захищали польські села від збройних нападів українських боївків, допомагаючи полякам у виїзді на Захід. Як зазначалось у польських «відомостях зі східних земель» за травень 1944 р.: «поляки почуваються у безпеці тільки там, де є угорські війська»²²³.

У свою чергу, польське підпілля намагалось використати угорські війська для здійснення відплатних акцій в українських селах, провокуючи угорців на проведення пацифікацій проти українського населення та загонів УПА. В одному з підпільних звітів ОУН(б) з терену Станіславівщини за березень – травень 1944 р. з цього приводу зазначалось: «поляки ворожо настроюють мадярів до українців. Вони подають їм, що українські партизани, це малі банди, які тільки грабують і палять польські села, а самих поляків убивають. Також подають мадярам дані про мнимі вбивства мадярів українськими партизанами. Докладно інформують мадярів про наш рух. Під впливом цього почали мадяри на спілку з поляками переводити ревізії й арештування українців»²²⁴.

Більше того, за відома й за активної співучасті угорських військових поляки почали організовувати спеціальні ліквідаційні загони для здійснення нападів на українські села. У квітні – травні 1944 р. такі напади були здійсненні на села Посіч, Стара Лиска, Тисів, Купчаківка, Угринів Горішній та на м. Товмач. Окрім цього, спільно з польською допоміжною поліцією та німецькими військами у квітні 1944 р. угорські гонведи спалили кілька сіл на Долинщині: Старий Мізунь (1 – 5 квітня), Копанки (11 – 15 квітня), Кропивники (17 – 22 квітня)²²⁵.

Намагаючись нейтралізувати угорські війська під час польських збройних акцій в українських селах, на початку травня 1944 р. представники Станіславівського інспекторату АК провели переговори зі штабом 18-ої угорської резервної дивізії у с. Старий Лисець Станіславівського району, за результатами яких польським ліквідаційним загонам АК було надано право здійснювати необмежену кількість нападів на українські пункти, в яких розміщувались угорські війська. При цьому останні залучались до грабежу населення та прикриття польських акцій²²⁶.

Попри негативний вплив польського фактору на українсько-угорські відносини, ставлення угорських військ до мирного населення в різних регіонах Галичини було неоднаковим. Зокрема, відносну лояльність до українців проявляли військовослужбовці дислокованої на Стрийщині 20-ї угорської піхотної дивізії, що була у складі 1-ї німецької танкової армії.

ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 62. – Арк. 109.

Див.: ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 132. – Арк. 81; ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 81. – Арк. 211.

ЦДАВО України. – Ф. 5245. – Оп.1. – Спр. 649. – Арк. 2.

Там само. – Арк. 3.

Існують фрагментарні дані про спробу врегулювання згаданих вище угорсько-повстанських конфліктів у мирний спосіб. Зокрема, діяч українського визвольного руху В. Макар у своїх спогадах наводить свідчення про те, що у відповідь на запит представника УПА при штабі угорських військ на погроми українських сіл угорське командування лукаво заявило, що воно до цієї справи не причетне, а всю грабіжницьку акцію організовували поляки, втягуючи до неї окремих угорських офіцерів²²⁷.

Українські розвідники зафіксували навіть той факт, що було видано спеціальний наказ штабу 1-ої угорської армії про припинення всякого роду грабежів серед мирного населення²²⁸. Однак всупереч наказу, відступаючи під натиском Червоної армії, деморалізована угорська армія продовжувала здійснювати ганебні грабіжницькі акції.

У зв'язку зі зміною ситуації у повстансько-угорських відносинах 5 травня 1944 р. ГК УПА видала наказ, продубльований наказом організаційної референтури Крайового проводу ОУН(б) на ЗУЗ, до усіх бойових відділів УПА-«Захід» та повітових провідників ОУН на ЗУЗ із суворою заборонаю вступати у мирні переговори та контакти з ворожими до українського визвольного руху народами. Відносно угорців у ньому зазначалось, що у зв'язку з німецькою окупацією Угорщини, остання втратила державне право на проведення власної самостійної зовнішньої політики, військово-політично та економічно підпорядкувавши себе Берліну. У документі дозволялося проводити роззброєння угорських військ, а у випадках нападів на українські села – проводити збройні контракції²²⁹.

Однак конфліктний стан у відносинах між українським визвольним рухом та угорськими збройними силами не міг тривати занадто довго. Під впливом подальших військових поразок вермахту на Східному фронті та підготовки Червоної армії до наступу на Східну Галичину, у середовищі угорських військових кіл усе більш стає очевидною необхідність уникнення тактично не вигідних сутичок з українськими повстанськими силами. Для українських повстанців бої з угорськими гонведами ставали теж вкрай небажаними. Це почали усвідомлювати більш об'єктивні та реалістичні у своїх оцінках ситуації кінця весни 1944 р. керівники ОУН(б). Зокрема, крайовий провідник юнацтва ОУН на ЗУЗ Я. Скаськів («Моряк») в одному зі своїх звітів вказував на те, що «останніми часами дуже часті нагоди до переговорів з мадярами в малому і

Концепція «другої українсько-польської війни» була запропонована українським істориком В. В'ятровичем (Див. В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942 – 1947. – К.: Києво-Могилянська академія, 2011. – 288 с.).

Польща та Україна у тридцятих і сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 4. Поляки і українці між двома тоталітарними системами. 1942 – 1945. Ч. II. – Варшава-К., 2005. – С. 1078.

ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп.1. – Спр. 133. – Арк.15; ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 71. – Арк. 185.

середньому масштабі», проте «більшість їх пропускається, а навіть є випадки сутичок, які можна легко оминати»²³⁰. Подаючи рекомендації відносно ставлення українського підпілля й УПА до угорських військ, він радив увійти в контакт з угорцями, негайно заборонити усі зачіпні сутички з ними та використати їх для закупівлі чи обміну зброї й амуніції, як один з нечисленних джерел поповнення військових запасів УПА²³¹.

Поряд з цим, готуючись до антикомуністичного опору на території західноукраїнських земель, командування УПА було зацікавлене у тому, щоб максимально використати військовий потенціал Угорщини на власну користь і тактично вигідно скоординувати повстансько-партизанські акції УПА у тилу радянських військ з оборонними операціями угорської армії, яка почала активно розбудовувати систему фортифікаційних споруд, оборонних рубежів та опорних пунктів уздовж карпатських гір – т.зв. «Лінію Арпада» – для відбиття радянського наступу в Угорщину.

За таких умов у середовищі організаційних центрів ОУН(б) розроблена низка інструкцій, спрямованих втягнути окремих бойових командирів УПА та місцевих провідників ОУН у переговори з угорськими військами з метою здобуття додаткової зброї, амуніції, технічного обладнання, медикаментів, укладення локальних договорів про нейтралітет і ненапад, координації військових дій проти радянських сил. Хоча вони і суперечили наказу Проводу ОУН(б), виданого на початку 1944 р., про заборону проводити політичні переговори місцевим штабами УПА та нижчим проводам ОУН із представниками інших народів та держав*, однак були спрямовані більше на нормалізацію повстансько-угорських військових відносин на місцевому рівні, а ніж претендували на вирішення важливих політичних проблем у відносинах між двома народами, у той час коли покращити їх на вищому офіційному рівні не вдавалося.

Одну з таких інструкцій нам вдалось виявити у ГДА СБУ, що має загальну назву «Інформація»²³². Походить дане джерело з території Галичини і датується орієнтовно кінцем весни – початком літа 1944 р. Основною суттю «Інформації», яка доводилась в інструктивній формі до низових структур організації та штабів УПА були рекомендації щодо взаємин і ведення переговорів з угорською армією²³³.

Водночас побутувала й інша інструкція ОУН(б) більш загального типу з лаконічним формулюванням основних пунктів. У розділі документу про ставлення ОУН «До інших союзницьких німецьких військ» вказувалось на те,

ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп.1. – Спр. 133. – Арк. 15, 16, 24.

Польща та Україна у тридцятих і сорокових роках ХХ століття. Невідомі документи з архівів спеціальних служб. Т. 4. Поляки і українці між двома тоталітарними системами. 1942-1945. Ч. II. – Варшава-К., 2005. – С. 1128-1132.

ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 151. – Арк. 9, 31; ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 71. – Арк. 220.

Макар. В. Спомини й роздуми. Т. 4: Береза Картузька. Роки неволі та боротьби. – Торонто-К., 2001. – С. 246.

щоб: «а) не вести жодних зачіпних бойових акцій; б) примірно карати за виступи проти народу; в) входити в порозуміння в цілі здобуття зброї і других боєприпасів»²³⁴.

9 червня 1944 р. на території 2-ої ВО «Буг» УПА-«Захід» була поширена інструкція за підписом командира групи В. Левковича («Вороний») та обласного провідника ОУН(б) Львівщини М. Шкамбари («Скала»), в якій наказувалось усім підпорядкованим командирам підрозділів УПА та керівникам підпілля ОУН(б) на території краю уникати збройних зіткнень з угорськими військами. У документі пропонувалось зайняти щодо угорців позицію доброзичливого нейтралітету. Заборонялося роззброювати гонведів і розстрілювати полонених. Серед угорських військ необхідно було проводити пропаганду антибільшовицького та антинацистського спрямування, з'ясовувати ставлення українського самостійницького руху до поляків, підкреслювати можливість співпраці між українським та угорським народами, уникаючи при цьому болючої теми Карпатської України. Окрім цього, рекомендувалось допомагати угорським військовополоненим та дезертирам у поверненні на територію їхньої батьківщини. У разі здійснення угорськими військами грабіжницьких і репресивних акцій в українських селах, наказувалося збройно виступати проти них²³⁵. Загалом документи інформативного й інструктивного типу відіграли велику роль у налагодженні мирних контактів між представниками УПА-«Захід» та 1-ою угорською армією на території Галичини

У результаті вжитих заходів з нормалізації відносин між угорськими військами та повстанськими силами на території Галичини, за даними польського підпілля, на території сіл Завадка, Мислів, Середній Угринів та Рип'янка на Калущині у середині червня 1944 р. спостерігалась співпраця між відділами УПА та угорськими військами. Зокрема, у повідомленні східної секції департаменту інформації та преси делегатури польського еміграційного уряду в краї за 16 червня 1944 р. відзначалось, що вихідці із Закарпаття, що перебували в угорській армії, нав'язували контакт і працювали разом з українськими повстанцями. Водночас повідомлялось, що один з командирів УПА у формі угорського капітана (очевидно А. Дольницький) на військовій машині перевозив за згодою угорського командування амуніцію зі Львова до с. Мислів для потреб УПА²³⁶.

Цікаві відносини у травні – червні 1944 р. склались між угорськими військами та відділами УПА на території Гуцульщини. Зокрема, сотня «імені І. Богуна» під командуванням Ю. Матвіїва («Недобитий») відбила в одного з угорських підрозділів награвовану у верховинських селах худобу. У відповідь на це командування угорської 27-ої дивізії відрядило один батальйон для здійснення відплатної акції проти УПА. Однак українські повстанці змогли випередити гонведів, здійснивши успішну засідку на них. Більшість угорців

ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 132. – Арк. 67.

ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп.2. – Спр.3. – Арк. 53.

Там само. – Ф. 3833. – Оп.1. – Спр. 233. – Арк.13.

були змушені відступити, невелику частину було вбито та поранено, а 100 чол. потрапило в полон. Після цього для зміцнення позицій сотні «Недобитого» на постій прибули відділи УПА «Боевіра» та «Перебийноса», які планували взяти спільну участь в обороні проти чергового угорського наступу. Однак угорське командування не наважилось на великий бій з «лісовою армією» і вирішило розпочати мирні переговори. До місця розташування згаданих відділів УПА була відправлена угорська військова делегація у складі двох офіцерів. Однак командир «Недобитий» (Ю. Матвіїв) спочатку не дав санкції на переговори, не маючи на це офіційних повноважень від окружного проводу ОУН(б). Лише після встановлення зв'язку з проводом ОУН було вирішено досягнути локальної угоди з угорськими військами на терені Косівщини²³⁷.

У червні 1944 р. у с. Красноїля на Верховині за ініціативою угорської сторони відбувся раунд переговорів між представниками командування 21-го ТВ «Гуцульщина» 4-ої ВО «Говерля» та офіцерами штабу 27-ої угорської дивізії. Українську сторону представляли старшини УПА полковник УГА Ф. Стефанович («Кропива»), сотенний М. Кіндзірський («Боевір», «Буковинець»), чотовий «Шугай» та інтендант південно-західної групи УПА Т. Бабюк («Сагайдак»), а угорську – начальник штабу 27-ої дивізії у званні капітана та лейтенант. Під час переговорів, які відбувались в будинку місцевого вчителя, обговорювалась загальна стратегія боротьби двох армій проти більшовиків та можливість координації спільних зусиль у цьому напрямку. Під час зустрічі було досягнуто домовленість про припинення збройного протистояння між відділами УПА та угорськими військами на терені Гуцульщини, відмови угорців від практики терору щодо місцевого українського населення, надання допомоги УПА у вигляді зброї, амуніції, продовольства та медикаментів, лікування важкопоранених повстанців в угорських військових шпиталях. Також були встановлені розпізнавальні знаки для переходів відділів УПА через місця дислокації угорських військ. Однією з умов домовленості було збереження у таємниці угорсько-повстанських переговорів перед німецькою стороною. За наслідками зустрічі відбувся обмін зв'язковими старшинами при штабах з'єднань, які повинні були регулювати відносини між сторонами на терені Гуцульщини.

Наступна зустріч повстанських та угорських представників відбулась у штабі 27-ї дивізії у с. Жаб'є. Угорці конспіративно доставили для українських повстанців у с. Ясенева вантажі зі зброєю, боєприпасами та продовольством.

Згодом переговорний процес набув ширшого звучання та перейшов на рівень командування 6-го угорського армійського корпусу та 4-ої ВО «Говерля». За спогадами командира 6-го корпусу генерал-полковника Ф. Форкоша, 27 червня 1944 р. на горі в районі Татарського перевалу відбулась зустріч, на якій з угорського боку був присутній уповноважений офіцер штабу цього корпусу у супроводі почоту, а з боку УПА – майор, один надпоручик і 6 чоловік у цивільному одязі. За результатами переговорів були узгоджені основні пункти договору та співпраці, які стосувались відносин між підрозділами і частинами 6-го угорського корпусу та відділами ВО «Говерля», які розташовувались на його території: 1) припинення збройного протистояння між УПА та угорськими військами, спільна антирадянська боротьба; 2) будь-які факти взаємних непорозумінь та військових сутичок мали відстежуватись спеціальними представниками від обох армій і врегульовуватись мирним шляхом «в дусі братерства по зброї та взаємного порозуміння»; 3) угорські війська на фронті та відділи УПА в тилу повинні були спільно боротись проти загонів радянських партизанів і регулярних частин ЧА; 4) угорці зобов'язались поважати інтереси українського населення і не вдаватись до самовільних грабежів; 5) для забезпечення постійного зв'язку й обміну інформацією між двома сторонами від командування ВО «Говерля» до штабу 27-ої дивізії призначався зв'язковий старшина, який діставав право вільного пересування по диспозиціях угорських військ; 6) поранених вояків УПА повинні були приймати на лікування у всіх установах і закладах Міністерства здоров'я угорського уряду²³⁸.

Факт укладення договору між командуванням 4-ої ВО «Говерля» та 6-им угорським корпусом підтверджується також свідченнями полковника УПА Ф. Стефановича («Кропива»), який після свого арешту у 1945 р. розповів радянським слідчим про те, що він сам перекладав письмовий договір з німецької мови, а також спогадами І. Бутковського («Гуцула»).

Див. детальніше: Патриляк І., Пагіря О. Інструкції керівництва збройного підпілля для ведення переговорів з представниками угорських військ // Сторінки воєнної історії. – Вип. 11. – К., 2008. – С. 64-71.

Після цього на території дислокації 27-ої трансільванської дивізії, 1-ї та 2-ї гірськострілецьких бригад, що входили до складу 6-го корпусу, активна антиугорська діяльність відділів УПА припинилась, а угорське з'єднання не відчувало подальших перешкод у забезпеченні. Гонведи перестали здійснювати грабінницькі акції в українських селах, а населення не виявляло ворожого ставлення до них. Відповідно до укладених пунктів угоди відбувалось активне військове співробітництво та спільна координація дій у боротьбі з червоними. 6-ий угорський корпус, який займав лінію Східного фронту від Татарського перевалу до с. Кутів, проводив оборонні бої проти регулярних частин РСЧА, у той час як відділи УПА боролись проти загонів радянських партизанів у тилу корпусу глибиною у 100 км²³⁹.

Командир 6-го угорського корпусу Ф. Форкош у своїх спогадах високо оцінював досвід військової співпраці між частинами угорської армії на фронті та відділами УПА в тилу влітку 1944 р. Даний тип ведення бойових дій він назвав боротьбою на два фронти²⁴⁰.

За спогадами угорського генерала, укладення договору з командуванням 4-ї ВО «Говерля» відбулось за відома і за згодою німців. Даний факт є цікавий тим, що це один із нечисленних випадків, коли до переговорів між угорською армією та УПА була неформально і підступно залучена німецька сторона.

Нацистську присутність в українсько-угорських переговорах можна прослідкувати за їх наслідками. Зокрема, в сучасній українській та угорській історіографії утвердилась думка про те, що головним підписантом угоди між командуваннями ВО УПА «Говерля» та 6-го угорського корпусу, текст якої так і не вдалось віднайти в архівах, був генерал-майор УПА Богдан Зубенко. Дане твердження авторів (М. Держалюка та І. Ровоса) було зроблено на основі віднайденого ними у Військово-історичному архіві Угорщини тексту наказу «Верховної команди бойової групи Української Повстанчої Армії» №896/44 за підписом генерал-майора Б. Зубенка, що на їх думку, свідчило про досягнення домовленості між командуваннями УПА та угорської армії²⁴¹. Наказ з тим самим порядковим номером, однак відмінний за змістом, був також опублікований у спогадах Ф. Форкоша у 1952 р. Водночас угорський генерал-

Ziemię wschodnie. Meldunki tygodniowe Sekcji Wschodniej Departamentu Informacji i Prasy Delegatury Rządu RP na Kraj: kwiecień-lipiec 1944 r. – Warszawa-Pułtusk-Kiele, 2006. – S. 161.

Андрусак М. Брати грому. Художньо-публіцистична повість. – Коломия: Вік, 2002. – С. 133-137.

«The Peter J. Potichnyj Collection on Insurgency and Counter-Insurgency in Ukraine» (Toronto University). – Архів Є. Штендери «Місія УПА закордоном». – Reel 29. – Num. 252. – P. 1-5, 10-11.

полковник опублікував повідомлення «команданта відділу пропаганди Головної квартири» д-ра Миколи Матієнка²⁴².

Наказ містить не характерні для УПА гасла на початку та в кінці документу, а також суперечить правилам ведення діловодства в середовищі українського підпілля. Навіть поверхове ознайомлення зі змістом документа наводить на думку про його підробку нацистами. У німецькомовному варіанті наказу говорилось про те, що самостійна боротьба загонів УПА (чисельність якої визначалась в кілька сотень тисяч осіб) проти більшовиків, тривалий час не могла принести успіху. Причиною цього було те, що українські повстанські відділи часто вдавались до роззброєння німецьких та угорських частин. Від моменту видання наказу заборонялось проведення роззброєння угорських та німецьких військ під карою військового суду. Документ вводив обмеження на мобілізацію до лав УПА в кількості 100 тис. осіб. Як відомо, дані про чисельність загонів УПА у 80-100 тис. часто зустрічалась у донесеннях німецької служби безпеки та СД з окупованих українських територій²⁴³ і ніколи не фігурували в документах УПА. Решта вояків, згідно наказу, повинна була зголоситись до лав 14-ої гренадерської дивізії СС «Галичина» для проходження там військового вишколу. Також заборонялось вести боротьбу проти гестапо й угорських фронтових частин. У тексті документу зазначалось, що «було б божевіллям продовжувати безнадійну боротьбу за шматок землі, яку, зрештою, ми не є в силі оборонити, а рівночасно нашу прекрасну батьківщину, більшу як Франція, віддати Москві». Далі тут зазначалось: «ці факти треба нашим воякам пояснити і звернути їхню увагу на можливу співпрацю України з Угорщиною. Хто цього не може чи не хоче зрозуміти, той не є гідним бути членом нашого визвольного руху, що від початку провадив завзяту боротьбу проти большевизму. Ми мусимо утримувати добрі сусідські відносини з Мадярщиною аж до розпаду Москви. Ми не маємо ніяких територіальних претензій супроти Мадярщини і тому хочемо плекати з нею добрі зв'язки»²⁴⁴. Остання теза мала означати офіційну відмову керівництва українського визвольного руху від території Закарпаття та визнання її невід'ємною складовою Угорщини.

В угорськомовному варіанті наказу містились додаткові тези: «(...) Угорські солдати надають нам велику допомогу у перемозі над советами. Сміливо можемо сказати, що сьогодні нами досягнуто вже того порозуміння, якого на військових та політичних теренах до цих пір з угорцями досягти не вдавалося (...) Негайно слід звернути увагу наших солдат на можливість співпраці Великої України та Угорщини. Той, хто цього не знає, або не хоче порозуміти, той нездатний для того, щоб стати членом нашої визвольної акції. (...) Угорці пізнали ціну нашої зброї і в разі потреби із задоволенням

Поліщук Т. На верхів'ях Гуцульщини.// Літопис УПА. Т. 32. Медична опіка в УПА / Ред. М. Ріпецький. Кн. 2. – Торонто-Л., 2001. – С. 209-211.

«The Peter J. Potichnyj Collection on Insurgency and Counter-Insurgency in Ukraine» (Toronto University). – Vox. 207. – Num. 17. – P. 56-57.

Архів УСБУ в Івано-Франківській області (далі – Архів УСБУ в Івано-Франківській області). – Ф. 5. – Спр. 3100п. – Т.1. – Арк. 42.

допоможуть нам. Той, хто намагається зіпсувати ці добрі відносини, того слід виключити з рядів Визвольної Армії. Такого солдата слід засудити на смерть, бо в наших рядах не може знаходитися така постать, яка не виконує накази командування нашої Визвольної Армії»²⁴⁵.

Автентичність згаданих документів викликає величезний сумнів, а їх зміст та мова (були написані угорською та німецькою мовами), використання нехарактерної термінології дають підстави визначити їх як німецьку підробку. Видання наказу за підписом абсолютно невідомого з документів УПА генерал-майора Б. Зубенка було прямою нацистською провокацією, намаганням німецького командування вплинути на переговори між УПА та угорською армією і використати їх у власних інтересах.

Зміст наказу також суперечить платформі підпільного українського уряду – Української Головної Визвольної Ради, що була прийнята на установчому Першому Великому Зборі УГВР 11-15 липня 1944 р. і засвідчила непохитність керівництва українського визвольного руху у відстоюванні ним ідейного постулату боротьби за Українську самостійну соборну державу на всіх українських етнічних землях. Зокрема, у третьому розділі платформи зазначалось: «УГВР прагне до порозуміння і до мирного співжиття з усіма сусідами України на принципі взаємного визнання права на власні держави на етнографічних землях кожного народу»²⁴⁶.

Перший Великий збір УГВР, який відбувся 11 – 15 липня 1944 р., високо оцінив переговори представників українського визвольного руху з військово-політичними колами Угорщини. Зокрема, колишній віце-маршалок польського сейму та лідер УНДО В. Мудрий у своїй промові наголосив на необхідності укладення військово-політичного союзу з Угорщиною. Окрім цього, в разі окупації території Угорщини радянськими військами, він пропонував використати угорців у спільній антикомуністичній боротьбі народів Центрально-Східної Європи²⁴⁷. Водночас установчий збір УГВР зафіксував чітку позицію очільників українського самостійницького руху стосовно території Закарпаття. Зокрема, у доповіді генерального секретаря закордонних справ підпільного українського уряду М.Лебеда («Варяг») про міжнародно-політичне становище України зазначалось: «Карпатської України ми не подаруємо мадярам».

Літопис УПА. Т. 19. Група УПА «Говерля». Книга друга: спомини, статті та видання історично-мемуарного характеру. – Торонто-Л., 1992-1993. – С. 33.

Farkas de Kisbarnak F. My experiences with the UPA in the Carpathian Mountains. How I came in touch with the UPA // UPA. The story of the Ukrainian Insurgent Army and the Ukrainian Red Cross / Introduction by John F. Steward. Scottish league for European Freedom. – Edinburgh, w.d. – P. 21-24.

«The Peter J. Potichnyj Collection on Insurgency and Counter-Insurgency in Ukraine» (Toronto). – Box. 207. – Num. 17. – P. 57.

Цінним джерелом для реконструкції поглядів керівництва українського визвольного руху на переговори і співпрацю з Угорщиною виступає виголошена на Першому Великому Зборі УГВР у липні 1944 р. політична доповідь члена Проводу ОУН(б) М. Прокопа («Володимир», «Садовий»), в якій він намагався окреслити геополітичну ситуацію в світі, змалювати внутрішнє та зовнішньополітичне становище України і визначити стратегічні завдання українського визвольного руху на майбутнє. У цій ґрунтовній аналітичній праці автор вважав, що Угорщина та Румунія широко зацікавлені в українському національно-визвольному русі та постанові Української держави і пропонував підтримувати з ними контакти, сподіваючись налагодити за допомогою них зв'язки із Заходом²⁴⁸.

Процес урегулювання відносин між штабами з'єднань, частин і підрозділів 1-ої угорської армії та польовим командуванням УПА на локальному рівні у Галичині був доволі складним і неоднозначним і затягнувся на різних теренах до кінця літа – початку осені 1944 рр. Серед обставин, які об'єктивно утруднювали нормалізацію повстансько-угорських військових взаємин на місцевому рівні, слід виокремити вплив німецького фактору, конспіративний характер переговорів, слабкий рівень обізнаності серед командирів нижчого рівня та вояків обох армій з умовами укладеного договору про ненапад.

На основі спогадів і документів обох сторін, спробуємо прослідкувати взаємини між угорськими військами та відділами УПА на території південної Галичини влітку 1944 р. у локальному вимірі.

Водночас через місцеві обставини і тиск на угорців з боку німецького командування доходило до збройних сутичок між відділами УПА та угорськими військами, що супроводжувались втратами з обох боків. Влітку у військове протистояння з гонведами були, зокрема, залучені старшинські школи УПА в Карпатах. У червні 1944 р. відбувся бій між особовим складом старшинської школи УПА на чолі з «Кропивою» та угорськими військами у с. Завоєлах (район Космач), за результатами якого останні зазнали поразки. Гарматні обстріли угорцями повстанських становищ у селі наступного дня не принесли їм жодних результатів. Наприкінці червня 1944 р. у Долинському

6 липня 1944 р. курінь УПА «Різуна» здійснив вдалий напад на німецько-угорський гарнізон у м. Сколе на Дрогобиччині, внаслідок чого поповнив свої військові запаси²⁴⁹. У відповідь 8 липня 1944 р. німці та угорці провели спільну операцію проти куреня «Різуна» на горі Лопата, що на Долинщині, яка стала кульмінацією зіткнень між УПА та угорськими військами влітку 1944 р. і найбільшим боєм у літній кампанії «лісової армії». У результаті двох безуспішних атак угорський полк був обстріляний артилерійським вогнем з боку повстанських позицій і був змушений відступити. Зважаючи на це, угорці були змушені піти на перемир'я з повстанцями. У результаті досягнення попередньої таємної домовленості за посередництва парламентарів угорське командування полку зобов'язалось відступати у неладі відразу після того, як його буде обстріляно безпечним гарматним вогнем з повстанських позицій²⁵⁰.

У липні 1944 р. під час відступу угорських військ до Карпат спостерігались випадки грабування українських сіл. У відповідь на це відділи УПА ударили по обозах і тилах угорських підрозділів і частин. При цьому було здобуто велику кількість зброї, військового майна, обмундирування та медикаментів, а також роззброєно декілька угорських підрозділів²⁵¹. Зокрема, 24 липня 1944 р. між селами Тур'я і Жданна у Долинському районі відділ УПА «Благого» роззброїв роту угорців і відпустив усіх гонведів на волю²⁵². 24 липня 1944 р. у відповідь на акти спалення с. Угринова у Тисьменницькому районі сотня «Гамалії» (командир – І. Гонта) здійснила напад на угорські війська, відібравши у них усіх заарештованих людей, яких вели в напрямку на Угорщину. 30 липня 1944 р. у с. Кальне на Долинщині чота сотні УПА під

Літопис УПА. Т. 26. Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Кн. 4: Документи і спогади. Зібрав Євген Тендера / Ред. П. Потічний. – Торонто-Л.: Літопис УПА, 2001.– С. 463-464.

ГДА СБУ. – Ф. 26. – Оп. 2.– Спр. 71. – Арк. 70; Літопис УПА. Т. 26. Українська Головна Визвольна Рада. – Торонто-Л., 2001– С. 499.

Грицьків Р. Політична доповідь Мирослава Прокопа (1944 р.) // Український визвольний рух. Зб. 5. – Л.: Мс, 2005. – С. 39-40.

Сіреджук П. Космач у вогні визвольних змагань 40-50-их рр.. ХХ ст. // Галичина. – Вип. 14. – Івано-Франківськ, 2008. – С. 411.

Зберігся досить детальний опис проведення роззброєння угорської роти в районі с. Старий Мізунь на Долинщині зусиллями трьох підстаршин УПА, випускників старшинської школи «Олені-1» – «Ханенко», «Сливкою» та «Лапайдухом». Останні за допомогою різноманітних повстанських хитрощів і засобів маскуванню змогли ввести в оману командування угорського підрозділу, який самовільно покинув лінію фронту і дезертирував у бік Угорщини без відома німецького командування. У результаті проведення акції було захоплено в полон 184 деморалізованих гонведів і велику кількість зброї та амуніції, яка стала надійною базою для формування цілого повстанського куреня. Всіх полонених угорців підстаршини УПА відпустили на волю²⁵³.

Досить напружені відносини між українськими повстанськими силами і 13-ою угорською піхотною дивізією (9-ий корпус) склались у районі сіл Зелена та Рафайлів у долині р. Бистриця на Станіславщині. Тут новоприбулі з Угорщини війська застосовували репресії проти мирних жителів за участь в українському підпільному русі, грабували та спалювали села. У відповідь штаб 4-ої ВО УПА «Говерля» прийняв рішення завдати удару по угорським військам. На початку липня 1944 р. у відповідь на акти насилля угорських гонведів у с. Рафайлів (зараз с. Бистриця) курінь «Різуна» (командир – В. Андрусак) здійснив несподівану засідку та провів тривалий бій з угорським батальйоном в околиці с. Зелене. Внаслідок виснажливого бою угорські війська підняли білий прапор і запросили перемир'я. До угорців була відправлена делегація УПА у складі сотенного «Павла», Станіславівського обласного провідника ОУН Я. Мельника («Роберт») та почту охорони. За підсумками переговорів командування угорського батальйону погодилось віддати частину зброї та військового спорядження українським повстанцям, а УПА – пропустити угорські війська до Карпат²⁵⁴.

У результаті частих боїв між загонами УПА та підрозділами 13-ої угорської дивізії у першій половині липня 1944 р. низові ініціативи повстансько-угорських переговорів вийшли на рівень командування угорського з'єднання. До диспозицій розташування відділів УПА була відправлена угорська військова делегація, яка запропонувала припинити бої та провести мирні переговори. За підсумками зустрічі, що проходила в штабі угорської дивізії за участю повстанських старшин сотенного Л. Гринішака («Довбуш») та нового

командира 4-ої ВО «Говерля» майора М. Твердохліба («Грім»), угорці зобов'язались припинити грабіжницькі акції в українських селах і передати частину військового спорядження повстанцям, а відділи УПА – не нападати на Криськів В. Українська Народна Самооборона. – Стрий, 2004. – С. 86.

Літопис УПА. Т. 19. – С. 54-55; Мірчук П. Українська Повстанська Армія. 1942-1952. – С. 43; Андрусак М. Нарис історії Бойківщини // Бойківщина. Середня частина Карпат. – Філядельфія-Нью-Йорк, 1980. – С. 160-161.

угорські війська²⁵⁵.

У липні 1944 р. за домовленістю між угорськими офіцерами та командуванням 4-ої ВО «Говерля» було організовано перевезення на територію Закарпаття та Словаччини поранених бійців УПА для подальшого лікування в угорських військових шпиталях. Серед них опинився і О. Болахівський («Василь Савчин»), лікар одного з відділів ВО «Говерля»²⁵⁶.

На початку серпня 1944 р. А. Дольницький («Голубенко») провів нараду з новим командиром 4-ї ВО «Говерля» М. Твердохлібом («Грім») та членами штабу групи, командиром старшинської школи УПА «Олені» майором Ф. Польовим («Поль»), сотниками К. Петерсом («Сокил»), «Хмарою» та «Іскрою» на г. Малиновище поблизу с. Зелена. Предметом обговорення стали відносини між УПА та угорськими військами в Карпатах. Під час зустрічі капітан А. Дольницький продемонстрував присутнім фальшиву листівку, випущену німцями від імені УПА за підписом генерала Б. Зубенка²⁵⁷.

У серпні 1944 р. М. Твердохліб («Грім») у супроводі почоту старшин виїхав на переговори з командиром угорського підрозділу закарпатцем-поручиком Іваном Іванчом, з яким був знайомий із часів подій у Карпатській Україні в 1938-1939 рр. Під час зустрічі у с. Зелена було досягнуто домовленості про передачу для відділів УПА певної кількості угорської зброї та амуніції, які повстанці забрали з угорських становищ на г.Ріпна²⁵⁸.

Цікаву інформацію про взаємовідносини 16-ої угорської піхотної дивізії із відділами УПА на території 22-го ТВ «Чорний ліс» 4-ї ВО «Говерля» подає документ, знайдений російськими дослідниками О.Гогуніом і К. Александровим в архіві Гуверського інституту війни, революції та миру Стенфордського університету (США). Згідно нього, навесні 1944 р. 16-а угорська дивізія, що входила до складу 7-го угорського корпусу, відступаючи на територію південної Галичини, укріпилась у місцевості Станіславів-Долина. До основних завдань дивізії входили охорона тамтешньої залізничної лінії та проведення каральних акцій проти загонів партизанів. Під час прочісування масиву Чорного лісу угорські війська були декілька разів обстріляні українськими повстанськими загонами. У подальшому українські партизани перейшли до активних дій, внаслідок чого втрати угорських військ склали близько 30 чол. на добу. Все сполучення було перерване, а підвезення продовольства стало неможливим. Ситуація погіршилась ще й масовими переходами окремих угорських підрозділів, що склались із закарпатських українців, на бік УПА.

Чижевський В. («Демид»). Організація військової праці ОУН // Архів ЦДВР (м. Львів). – Арк. 59.

Літопис УПА. Т. 7. УПА в світлі німецьких документів. Кн. 2: червень 1944 – квітень 1945. / Зібрав та впорядкував Т. Гунчак. – Торонто: Літопис УПА, 1983. – С. 42.

ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 32 зв.

Літопис УПА. Т. 7. УПА в світлі німецьких документів. Кн. 2: червень 1944 – квітень 1945. / Зібрав та впорядкував Тарас Гунчак. – Торонто: Літопис УПА, 1983. – С. 42

Наприкінці травня 1944 р., зважаючи на ускладнення становища на фронті, командування 16-ої дивізії за мовчазної згоди штабу 7-го угорського корпусу вирішило розпочати переговори з українськими повстанцями. Через кілька днів до штабу 16-ої дивізії прибув уповноважений від УПА капітан «Юрій». Під час зустрічі було укладено перемир'я, за умовами якого угорські частини отримали змогу відновити комунікації та логістику між собою. Угорським гонведам, які переїздили у службових справах через становища повстанців, надавався пропускний пароль «Гонта». До початку липня 1944 р. було досягнуто домовленості відносно проведення наступного раунду переговорів, внаслідок чого кілька офіцерів угорського штабу виїхали в супроводі капітана «Юрія» для зустрічі з командуванням 22-го ТВ УПА «Чорний ліс». На переговорах, які відбулись у лісі поблизу селища Коростів-Гута, сторони швидко дійшли згоди й уклали угоду, яка давала угорським військам право на вільний перехід через терени, контрольовані загонами УПА, до Карпат. Представники УПА погодились у разі необхідності прикрити відступ угорських військ перед наступаючими частинами ЧА. Умови угоди були реалізовані: 16-а угорська піхотна дивізія відступила до «лінії Гуняді», а загоны УПА прикрили її відступ²⁵⁹.

Незважаючи на факти співпраці, угорське вище військове командування виявило досить упереджене і недовірливе ставлення до діяльності відділів УПА в Карпатах, про що зокрема свідчить доповідь начальника угорського генштабу генерал-полковника Яноша Вьорьоша про воєнно-політичне становище, виголошена на засіданні Військової ради Угорщини 26 липня 1944 р. Розрізняючи два види партизанського руху на Східному театрі бойових дій – український національний та радянський, автор зазначав: «Перший – це українські національні банди, метою яких є створення Великої України. У даний час вони борються проти радянських банд. З угорської точки зору заслуговує на увагу рух українських національних бандитських формувань, які демонструють дружбу з угорцями. Але взагалі не слід сумніватися, що в інтересах досягнення своєї мети, у відповідну й вигідну для них хвилину, ці партизани на повну силу повернуться проти нас. Через це з ними треба триматися напоготові»²⁶⁰. Тут також висловлювалось побоювання, що «у найближчому майбутньому як українські, так і радянські партизани проникатимуть у Закарпаття»²⁶¹.

У серпні 1944 р. поряд зі стабілізацією фронту вдалось певним чином нормалізувати повстансько-угорські військові відносини. Одним із чинників, який сприяв цьому стали документи інструктивного типу для членів підпілля,

Нескорена Долинщина. Літопис визвольних змагань. Мартирологи, біографії, спогади, документи, фотографії / Упоряд. М. Борис. – Івано-Франківськ: «Нова зоря», 2002. – С. 477; УПА в світлі документів з боротьби за УССД. Ч. II. – С. 61.

Загоруйко Р. Повернення із справжнього пекла. – Дрогобиччина, 1996. – С. 256-260.

Криськів В. Українська Народна Самооборона. – Стрий, 2004. – С. 15-16.

розроблені в середовищі керівних осередків ОУН(б). Зокрема, в одній з інструкції Проводу ОУН(б) для членів націоналістичного підпілля, виданій наприкінці літа – початку осені 1944 р., наказувалось не загострювати відносин з сусідніми народами, а саме з поляками, румунами та угорцями, а навпаки по-можливості будувати з ними приятні взаємини. У розмовах з представниками цих національностей рекомендувалось звертати увагу на абсолютну недоцільність ворожнечі та боротьби з українським народом у той час, коли існує спільна для всіх народів загроза у вигляді СРСР. «Нам треба сконсолідуватись між собою, – зазначалось у поясненні до інструкції, – для спільного фронту проти одного ворога. Щойно після того будемо рішати про справи між собою. Коли хтось зверне увагу, як ми можемо миритись з тими, які мають претензії-апетити на наші землі, як Галичина, Карпатська Україна, Бессарабія і інші, то даймо коротку відповідь, що це справа проводу і нас ця справа не обходить»²⁶².

Черговий випадок повстансько-угорського порозуміння був зафіксований на початку серпня 1944 р. За даними лейтенанта Лайоша Гідвейгі, ад'ютанта командира 24-ої угорської піхотної дивізії, яка дислокувалась в долині р. Бистриця, до командування дивізії генерал-майора Яноша Маркочі навідався староста села Рафайлова, як цивільний представник від УПА. Він заявив, що українські повстанці припинили нападати на угорські війська і взамін за свій нейтралітет вимагають від угорців зброю, амуніцію, лікарів та медикаменти. Через кілька днів генерал-майор Я. Маркочі разом з двома офіцерами угорського штабу провів переговори з представниками УПА у Рафайлові, за результатами яких відділи УПА отримала угорську зброю й амуніцію та звільнила полонених солдат дивізії з полону радянських партизанів. Окрім цього, угорські медики допомогли пораненим повстанцям у лікуванні. У результаті досягнутої домовленості вояки УПА часто стаціонували в одній місцевості поруч з угорськими військами й обмінювались продовольством. Досить теплі відносини також склались в українських повстанців із генералом Я. Маркочі та його оточенням²⁶³.

Незважаючи на ці факти, на початку серпня 1944 р. відбулось роззброєння сотнею УПА «Бея» поблизу р. Опір на Долинщині відступаючого угорського батальйону, який самочинно залишив лінію фронту у пошуках шляхів повернення на батьківщину²⁶⁴.

За даними курсанта старшинської школи «Олені-2» Івана Захарківа («Артема»), 8 серпня 1944 р. сотня «Борового» (командир – В. Брилевський) вступила у переговори з командуванням угорських військ, що перебували на оборонних позиціях у горах поблизу Бовта, з метою виходу із зони зіткнення

Зеленчук М. З її святим іменням // «Грім» – полковник УПА Микола Твердохліб. Спогади і матеріали. // Літопис УПА. Кн. 5 (Серія «Події і люди») / Упоряд. Р. Грицьків. – Торонто-Л.: Літопис УПА, 2008. – С. 61-62.

Болехівський О. З підпілля у невідому путь. Спомини. // Літопис УПА. Т. 32. Медична опіка в УПА / Ред. М. Ріпецький. Кн. 2. – Торонто-Л., 2001. – С.188-193. ЦДАВО України. – Ф. 5245. – Оп. 1. – Спр. 697. – Арк. 45.

двох фронтів. За дорученням командира офіцерської школи «Олені» поручика Ф. Польового («Поль»), старшини УПА «Ярема» та «Артем» виїхали на переговори з угорським старшим лейтенантом. Під час зустрічі була досягнута домовленість про ненапад між угорськими військами та повстанськими силами в регіоні, обумовлені розпізнавальні клички та знаки. Згодом «дипломатична місія» «Оленів» у супроводі угорського офіцера виїхала до штабу угорського полку в Солотвині, а згодом до штаб-квартири 24-ї угорської піхотної дивізії у с. Вишково. По всій території, кудюю переїздила спільна повстансько-угорська військова делегація, були встановлені розпізнавальні знаки для порозуміння між угорськими військами та відділами УПА. На переговорах у штабі угорської дивізії у Вишково були присутні угорські офіцери – невідомий у ранзі полковника, майор Орелі та інші старшини, а також німецький офіцер. Угорці намагались дізнатись від представників УПА про дислокацію, чисельність та озброєння радянських військ по той бік фронту. У той час як німецький офіцер робив невдалі спроби довідатись про чисельність та місця розташування повстанських сил. Старшини УПА відповідали досить обережно і невдовзі домоглись від'їзду представника вермахту. 10 серпня 1944 р. вони встановили контакт із зв'язковим старшиною УПА при штабі угорської армії А.Дольницьким («Голубенко»). Останній домігся того, щоб угорці передали для старшинської школи «Олені-2» певну кількість харчів, боєприпасів та зброї. Окрім цього, «Голубенко» передав відповідні інструкції командирі Ф. Польовому щодо переведення школи в більш безпечне місце постою²⁶⁵.

Протистояння між підрозділами УПА та угорськими військами на території Гуцульщини наприкінці літа 1944 р. детально описав у своїх спогадах працівник КВШ УПА-«Захід» В. Чижевський («Демид»). На його думку, головним ініціатором погромів гуцульських сіл був командир 2-ї гірськострілецької бригади 6-го угорського корпусу, колишній польський офіцер, який вороже ставився до українців. У відповідь на постійні грабунки гонведів, зв'язковий старшина УПА Я. Струтинський («Яспар») звернувся зі скаргою до угорського командування, однак це не дало результатів. У відповідь командування УПА видало наказ повстанським відділам завдати удару по угорським військам. Внаслідок цього 15 серпня 1944 р. дійшло до сутичок між сотнею УПА «Недобитого» (командир – Ю.Матвіїв) та угорським батальйоном в околиці сіл Жаб'є та Красноїля. У результаті бою угорці втратили 32-ох вбитими (у тому числі 3-х офіцерів) та одну бронемашину, а з повстанського боку був один убитий та один важкопоранений²⁶⁶.

Дуже швидко справа повстансько-угорського збройного зіткнення набрала розголосу. На місце бою виїхала спільна угорсько-українська комісія зі

Зеленчук М. З її святим іменням // «Грім» – полковник УПА Микола Твердохліб. Спогади і матеріали. // Літопис УПА. Кн. 5 (Серія «Події і люди») / Упоряд. Р. Грицьків. – Торонто-Л.: Літопис УПА, 2008. – С. 62-63.

Гогун О., Александров К. Дії УПА проти 16-ої піхотної угорської дивізії. // Визвольний шлях. – Кн. 2. – 2004. – С.79-82.

штабу 1-ої угорської армії, до складу якої входив зі сторони УПА В. Чижевський («Демид»). Внаслідок проведеної перевірки було встановлено, що відділ УПА діяв правильно, оскільки угорці порушили один з пунктів домовленості. При цьому угорським військово-польовим судом були покарані командири бригади та батальйону, які ініціювали проведення антиукраїнських акцій²⁶⁷. Після цього відносини між УПА та угорськими військами на терені Гуцульщини було певним чином унормовано. Під час відступу у вересні 1944 р. із с. Жаб'є угорські війська під примусом повстанців передали до рук УПА значну кількість продовольства, провіанту та зброї, які не могли евакуювати разом з собою²⁶⁸.

Під впливом повстансько-угорських переговорів та зважаючи на безперспективність протинімецького фронту боротьби, командування групи УПА-«Захід-Карпати», яке було створене для організованого переходу відділів і загонів УПА, які опинились в Карпатах, через лінію фронту у радянський тил, 22 серпня 1944 р. видало наказ ч. 1. У ньому зазначалось, що «німці з опущенням української території перестають бути для нас окупантом та головним ворогом». Командування групи наказувало «оминати всякі зударі як з німцями, так і з мадярами. Тільки у випадку нападу на нас боронитись. Про випадки зударів зараз доносити до штабу УПА «Захід-Карпати»». Далі в документі зазначалось, що «мадярські частини, які досі культурною поведінкою на українських землях здобули собі симпатію українського населення, трактувати як приятелів». Дуже строго заборонялось роззброювати «поодиноких вояків чи розбитків згаданих армій»²⁶⁹.

На час переходу через лінію Східного фронту куреня «Рена» 24 серпня 1944 р. її командир В. Мізерний отримав від ГВШ УПА та КВШ УПА-«Захід» усну інструкцію відносно ставлення УПА до різних військово-політичних сил. У ній містилась заборона на час переходу фронту входити у збройні сутички та бої з угорськими військами. У випадку окремих зіткнень командування куреня повинно було встановити контакт з угорським командуванням і покликатись на попередньо укладений договір між УПА та угорською армією²⁷⁰.

Аналогічні розпорядження подібного змісту були зафіксовані і з боку командування окремих частин 1-ої угорської армії, які займали оборонні позиції у передгір'ях Карпат і були зацікавленні у співпраці з УПА перед наступом РСЧА на територію Угорщини. 23 серпня 1944 р. командування 13-ої угорської піхотної дивізії видало наказ про «Процедуру, яка вимагається при контактах з партизанськими частинами». Документ зберігся у військово-історичному архіві Угорщини²⁷¹ та був опублікований в угорському збірнику документів про Другу світову війну²⁷². Посилаючись на попередню практику

НЛ. – VKF. – 12szn/el.1-1944. – Old. 5.

НЛ. – VKF. – 12szn/el.1-1944. – Old. 5.

ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 1. – Спр. 46. – Арк. 21-23.

НЛ. – Тгу. 3280 (Спогади Гідвейгі Лайоша). – Old. 113-116.

Федорівський С. Нотатки повстанця. – Нью-Йорк: Прометей, 1962. – С.10-14.

ЦДАВО України. – Ф. 5245. – Оп. 1. – Спр. 951. – Арк. 16-19.

зустрічей угорського командування з представниками УПА та німецький досвід переговорів, командир 13-ої піхотної дивізії генерал-майор Ганковські з метою забезпечення співпраці з українськими повстанцями наказав усім підпорядкованим підрозділам не сприймати їх як ворогів. У документі зазначалось, що *«основною умовою співпраці є відмова частин від самовільного пограбування населення (виділення в документі – О.П.)*. Ніхто не має права самовільно привласнювати урожай, фрукти або будь-яку приватну власність населення»²⁷³.

27 серпня 1944 р. керівництвом відділу 1-Б штабу 13-ої угорської дивізії був визначений зразок посвідчень для вояків і старшин УПА німецькою та угорською мовами, в яких зазначалось, що вони співпрацюють з угорськими військами і мають право пересуватись по території дислокації угорських частин, носити зброю та уніформу. Було виготовлено 10 таких посвідчень, які було вручено командуванню УПА для розподілу серед осіб, залучених до співпраці з угорськими військами²⁷⁴. Зокрема, одне з таких посвідчень, підписане відділом 1-Б штабу 27-ї трансільванської дивізії у м. Жаб'є 4 вересня 1944 р. на ім'я підпільника І.Кравцю («Мак») для переходу в Хуст на зв'язок з А. Дольницьким та М.Лебедем, було виявлено нами в архіві СБУ²⁷⁵.

Зважаючи на зайняття у серпні 1944 р. 13-ю угорською піхотною дивізією території Сколівського та Турківського районів Дрогобицької області (від Ужоцького перевалу), на вимогу німецької служби безпеки угорське командування 29 серпня 1944 р. видало розпорядження про запровадження адміністративного та господарського військового управління на згаданих теренах у вигляді військових комендатур. Окремо в документі було згадано про територію дислокації загонів УПА в околиці сіл Завадки, Задільського, Довжки та Кальне, на які дія угорської військової адміністрації не поширювалась²⁷⁶.

Одним із проявів військової співпраці між УПА-«Захід» та 1-ю угорською армією на прикінцевому етапі їх відносин стало постачання повстанським відділам зброї та боєприпасів. При відступі угорські частини залишали на попередньо узгоджених з командуванням УПА місцях вантажі з військовим спорядженням. Згідно зі спогадів І. Дмитрика, який був стрільцем у сотні «Веселого» куреня «Рена», у наприкінці серпня – початку вересня 1944 р. до сіл Дверничок, Дверник, Лютовисько на Станіславщині періодично прибували угорські вантажні машини зі зброєю та амуніцією для відділів УПА. Один з таких транспортів, в якому була також і важка артилерійська зброя, сотня «Веселого» забрала у Ступостянах.

УПА в світлі документів з боротьби за УССД. 1942-1950 рр. Ч. II. – С.65; Архів ЦДВР (м. Львів). – «Із дій УПА в Галичині» – Арк. 14.

Чижевський В. («Демид»). Організація військової праці ОУН // Архів ЦДВР (м. Львів). – Арк. 58;

Чижевський В. («Демид»). Організація військової праці ОУН // Архів ЦДВР (м. Львів). – Арк. 59; Білінчук М. Доля борця. Публіцистичний нарис про командира УПА «Хмару» з Верховини. – Львів: Край, 1998. – С. 16.

ЦДАВО України. – Ф. 3836. – Оп. 1. – Спр. 16. – Арк. 1.

Інколи окремі відділи УПА під натиском радянських фронтових військ відступали разом з угорськими військами на територію Закарпаття, де вони перебували за попереднім узгодженням з угорським командуванням. Зокрема, 5 вересня 1944 р. у с. Гошеві Болахівського району на Станіславщині Внутрішні війська НКВС великими силами оточили та ліквідували дві сотні УПА, які прибули сюди з території Угорщини²⁷⁷. Часто повстанські відділи спеціально переходили на територію Закарпаття, звідки привозили вантажі з угорською зброєю, амуніцією та медикаментами. Відомо, наприклад, про перехід наприкінці вересня 1944 р. на Закарпаття куреня УПА «Степового» (командир – А.Максименко), який, скориставшись нагодою, розповсюдив у закарпатських селах до 5 тис. екземплярів листівок та оунівської літератури і на зворотній дорозі забрав кілька підвод з угорською зброєю, боєприпасами, медикаментами та уніформою²⁷⁸.

Поряд з цим угорське командування не перешкоджало у переході українських повстанських сил за лінію Східного фронту на зайняту Червоною армією територію і навіть допомагало їм у цьому. Зокрема, за даними УНКВС по Станіславській області, у ніч на 10 серпня 1944 р. відділ УПА у кількості 100 чол. був перекинутий угорським командуванням через лінію фронту у Яблуневський район Станіславської області²⁷⁹. 2-6 вересня 1944 р. за сприянням угорських військ сотня УПА «Скуби» (командир – Д. Гах) перейшла лінію фронту на Коломийщині²⁸⁰. 5 жовтня 1944 р. з території Угорщини до Гошова прибули відділи УПА «Яструба» та «Горлоріза»²⁸¹.

Під впливом пропагандистських заходів УПА та українського націоналістичного підпілля у середовищі угорських військ на Прикарпатті, окремі групи закарпатців, що воювали в складі угорських частин, почали переходити на бік українських повстанців. Зокрема, у наказі командування артилерійського підрозділу 13-ої угорської піхотної дивізії від 9 вересня 1944 р. йшла мова про ненадійність військовослужбовців русинського походження, які разом з амуніцією, зброєю та кіньми дезертирують до УПА. Зокрема, відомо,

HL. – M. kir. 13. táb. tü.o.pk-i. iktató iratok. 54/pk. – 944.

A Második Vitézháború. Szerveztette Ungváry Krisztián. – Osiris Kaidó. Budapest, 2005. – Old. 432-434.

HL. – M. kir. 13. táb. tü.o.pk-i. iktató iratok. 54/pk. – 944.

Ibidem. – M. kir. 13. táb. tü.o.pk-i. iktató iratok. 79/pk. – 944.

ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т.29. – Арк. 47-50, 143.

В аналітичному зведенні відділу 1-Б штабу 13-ої угорської піхотної дивізії за підписом майора Боровці від 15 вересня 1944 р. відзначалось: «Вище угорське керівництво підписало з керівництвом УПА угоду, суть якої полягає в тому, що загони УПА не нападуть на наші позиції, а ми в свою чергу, не нападимо на їх позиції, а також в спільній боротьбі проти більшовизму. Керівництво УПА запропонувало надавати нам розвідувальні дані, що будуть ними роздобуті, а взамін ми надаватимемо їм інформацію, що цікавить їх і роздобута нами. Наше вище керівництво взамін за це пообіцяло передати для УПА певну кількість трофейної зброї, а також дещо із трофейного спорядження . Ведеться постійний обмін з УПА роздобутою інформацією»²⁸².

На окремих ділянках угорсько-радянського фронту під час проведення з'єднаннями 4-го Українського фронту Карпатсько-Ужгородської наступальної операції (9 вересня – 28 жовтня 1944 р.) відділи УПА за домовленістю з угорською стороною прикривали відхід угорських військ з середньої смуги оборони в Східних Карпатах («Святого Ласло») до головної «лінії Арпада». Зокрема, зі спогадів капітана штабу 1-ої угорської армії Ласло Есенї відомо, що наприкінці вересня 1944 р. українські повстанці прикрили відступ 27-ї трансільванської дивізії з оборонних позицій на угорському кордоні поблизу Татарського перевалу до опорних рубежів «лінії Арпада» в Ясіні та Богдані²⁸³.

Під час рейду куреня «Рена» (командир – В. Мізерний) із Закерзоння в запілля радянського фронту на територію Східної Галичини його сотням доводилось часто перебувати в одній місцевості поряд із частинами 1-ої угорської армії, що відступали на територію Угорщини. При цьому угорське командування інколи передавало українським повстанцям частину військового спорядження, продовольства та одягу, необхідних відділам УПА для боротьби проти сталінського режиму на території Західної України. Часто обидві армії обмінювались між собою розвідувальною інформацією відносно перебування частин ЧА. Загалом, угорські солдати надзвичайно дивувались тому факту, що загони УПА переходять на радянський бік фронту, вважаючи, що збройна боротьба в умовах радянської окупації неможлива.

Поряд з цим існували і випадки збройних зіткнень. За спогадами стрільця сотні «Громенка», що була у складі куреня «Рена», Є. Добровольського («Лісовий») на початку вересня 1944 р. під час переходу загону через лінію фронту відбувся 3-х годинний бій з угорським батальйоном (400 чол.) на Ужоцькому перевалі. Опинившись у не вигідному становищі (так як курінь

УПА в світлі документів з боротьби за УССД. Ч. II. – С. 69; Нескорена Долинщина. Літопис визвольних змагань. Мартирологи, біографії, спогади, документи, фотографії / Упоряд. М. Борис. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2002 . – С. 497.

Архів УСБУ в Івано-Франківській області. – Ф.5. – Спр. 3100п. – Т.1. – Арк. 42.

«Рена», який перебував на горі, здійснював мінометний обстріл по угорським позиціям в маленькому присілку на схилі), угорський батальйон підняв білий прапор і був повністю роззброєний повстанцями. При цьому вояки УПА зняли з угорських гонведів все умундирування, віддавши їм власний цивільний одяг²⁸⁴. У вересні 1944 р. відбулось також роззброєння невеликою групою курсантів підстаршинської школи УПА на чолі з Л. Волосовцем («Улас») відступаючої угорської сотні в Карпатах. При цьому угорці склали все важке та легке озброєння, а також боєприпаси²⁸⁵.

За спогадами угорського офіцера Ференца Ромгані, який у вересні 1944 р. служив у 22-му піхотному полку у районі м. Волове і Верецького перевалу на Закарпатті та в Турківському районі Дрогобицької області, українські повстанці часто здійснювали напади на залізничний міст на станції Лавочне, коли його охороняли німецькі солдати, і в той же час не атакували, коли там перебували угорські війська. У лютому 1994 р. він згадував: «(...) УПА воювала проти всього радянського; воювала вона водночас і проти німців. Як правило, ці люди були вихідцями з Галичини, регіону Східних Бескидів. У середовищі жителів вони отримували підтримку (...) Проти угорців члени УПА воювали тоді, коли у них була потреба на стрілецьку зброю та набої до неї. Наших солдат члени УПА практично не чіпали (...) Вважаю великою помилкою, що угорське військове керівництво у період війни слабо інформувало свій офіцерський корпус про це цікаве явище. Розвиток політичних подій засвідчив, що з цього руху зародилася теперішня Українська держава»²⁸⁶.

29 вересня 1944 р. під час перебування куреня УПА «Рена» у с. Лавочному, яке вже було залишене угорським військами, але ще не було зайняте червоноармійцями, його сотні були несподівано обстріляні гарматно-мінометним вогнем з боку угорської оборонної позиції. Внаслідок обстрілу було важко поранено кількох українських повстанців. Командир В. Мізерний («Рен») відразу ж вислав до угорських військ кінну стежу із білим прапорцем на чолі з чотовим «Тарасом» для переговорів. До них був також залучений ройовий «Аврам», закарпатець за походженням, який володів угорською мовою. Під час переговорів з командуванням угорської частини, яка здійснювала обстріл, українська делегація, діючи відповідно до наданої перед початком рейду куреня інструкції ГВШ УПА та КВШ УПА-«Захід», вимагала припинити вогонь, посилаючись на договір між ГК УПА та командуванням угорської армії. Угорські офіцери, що були поінформовані про цей договір, відразу видали наказ про припинення вогню. Вони вибачилися за інцидент, посилаючись на те, що помилково прийняли загін УПА за більшовиків. Внаслідок досягнутої домовленості, командування куреня «Рена» погодилося покинути с. Лавочне, зважаючи на очікуваний прихід сюди радянських військ. У свою чергу, угорські офіцери зобов'язались взяти на лікування важкопораненого стрільця УПА. Командування угорської частини погодилося пропустити на територію

ГДА СБУ. – Ф. 2. – Оп. 65. – Оп. 4. – Т.1. – Арк.14.

Там само. – Ф. 26. – Оп. 2. – Спр. 1. – Т. 1. – Арк. 234

Там само. – Ф. 13. – Спр. 376. – Т. 71. – Арк. 263.

Угорщини втікачів із Галичини, які налякані сталінським терором на вже зайнятих українських землях, поспішали виїхати закордон²⁸⁷. У зв'язку з цим угорське командування видало наказ про дозвіл українським втікачам переходити угорський кордон. Курінь «Рена» покинув Лавочне, а важкопораненого бійця УПА підводами було доставлено до угорських диспозицій²⁸⁸.

Підсумовуючи розгляд проблеми взаємовідносин між УПА-«Захід» та 1-ю угорською армією в Галичині у березні-жовтні 1944 р., слід зазначити, що зустріч угорських військових з українською визвольною боротьбою в регіоні носила більш конфліктний і жорсткий характер, ніж на Волині та південному Поліссі у 1943 – початку 1944 рр.

Загалом в окреслений період між угорськими військами та повстанськими відділами відбулося 13 великих і 15 дрібних боїв і сутичок, українські партизани провели 22 акцій з розбрюєння гонведів (бл. 3,5 тис. чол.). У свою чергу угорські частини взяли участь у 10-ти каральних операціях проти УПА та запілля ОУН(б). Ця статистика військової конфронтації суттєво перевищує виміри конфлікту між УПА та угорськими окупаційними військами у волинсько-поліському регіоні.

Такий стан відносин був обумовлений кількома об'єктивними факторами. По-перше, великий вплив на погіршення стану повстансько-угорських стосунків у вказаний період мала трагічна для історії Угорщини періоду Другої світової війни німецька окупація країни. Остання супроводжувалась насаджуванням нацистських порядків у державі, усуненням із керівних посад осіб прозахідного налаштування, які робили попередні спроби вивести Угорське королівство зі стану війни за підтримки західних альянтів і які в ОУН та УПА вбачали потенційних «маленьких» союзників у протистоянні комуністичній експансії. Репресії проти опозиційних до нацистського курсу сил у країні супроводжувалось також заміною ненадійного з німецької точки зору угорського військового істеблішменту на осіб відверто пронацистської орієнтації.

По-друге, важливим фактором, який стримував нормалізацію повстансько-угорських військово-політичних відносин на Галичині була слабка обізнаність рядових учасників української збройної боротьби, з одного боку, та угорських офіцерів новоукомплектованої 1-ї угорської армії, з іншої, про існування таємного договору про ненапад, нейтралітет і військову співпрацю на антибільшовицькій основі між командуванням УПА та угорської армії, що обумовлювалось високим ступенем секретності та конспіративністю переговорів.

По-третє, на території Галичини значно більше, ніж на Волині та південному Поліссі, спостерігався вплив польського фактору на українсько-угорські відносини, що значно загостило стосунки між двома народами. У зв'язку з цим, навесні 1944 р. між загонами УПА-«Захід» і частинами 1-ї

НЛ. – М. kir. 13. táb. tü.o.pk-i. iktató iratok.132/pk. – 944.

ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 40зв.-41.

угорської армії розпочався збройний конфлікт, який в окремих місцевостях тривав аж до кінця літа 1944 р.

Разом з цим, слід констатувати, що поряд із випадками збройних зіткнень і проявами міжнаціональної ворожнечі, існували і факти мирних переговорів між представниками командувань двох армій про укладення договору про ненапад і співпрацю у військовій, медично-технічній та розвідувальній сферах. Пік переговорної активності між УПА та угорськими військами на Галичині припадає на червень-липень 1944 р., наслідком чого стало укладення серії угод на кількох військових рівнях між різними частинами і штабами обох армій. Загальні договори були підкріплені локальними домовленостями і переговорами. Їх вплив на відносини між угорськими військами та відділами УПА на місцевості мав неоднозначний характер: з одного боку, чітко окреслилася і набула поширення прагматична тенденція до нормалізації повстансько-угорських взаємин, а з іншого боку, за інерцією продовжувалося збройне протистояння. Доволі часто стійкість повстанців у боротьбі проти угорських військ ставала основним фактором, який змушував угорське командування йти на замирення з УПА.

Однак, на відміну від Волинської угоди про нейтралітет і ненапад, спроби нормалізації повстансько-угорських відносин на Галичині мали більше локальний і тактичний характер. Обидві з переговорних сторін виявились не до кінця послідовними у реалізації домовленостей на практиці і кожна з них насамперед переслідувала власні інтереси та цілі, щоб максимально вигідно використати одна одну в умовах навислої комуністичної загрози для обох народів.

3.2. Діяльність зв'язкової місії УПА при угорській армії (1944 – березень 1945 рр.)

З початку 1944 р. головним зв'язковим старшиною УПА при штабі угорських окупаційних військ був призначений колишній керівник розвідувального відділу ВО «Богун» УПА-«Північ» капітан А. Дольницький («Кисіль», «Немо»), в обов'язки якого входило врегулювання відносини між частинами і підрозділами армій у разі виникнення конфліктних ситуацій між ними. До жовтня 1944 р. він підтримував основний зв'язок між командуванням угорської королівської армії та УПА і був своєрідним «військовим аташе» у «дипломатичному корпусі» українських повстанців, намагаючись максимально використати своє перебування при штабі угорських військ для допомоги українському визвольному руху. Для виконання своїх функцій А. Дольницький отримав необхідні угорські документи та автомашину і носив уніформу капітана угорської армії.

До окупації Угорщини німецькими військами «Немо» перебував при угорському штабі у Львові. Від угорської сторони аналогічну функцію до початку березня 1944 р. виконував підполковник генштабу Є. Падані (після німецької окупації він став військовим аташе в Анкарі, маючи завдання

встановити контакти з західними союзниками). Після березневих подій зв'язковим офіцером до УПА від угорської сторони став керівник 4-го (розвідувального) відділення відділу 1-Б 1-ї угорської армії капітан Імре Буріч, який повинен був у подальшому курувати переговорний процес із командуванням УПА, внаслідок чого А.Дольницький переїхав до угорського штабу у Калуш²⁸⁹.

На думку сотника Я. Струтинського, капітан А.Дольницький надзвичайно вдало підходив на свою посаду. Як він згодом згадував у своїх спогадах: «Я з приємністю переконався, що Андрій мав великий дар дипломата. До нього угорці мали респект. Він володів свobodно німецькою французькою, слов'янськими мовами, а також вивчав угорську мову й уже міг нею порозумітися (...) В моїх очах він був ідеальний на цей пост. Я завжди був вдоволений, що наші знайшли такого чоловіка на цей пост»²⁹⁰.

Інформація про угорсько-повстанське збройне протистояння навесні 1944 р. на терені Галичини дуже швидко набула розголосу і дійшла до вищого командування обох армій. Для врегулювання конфлікту у квітні 1944 р. капітан А. Дольницький виїхав до штабу 4-ої ВО «Говерля» групи УПА-«Захід» у с. Завій на Калущині, маючи на меті встановити безпосередні контакти з місцевим командуванням УПА та проводом ОУН(б) на території Станіславщини. Під час зустрічі з командиром 4-ої ВО «Говерля» І. Бутковським («Гуцул») та керівником Станіславівського обласного проводу ОУН(б) Я. Мельником («Роберт») А. Дольницький поінформував їх про укладення на Волині та в Будапешті договору про ненапад між ГК УПА та вищим командуванням угорських збройних сил і висловив прохання знайти йому помічника – зв'язкового старшину УПА до штабу 1-ої угорської армії для врегулювання відносин між угорськими військами й українськими повстанцями на території південної Галичини та північно-східних Карпат. Після наради І.Бутковський («Гуцул») призначив на цей пост свого ад'ютанта хорунжого Я.Струтинського («Яспар», «Орлик»). До його завдань входили: 1) врегулювання конфліктів між підрозділами УПА та частинами 1-ої угорської армії; 2) моніторинг поведінки угорських військ (ставлення до українського мирного населення) на території Станіславщини; 3) стеження за ходом транспортування угорської зброї, військових матеріалів і медикаментів до УПА, перевезення важкопоранених повстанців до угорських шпиталів на територію Закарпаття²⁹¹.

Фактично Я. Струтинський обійняв місце заступника А. Дольницького у зв'язках з угорським командуванням. Поряд з цим, наприкінці квітня – на

HL. – M. kir. 13. táb. tü.o.pk-i. iktató iratok.153/pk. – 944.

Szabó J. J. The Árpád-line. The defense system of the Hungarian Royal Army in the Eastern Carpathians 1940-1944 / Editor of the serial: László Veszprémy. Translator: Mahály Benkő. – Budapest: Kiadó, 2006. – P. 229-230.

Запис інтерв'ю з Євстахієм Добровольським, 1927 р.н., від 16.07.2008 р. у м.Тернопіль, інтерв'юер – Олександр Пагіря // «Центр усної історії» Київського національного університету імені Тараса Шевченка. – Колекція 3: УПА (1943-1949). – Од. зб. 5.

початку травня 1944 р. за дорученням керівника Р-33 Проводу ОУН(б) М. Лебеда спеціальним помічником в угорських контактах став ад'ютант командира групи УПА-«Захід» поручник В. Чижевський («Демид»), який за вказівкою А. Дольницького був спрямований до штабу 1-ої угорської армії в Калуш²⁹².

Троє зв'язкових старшин УПА наприкінці травня – на початку червня 1944 р. виконали значний обсяг «дипломатичної» роботи в штабах 1-ої угорської армії та її окремих частин, спрямованої на відновлення утрачених зв'язків з угорськими офіцерами та реанімацію стану перемир'я у повстансько-угорських відносинах. Зокрема, за радянськими даними, наприкінці квітня 1944 р. локальна співпраця між УПА й угорськими військами у боротьбі проти ЧА була досягнута у Заболотському районі Станіславівської області²⁹³.

У травні 1944 р. у с. Бабин-Зарічний Калушського району В.Чижевський організував зустріч членів Станіславівського обласного проводу ОУН: провідника Я. Мельника («Роберт»), керівника референтури СБ А. Лівого («Митар»), організаційного референта «Нечая», командира 4-ї ВО «Говерля» І. Бутковського («Гуцул») з членом Проводу ОУН М.Лебедем і зв'язковими старшинами УПА при штабах угорської армії. Керівник Р-33 поінформував присутніх про те, що між УПА та угорськими військами досягнуто перемир'я. Розповідаючи про причини та обставини, які передували укладенню договору, М. Лебедь зазначив, що український визвольний рух на даному етапі повинен мати як можна менше зовнішніх ворогів і що умови, на яких було укладено угоду з угорським командуванням, вигідні для УПА і в майбутньому керівництво ОУН(б) планує використати Угорщину в інтересах української визвольної боротьби.

За результатами наради було прийнято рішення про налагодження зв'язку між представниками УПА при військових штабах угорської армії та керівництвом підпілля ОУН(б) і польовими командирами УПА на території Станіславівської області з метою уникнення збройних зіткнень з угорськими військами та недопущення проявів терору проти українського мирного населення. Головним зв'язковим старшиною між 1-ю угорською армією та УПА-«Захід» на території Галичини був призначений Я. Струтинський («Яспар»).

ГДА СБУ. – Ф. 2 (Управління 2-Н). – Оп. 59 (1953 р.). – Спр. 4. – Т. 2. – Арк. 99 (Конверт).

НЛ. – Тгу. 3713 (Спогади Ференца Ромгані). – Old. 3.

10 червня 1944 р. відбулась зустріч А. Дольницького з начальником відділу 1-Б (розвідка і контррозвідка) 1-ої угорської армії підполковником Каролем Молнаром. Під час розмови зв'язковий старшина УПА наголосив на необхідності надання угорської допомоги повстанським силам у підготовці фахових військових спеціалістів. Зокрема, він згадав про танкістів, артилеристів, зенітників і лікарів. Для їх вишколу командування УПА повинно було спрямувати повстанські кадри в угорську армію і після проходження відповідного курсу військової підготовки вони мали повернутись в УПА. Окрім цього, за дорученням керівництва ОУН(б) та командування УПА А. Дольницький попросив угорське командування надати допомогу повстанським відділам в озброєнні та боєприпасах.

Під час зустрічі також обговорювались політичні питання. Зв'язковий старшина УПА поставив вимогу визнання з боку Угорщини самостійної Української держави та надання політичного притулку українським втікачам в Угорщині в разі остаточної окупації радянськими військами території Західної України. Водночас він просив забезпечити політичним представникам ОУН(б) можливість виїзду за допомогою угорських дипломатичних каналів у нейтральні країни Європи для встановлення контактів із представниками західних альянтів. Останній пункт вимог стосувався надання амністії заарештованим за націоналістичну діяльність українським політичним в'язням на території Закарпаття та передачі їх до УПА.

Підполковник К. Молнар, не маючи повноважень проводити такого рівня переговори, поінформував командира 1-ої угорської армії пронимецьки налаштованого генерал-полковника Кароля Бергфі і телеграфував до начальника 2-го відділу угорського генштабу полковника Ласло Кути про перебіг розмов із А. Дольницьким. 15 червня 1944 р. він отримав відповідь від угорського командування з пропозицією узгодити питання військової співпраці між УПА та угорською армією зі штабом групи армій «Північна Україна» у Львові та її командиром фельдмаршалом Моделем. Вирішення політичних питань відкладалося до моменту прийняття угорським урядом окремого рішення з «українського питання». Після обговорення зазначених питань із німецьким командуванням, останнє дало свою згоду на проведення переговорів між командуванням 1-ої угорської армії та УПА, передавши цю справу повністю до руки своїх угорських колег.

Тим часом, у червні 1944 р. українські зв'язкові старшини провели значну роботу в штабах корпусів і дивізій 1-ої угорської армії. Зокрема, А. Дольницький познайомив Я. Струтинського («Яспар») з офіцерами штабу 7-го угорського корпусу у Богородчанах. Угорці були надзвичайно зацікавлені можливістю співпраці з УПА, оскільки їх найбільше турбувало питання про те, чи зможе угорська армія захистити свою країну від наступу Червоної армії. Угорські офіцери забезпечили старшин УПА відповідними документами та встановили ключки і знаки порозуміння між нижчими штабами угорської армії та командуванням УПА. Водночас були обговорені різні сфери військової співпраці між сторонами. Угорське командування пообіцяло передавати для УПА трофейну радянську зброю, одяг, взуття, а також технічне військове устаткування.

Згодом українські зв'язкові старшини виїхали до Надвірної та Делятина, де познайомились з угорськими офіцерами дислокованих там штабів 2-ї танкової і 25-ї піхотної дивізій²⁹⁴. Після цього було організовано поїздку до штабу угорських військ у горах поблизу с. Білі Ослави, де угорські офіцери представили старшинам УПА загальний огляд стану на Східному фронті. Далі Я. Струтинський разом з поручником В. Чижевським виїхали з інспекційною поїздкою у терен Космач-Косів-Кути для огляду стану угорсько-повстанських взаємин на території 21-го ТВ «Гуцульщина»²⁹⁵.

Водночас здійснювалась робота в середовищі УПА та підпілля ОУН(б). За дорученням М. Лебеда, зв'язковий старшина В. Чижевський («Демид», «Д'ячук») провів численні наради з керівниками окружних та повітових провідів ОУН(б) Станіславівської області, а також з командиром 5-ої ВО «Маківка» (Дрогобицька область) групи УПА-«Захід» поручиком І. Белейовичем («Дзвінчук»), поінформувавши їх про досягнення угоди між УПА та угорською армією. Водночас від командирів УПА та представників підпілля ОУН(б) була зібрана інформація про факти угорського терору проти українського мирного населення, яка була передана А. Дольницькому («Голубенко»), який поставив питання про припинення угорських пацифікацій в українських селах перед угорським командуванням²⁹⁶. За підсумками проведеної роботи старшинам УПА вдалось налагодити постійний зв'язок між штабами угорських дивізій і місцевими командами УПА, який мав забезпечити дотримання стану перемир'я, ненападу та військової співпраці між сторонами. .

Дольницький А. Договір про ненапад між УПА й угорською армією // Літопис УПА Т. 5. Волинь і Полісся. Кн. 3: Спомини учасників. – Торонто: Літопис УПА, 1984. – С. 63; ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 33286фп. – Т.1. – Арк. 266-267.

Струтинський Я. («Яспар»). Сотник Андрій Кисіль-Дольницький («Голубенко») // Літопис УПА. Т. 26. – Торонто-Л., 2001.– С.194-195.

Струтинський Я. («Яспар»). Сотник Андрій Кисіль-Дольницький («Голубенко») // Літопис УПА. Т. 26. – Торонто-Л., 2001.– С.192-195; ЦДАВО України. – Ф. 5245. – Оп. 1. – Спр. 697. – Арк. 44.

11 липня 1944 р. у м. Богородчани, де в той час розміщувався штаб 1-ої угорської армії, відбулись переговори між зв'язковими старшинами А. Дольницьким («Немо») і В. Чижевським («Демид»), з одного боку, начальником відділу 1-Б 1-ої угорської армії підполковником К. Молнаром та його заступником капітаном І. Бурічем, з іншого. Під час зустрічі К. Молнар заявив, що політичні питання, поставлені українськими представниками на попередніх переговорах 10 червня 1944 р., будуть вирішуватись угорським урядом, а на даний момент необхідно досягнути угоди про військову співпрацю між двома сторонами. Угорські представники поставили вимогу, щоб повстанські відділи не здійснювали нападів на угорські війська, оскільки, за їхніми даними, близько 50% збройних зіткнень угорських частин у тилу відносилось саме на рахунок загонів УПА. Повстанські відділи мали охороняти мости та залізничні шляхи від нападів радянських і польських партизанів, передавати розвідувальні дані про передислокацію частин ЧА, чисельність та рівень озброєння радянських і польських партизанських загонів, надавати допомогу відступаючим у Карпати угорським військам, забезпечивши їх провідниками.

Представники УПА погодились виконати висунуті умови угорської сторони, водночас запропонувавши власні вимоги: 1) допомога УПА зброєю та медикаментами; 2) припинення реквізиційних і грабіжницьких акцій в українських селах, демонтажу заводів та евакуації українського мирного населення; 3) звільнення всіх заарештованих українських політичних в'язнів; 4) невтручання у процес збору інформації повстанською розвідкою та передача в штаби УПА аналогічних розвідувальних відомостей від угорської сторони. Підполковник К. Молнар зазначив, що коли угорська армія відступить до державного кордону Угорщини, тоді загоны УПА отримають всю обіцяну зброю та боеприпаси. Окрім цього, він пообіцяв відокремити всіх полонених українських воїнів ЧА від інших національностей і після перевірки передати їх до рук УПА. У відповідь угорські представники поставили вимогу, щоб повстанці передали їм всіх угорських військовополонених разом із захопленим військовим майном. У результаті переговорів між представниками УПА та 1-ої угорської армії було досягнуто усної домовленості про військову співпрацю між двома сторонами. Угорські представники пообіцяли провести в майбутньому додаткові переговори для узгодження порядку виконання пунктів договору. На його виконання, командир 1-ої угорської армії генерал-полковник К. Берекфі видав відповідний наказ усім підпорядкованим військовим частинам та підрозділам, який повідомляв про замирення з УПА²⁹⁷.

Для координації боротьби відділів УПА та частин угорської армії проти Червоної армії і для запобігання військових конфліктів, за дорученням командира 4-ої ВО «Говерля» І. Бутковського («Гуцул»), при трьох корпусах 1-ої угорської армії (6-му, 7-му та 9-му) були призначені окремі представники від УПА відповідно: у Коломийському районі – «Богдан», у Станіславівському – М. Фединич та у Надвірнянському районі – Я. Струтинський («Яспар»). Однак, з

Водночас між УПА та угорською армією була налагоджена співпраця у військово-розвідувальній сфері, яка ґрунтувалась на цілком паритетній і взаємовигідній основі. За домовленістю між сторонами, кожні десять днів зв'язковий старшина УПА повинен був постачати в штаб 1-ої угорської армії здобуті оунівцями розвіддані про дислокацію та дії радянських партизанів і частин Червоної армії у Західній Україні. Зі свого боку, угорці зобов'язались надавати повстанцям інформацію, яка цікавила УПА. Перше розвідувальне зведення було передано А. Дольницьким в угорський штаб наприкінці липня – на початку серпня 1944 р., взамін за що угорці повідомили його про діяльність повстанських загонів у радянському тилу в районі Кам'янець-Подільська²⁹⁸.

У подальшому угорська сторона висловила побажання, щоб УПА розмістила своїх агентів-радистів у Станіславові, Стрию, Самборі, Долині, Калуші та Надвірній. Вони повинні були регулярно передавати розвідувальні дані по рації у штаб 1-ої угорської армії в Хуст. Остання вимога передбачала наявність відповідних радистських кадрів у середовищі українського підпілля. З огляду на їх нестачу, у червні 1944 р. на території Угорщини під загальним наглядом А. Дольницького та сприянням угорського командування було проведено вишкіл п'ятох українських радистів, які отримали криптонім «жучкари». У липні 1944 р. у колишній столиці Карпатської України – Хусті А. Дольницький передав підготовлених радистів зв'язковому старшині УПА при 6-му угорському корпусі Я. Струтинському («Яспар») та шефові зв'язку при ГВШ УПА сотнику М. Медведю («Карповичу») для подальшого їх використання на території 4-ої ВО «Говерля»²⁹⁹. Окрім цього, за даними В. Чижевського, на території Прикарпаття та Закарпаття за сприяння угорського командування були організовані курси санітарок, медсестер, інструкторів юнацтва та політвиховників для відділів УПА³⁰⁰.

У середині серпня 1944 р. зв'язковий старшина УПА при штабі угорської армії А. Дольницький передав до диспозиції угорців 8 підготовлених українських радистів-розвідників, четверо з яких було підготовлено на радистських курсах під керівництвом угорського лейтенанта Бачкої (15 – 23 серпня 1944 р.). 28 серпня 1944 р. їх було перевезено до Надвірної та Долини, вже на той час зайнятих радянськими військами. Угорська військова розвідка поставила перед ними завдання встановити місця дислокації штабів з'єднань і частин Червоної армії, що стояли на фронті проти 1-ої угорської армії, та здобути дані про їх командний склад. Радіозв'язок з українськими розвідниками в Надвірній був встановлений на початку вересня 1944 р. і утримувався до кінця місяця, під час боїв угорських військ проти частин 4-го Українського фронту у Карпатах. Українські радисти у 2-ох радіограмах

ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 40. – Арк. 201-203.

Струтинський Я. («Яспар»). Сотник Андрій Кисіль-Дольницький («Голубенко») // Літопис УПА. Т. 26. – Торонто-Л, 2001. – С. 194.

ЦДАВО України. – Ф. 5245. – Оп. 1. – Спр. 697. – Арк. 44.

передали угорській військовій розвідці інформацію про наступальні дії 8-ої стрілецької дивізії ЧА в районі Татарського перевалу, пересування артилерії із Станіславова та Богородчан до лінії фронту, перебування радянського військового командування в Надвірній, а також про становище в українських селах після приходу туди радянських військ, мобілізацію чоловічого населення до Червоної армії. Тим часом контакт з агентами-радистами в Долині не був встановлений³⁰¹.

Цікаві дані про повстансько-угорські контакти на початку осені 1944 р. зафіксував у своєму щоденнику один із працівників військового штабу 4-ої ВО «Говерля» УПА-«Захід». За його даними, 4 вересня 1944 р. угорська військова розвідка надіслала до штабу ВО лист з пропозицією про передачу трьох угорських офіцерів, захоплених українськими повстанцями 1 вересня, в обмін на угорську зброю та амуніцію. Того ж дня було здійснено інсценовану передачу угорцям трьох полонених офіцерів під виглядом сутички з сотнею мадярів на чолі із закарпатцем поручиком І. Іванчом. 12 вересня 1944 р. група старшин УПА на чолі з командиром 4-ої ВО «Говерля» М. Твердохлібом («Грім») і працівником штабу групи сотником К. Петерсом («Сокіл») здійснила поїздки до місця розташування угорського командування, досягнувши на переговорах домовленості про організацію поїздки старшин УПА на територію Закарпаття. 14 вересня 1944 р. командир М. Твердохліб, шеф зв'язку ГВШ УПА М. Медвідь («Карпович»), Я. Струтинський («Яспар») та інші повстанські старшини виїхали на територію Карпатської України. 16 вересня 1944 р. у Хусті відбулась зустріч між старшинами УПА й угорськими офіцерами, про результати якої цитоване джерело, на жаль, не містить інформації. Тут також відбулась зустріч із зв'язковим старшиною при штабі угорської армії капітаном А. Дольницьким («Голубенко»). 17 вересня 1944 р. група старшин УПА у супроводі угорського майора повернулась до Сколого³⁰². Очевидно, що предметом переговорів з представниками угорського командування було врегулювання відносин між УПА та відступаючими частинами 1-ої угорської армії, а також передача розвідувальної інформації УПА про розташування частин Червоної армії в Карпатах.

Відомо також про переговори у вересні 1944 р. співробітника відділу 1-Б 1-ої угорської армії лейтенанта Ленделя із зв'язковим старшиною УПА А. Дольницьким в Ужгороді, які не мали конкретного результату³⁰³.

Ю. Бандусяк, шеф СБ ОУН на Закарпатті, у своїй автобіографії зазначав, що у вересні 1944 р. його розшукував начальник угорської військової контррозвідки на Закарпатті полковник Іштван Ошват і просив зв'язати його з УПА, мовляв, угорська армія погоджується надати УПА зброю, тільки щоб українські повстанці пропустили угорські війська без бою. Прохання Ошвата він виконав. У вересні-жовтні 1944 р. на Закарпатті з'явилися уповноважений

ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 33286фп. – Т.1. – Арк. 138.

ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 40. – Арк. 204-206.

Там само. – Ф. 6. – Спр. 33286фп. – Т.1. – Арк.138.

На початку вересня 1944 р. зв'язковий старшина УПА капітан А. Дольницький («Голубенко»), який перебував при штабі 1-ої угорської армії в Хусті, дізнався від угорських офіцерів про те, що вони поставили до відома німецького командування про хід переговорів з УПА. У зв'язку з цим, про даний факт було повідомлено керівника Р-33 Проводу ОУН(б) М.Лебеда з вимогами надати подальші вказівки щодо контактів з угорцями. М.Лебедь, який на той час перебував у Братиславі, передав А. Дольницькому лист, в якому наказував йому самостійно вирішити відносно доцільності подальшого перебування при штабі угорської армії та утримування контактів з угорськими військовими колами. У ході особистих роздумів капітан А. Дольницький вирішив продовжити подальшу роботу в угорському напрямку в інтересах української визвольної справи. Згодом він отримав вказівку від М. Лебеда виїхати до Будапешту та зв'язатись з впливовими угорськими політичними колами, щоб використати їх в інтересах ОУН³⁰⁴.

У вересні 1944 р. за вказівкою начальника відділу 1-Б 1-ої угорської армії підполковника К. Молнара капітан І. Буріч перевів зв'язкового старшину УПА А. Дольницького зі штабу армії в Хусті до 2-го відділу угорського генерального штабу в Будапешт³⁰⁵. У столиці Угорщини він став неофіційним представником інтересів українського визвольного руху та УГВР перед угорським командуванням. На вимогу А. Дольницького угорське військове керівництво погодилося відкрити на заході від Будапешту неофіційне українське представництво, яке об'єднало представників української еміграції та звільнених із тюрем українських політичних в'язнів (загалом бл. 200 осіб)³⁰⁶. Однак у жовтні 1944 р. зв'язок між українським старшиною УПА при угорській армії та ГК УПА був втрачений через наступ Червоної армії на Закарпатті.

15 жовтня 1944 р. М. Горті оголосив по радіо звернення до угорського народу про свій намір досягнути перемир'я з країнами антигітлерівської коаліції та закликав угорські війська припинити збройний опір наступаючій Червоній армії³⁰⁷. Регент Угорщини обґрунтовував свій крок тим, що Німеччина не виконала союзницьких зобов'язань, не забезпечила обіцяну угорцям допомогу в обороні країни та безпечалібно втручалась у внутрішні справи країни. Однак не з'ясованим залишалось питання про те, чи припинять угорські

Я. Струтинський («Яспар»). Сотник Андрій Кисіль-Дольницький («Голубенко»). – С. 195.

Чижевський В. («Демид»). Організація військової праці ОУН // Архів ЦДВР (м. Львів). – Арк. 60-61.

ГДА СБУ. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 40. – Арк. 207-210.

ЦДАВО України. – Ф. 3833. – Оп. 2. – Спр. 16. – Арк. 34-37.

16 жовтня 1944 р. за підтримки німецьких військ у Будапешті відбувся державний переворот, внаслідок чого до влади прийшов пронацистський уряд партії «Схрещені стріли» на чолі з Ференцом Салаші, який створив в Угорщині один із найжорстокіших режимів на завершальному етапі Другої світової війни

Не особливо переймаючись складними поворотами та колізіями угорської зовнішньої та внутрішньої політики, представник УПА А.Дольницький, який продовжував перебувати при штабі угорської армії в Будапешті, намагався надалі підтримувати контакти зі знайомими йому офіцерами угорського генерального штабу, сподіваючись отримати від них військову допомогу для УПА. Наприкінці жовтня 1944 р. А. Дольницький зустрівся з новим керівником 2-го відділу угорського генштабу полковником А. Зако (був призначений на цю посаду 25 жовтня 1944 р.), офіцерами І. Бурічем, Ф. Мартоном та М. Корпонаї. Під час зустрічі обговорювались плани створення спеціального штабу угорського партизанського руху для боротьби проти Червоної армії на зайнятій нею території Угорщини. З цією метою у радянському тилу угорці мали залишити склади зброї та офіцерські кадри для керівництва партизанськими загонами. Угорські представники висловили прохання, щоб командування УПА, боротьба якої знайшла високу оцінку в угорських військових колах, відрядило групу повстанських старшин для вишколу угорських офіцерів у веденні партизанської війни. Для цього угорським генеральним штабом поблизу м. Пап у Західній Угорщині був організований вишкільний табір під керівництвом угорського офіцера Неймета-Фріца. Командиром сформованого партизанського відділу був призначений Міклош Корпонаї, який у Східних Карпатах добре познайомився з тактикою діяльності УПА³⁰⁹.

А. Дольницький був залучений до роботи угорського партизанського штабу, навчаючи угорців засадам конспірації та підпільної діяльності в умовах окупації³¹⁰. До вишколу було залучено полковника армії УНР О.Даниленка, старшого булавного УПА «Криленка», що перебував на лікуванні в угорському шпиталі в Кошице, двох піротехніків і ще кількох фахівців із партизанської тактики. Формування та підготовка партизанського загону відбувалися у таємниці від німецького командування³¹¹.

У середині грудня 1944 р. угорський партизанський загін під кодовою назвою «Копіяші» був поповнений українськими політв'язнями з угорських таборів, звільнених будапештським урядом у 1944 р.. А на початку січня 1945 р

ГДА СБУ. – Ф. 6. – Спр. 33286фп. – Т.1. – Арк. 141-148.

Там само. – Ф. 13. – Спр. 372. – Т. 40. – Арк. 210.

Там само. – Ф. 6. – Спр. 33286фп. – Т.1. – Арк. 267.

На початку березня 1945 р. на дорозі на Захід до м. Папа прибули генеральний секретар закордонних справ УГВР М. Лебедь («Максим Рубан»), віце-президент УГВР о. д-р І. Гриньох («Герасимівський»), керівник закордонної місії УПА майор І. Бутковський («Гуцул»), член УГВР і письменник І. Багрянний. Вони сподівалися за допомогою угорських офіцерів встановити зв'язок із головним командуванням УПА на Прикарпатті. Була досягнута домовленість про вишкіл групи парашутистів зі складу українських стрільців загону «Копіашів» на чолі з Я. Струтинським («Яспар») для висадки угорським літаком у Східних Карпатах. Головним завданням групи був пошук зв'язку з головнокомандуючим УПА Р. Шухевичем для передачі йому інформації про ситуацію на іншому боці фронту та діяльність закордонної місії УПА на Заході. За даними члена Проводу ОУН П. Дужого, у 1945 р. для пошуку зв'язку з антирадянськими колами в Угорщину відправлявся також працівник Проводу на псевдо «Ряст»³¹².

Однак наприкінці березня 1945 р. залишки угорських військ під натиском Червоної армії відступили до західних кордонів Угорщини. Угорські офіцери повідомили українських старшин, що не можуть виділити літак у зв'язку з нестачею пального. Зважаючи на це, члени УГВР були змушені покинути Угорщину і попрямувати далі на Захід у напрямку військ англо-американських союзників. Через деякий час у тому ж напрямку разом із учасниками групи «Копіашів» відправився Я. Струтинський та А. Дольницький³¹³. Партизанський загін, сформований за участю зв'язкової місії УПА в Угорщині, для боротьби проти Червоної армії, так і не отримав свого бойового хрещення, а його учасники опинилися у Західній Німеччині³¹⁴.

Існують фрагментарні дані угорського історика І. Ровоса про те, що окремі вояки УПА, які відступили з угорськими військами, взяли участь у спільній обороні Будапешта перед наступом Червоної армії у лютому 1945 р.³¹⁵. Однак ця теза жодним чином не підтверджена українськими джерелами. Щоправда існують спогади окремих повстанців, які перебували на лікуванні в Угорщині і вимушено взяли участь в оборонних боях за угорську столицю у

грудні 1944 – лютому 1945 рр..

Дольницький А. Зустріч з полковником О. Даниленком («Данком») // Літопис УПА. Т. 26. – Торонто-Л., 2001. – С.188.

Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939 – 1959) / Під заг. ред. В. Сергійчука. Т.1. – К.: ПП Сергійчук М. І, 2009. – С. 478.

Дольницький А. Зустріч з полковником О. Даниленком («Даньком»). – С.189. Літопис УПА. Т.26. – Торонто-Л., 2001. – С.123.

Таким чином, діяльність зв'язкової місії УПА на чолі з капітаном А. Дольницьким забезпечувала нерозривність і сталість контактів між керівництвом ОУН(б) і УПА та представниками угорського командування впродовж 1944 р. до березня 1945 р. Саме її активність навесні-влітку 1944 р. заклала підґрунтя для подальшої нормалізації повстансько-угорських відносин на терені Галичини. Періодичні зустрічі з командирами УПА та провідниками ОУН(б), з одного боку, і представниками угорського командування, з іншого, та дипломатичний хист членів зв'язкової місії УПА забезпечили передумови для поступового переростання нового витка збройного конфлікту у фазу мирних переговорів.

Впродовж означеного періоду зв'язкова місія УПА була основним комунікаційним центром та осердям усіх повстансько-угорських контактів, «двигуном» політики співпраці та порозуміння. Саме під її дахом переважно відбувалося військове, розвідувальне та медичне співробітництво між УПА та угорськими військами. Водночас слід визнати, що діячам місії так і не вдалося закріпити контакти між УПА та угорськими збройними силами на вищому політичному рівні. Значною мірою на це впливали зміна внутрішньої ситуації в Угорщині після німецької окупації країни та прихід до влади в Будапешті пронацистського уряду. Встановлений за наслідком цих подій пильний контроль над угорськими військами з боку командування вермахту блокував усі ініціативи української сторони щодо поглиблення зв'язків українського визвольного руху з угорськими військово-політичними колами. «Закулісна» присутність нацистського фактора в українсько-угорських переговорах і контактах на Галичині була значно більшою за аналогічні спроби німців втрутитися у них на Волині та Поліссі на початку 1944 р., незважаючи на неусвідомлення цього факту з боку представників зв'язкової місії УПА.

Після зайняття території Західної України частинами Червоної армії група А. Дольницького продовжила свою роботу на території Угорщини, сподіваючись використати встановлені зв'язки з угорським вищим командуванням для підтримки боротьби УПА на українських землях. Незважаючи на чергову зміну політичного режиму в країні, вона не переривала своїх контактів з угорськими офіцерами до березня 1945 р. Однак після невдалої спроби налагодити військову співпрацю з угорським командуванням в організації партизанського загону в Угорщині для боротьби проти Червоної армії та зайняття її території радянськими військами, у березні 1945 р. зв'язкова місія УПА при угорській армії припинила своє існування, а її члени емігрували на Захід.

ВИСНОВКИ

У результаті проведеного дослідження автор дійшов до наступних висновків, які виносяться на захист.

В українській та зарубіжній історіографії відносини між УПА та угорською королівською армією є актуальною проблемою. Однак вона не була об'єктом спеціального наукового дослідження вітчизняних і зарубіжних істориків, які зосереджували увагу лише на окремих її аспектах. Історіографічний аналіз та наявність маловивченої широкої джерельної бази переконують у науковій та практичній доцільності проведення дослідження з даної теми.

Джерельна база є достатньо репрезентативною та широкою, щоб ґрунтовно і всебічно розкрити відносини між ОУН(б) і УПА та угорськими збройними силами у 1942 – 1945 рр.

Українсько-угорські відносини почали інтенсифікуватись на рубежі 1942 – 1943 рр. у зв'язку з виконанням окупаційних завдань угорських військ на території Волині та південного Полісся, де проходив процес формування та становлення УПА, як осередку антинімецького спротиву. Станом на 1942 р. українсько-угорські відносини перебували у стані глибокого антагонізму та ворожнечі, позначеної періодом окупації угорськими військами Карпатської України у березні 1939 р., репресивною політикою гортистського режиму на Закарпатті. Епізодичні контакти між українським визвольним рухом та угорською армією влітку 1941 р. на території Прикарпаття суттєво не змінили цієї ситуації і ще більше загострили міжнаціональне напруження. Незважаючи на це, ні угорські військово-політичні кола, ні український самостійницький рух до початку 1943 р. не сформували чіткої позиції у ставленні один до одного. Це залишало великий простір у відносинах між двома сторонами на майбутнє.

Початок активної взаємодії сторін припадає на 1943 – 1944 рр., коли угорські окупаційні війська зіткнулись із загонами УПА на території Волині та Полісся. Перша фаза повстансько-угорських відносин тривала до початку осені 1943 р. і ознаменувалася активним збройним протистоянням, яке супроводжувалось насиллям і терором угорських військ проти мирного населення. З початку осені 1943 р. відносини між УПА та угорськими військами стали поступово еволюціонувати у мирні переговори про ненапад.

Існували об'єктивні чинники, які сприяли нормалізації повстансько-угорських відносин. Передусім, це намагання угорського уряду в 1943 – початку 1944 рр. вивести Угорщину з Другої світової війни шляхом переговорів із західними державами. По-друге, вимушений характер перебування угорських військ на території України в якості окупаційних та відверте небажання угорських гонведів далі воювати за німецькі інтереси. По-третє, тактика двофронтової боротьби українського націоналістичного підпілля та УПА, яка передбачала зосередження основних зусиль українського резистансу на боротьбі з Німеччиною та СРСР, у той час як протистояння з іншими державами та народами не мало для нього стратегічного характеру. По-четверте, широка етнонаціональна платформа ОУН та УПА, яка давала можливість залучити до спільної боротьби проти двох тоталітарних систем поневолені

народи, а також ті країни, яким загрожувала окупація з боку цих режимів.

Незважаючи на те, що над обома сторонами тяжів важкий досвід попередніх відносин, угорські військові кола, з одного боку, та керівництво ОУН(б) і командування УПА, з іншого, змогли у складних умовах Другої світової війни дійти до взаємної згоди і домовитись про ненапад, нейтралітет та військову співпрацю на антирадянській основі.

Керівництво українського визвольного руху, ідучи на переговори з урядовими та військовими колами Угорщини у 1943 – 1944 рр., переслідувало декілька стратегічних завдань: 1) подолати зовнішньополітичну ізоляцію, в якій на той час перебував український визвольний рух; 2) спробувати налагодити взаємовигідні та партнерські стосунки з найближчими територіальними сусідами України і заручитись їхньою підтримкою у боротьбі проти спільної червоної загрози; 3) за допомогою угорських дипломатичних каналів встановити зв'язок із західними союзниками.

Взаємовідносини між УПА та збройними силами королівської Угорщини регулювались шляхом укладання низки окремих локальних договорів на Волині, в Галичині, в Карпатах, загального договору між ГК УПА та командуванням угорської окупаційної армії наприкінці жовтня 1943 р., домовленості досягнутої у результаті українсько-угорських переговорів на напівофіційному рівні у грудні 1943 рр. у Будапешті. Серед локальних угод найбільш тривалим і надійним виявився Волинський договір про ненапад.

Переговори мали таємний, військовий, переважно усний характер і стосувались усієї території розташування угорських окупаційних військ в Україні. У різні періоди 1943-1944 рр. мирними переговорами з УПА було охоплено угорське військове керівництво в іпостасі начальника генерального штабу Угорщини та його офіцерів, командування угорської окупаційної армії, 1-ої угорської армії, 6-го, 7-го, 8-го та 9-го корпусів, а також більша кількість підпорядкованих їм частин і підрозділів.

Ставлення обох сторін один до одного часто змінювалось під впливом подій в ході Другої світової війни і тиску з боку Німеччини на Угорщину. Тому поряд із укладенням загального договору, встановився механізм укладення локальних угод, що повинні були враховувати конкретну військову ситуацію, розташування та позиції обох сил в окремих регіонах, і стосувались справи місцевого співробітництва.

Проведення мирних переговорів між керівництвом українського визвольного руху та угорськими військово-політичними колами у 1943 – 1944 рр. яскраво засвідчило про появу нового унікального феномену в історії міжнародних відносин – дипломатії «підпільної» або «повстанської», що підпорядковувалась головній меті – боротьбі за суверенну соборну Україну, обстоювання її національних інтересів, захисту територіальної цілісності. Так званий дипломатичний напрямок діяльності ОУН(б) і УПА в роки Другої світової війни став одним із засобів боротьби за утвердження Української держави на міжнародній арені. Водночас перемовини між представниками українського визвольного руху та військово-політичними колами Угорського

королівства поряд з іншими зовнішньополітичними акціями українського підпілля у 1943 – 1944 рр. (українсько-румунськими та українсько-польськими переговорами) прискорили процес формування у липні 1944 р. підпільного уряду українського визвольного руху – Української Головної Визвольної Ради (УГВР), як репрезентативного органу воюючої України на міжнародній арені.

Під час переговорів українським представникам так і не вдалося вирішити важливих політичних і територіальних проблем у відносинах з Угорщиною, зокрема питання державної приналежності Закарпаття. Поряд з цим не було досягнуто основної політичної цілі українського визвольного руху у контактах з угорськими керівними колами – встановлення за допомогою Угорщини зв'язків із західними альянтами. Головна причина цього полягала у тому, що уряд Угорщини сам не зумів налагодити дієві контакти зі США та Великою Британією.

Повстансько-угорські відносини у 1943 – 1944 рр. набули власної внутрішньої динаміки, в якій фази військової конфронтації та протистояння періодично чергувались із мирними переговорами та безконфліктним співіснуванням. Попри досягнення локальних тактичних домовленостей між УПА та угорськими військами, ставлення останніх до мирного населення виступало своєрідним барометром повстансько-угорських відносин у роки Другої світової війни.

Фактор антиугорської збройної боротьби УПА на території Волині, південного Полісся та Галичини у 1943 – 1944 рр. неодноразово змушував угорські війська змінювати своє відверто вороже ставлення до українського мирного населення та підпілля на нейтральне і навіть прихильне. У тих випадках, коли угорські гонведи застосовували репресії і терор проти селян та підпілля ОУН, здійснювали акти грабежу, мародерства та реквізиції продовольства в українських селах, збройний виступ загонів УПА на захист українських селян ставав чинником, який суттєво обмежував репресивні дії угорських окупаційних військ на території Західної України та змушував їх рахуватися з інтересами українського визвольного руху в регіоні.

За нашими підрахунками, у період активної взаємодії на території Західної України у 1943-1944 рр. між сторонами відбулося близько 24 великих боїв і 29 дрібних збройних сутичок. Українські повстанці провели понад 30 акцій із роззброєння гонведів (роззброєно бл. 4-5 тис. чол.). Угорські частини самостійно та разом з німецькими військами здійснили близько 20-ти каральних операцій проти УПА. Жертвами збройного протистояння за весь період відносин стали до 1 тис. гонведів і декілька сотень повстанців.

Незважаючи на фази військової конфронтації наявність посади зв'язкового старшини УПА при штабі угорської армії забезпечувала тяглість і неперервність угорсько-повстанських військових контактів від кінця 1943 р. до моменту повної окупації радянськими військами території Угорщини у березні 1945 р., забезпечуючи «дипломатичний» рівень контактів з угорськими військово-політичними колами.

Вагомим результатом повстансько-угорських мирних переговорів, які періодично чергувались із боями та збройними сутичками, стало значне обмеження угорського військового терору на українських землях та уникнення масштабного кровопролиття у протистоянні між УПА та збройними силами Угорщини.

Поряд з позитивними моментами слід відзначити і негатив українсько-угорських переговорів у роки Другої світової війни, що полягав в ангажуванні політичних кіл ОУН та УПА у співпраці з державою-сателітом нацистської Німеччини. Та при цьому слід враховувати той факт, що переговори мали для обох сторін значною мірою вимушений характер. Водночас поряд з яскраво вираженим антирадянським характером домовленості між УПА та угорською армією досить часто мали й антинімецьку складову.

Присутність німецького фактору в переговорах між УПА та угорськими військами документально встановлена тільки в окремих випадках у 1944 р. Однак вона не мала вирішального впливу на хід і результати перемовин між двома сторонами і була радше наслідком спроб німецьких спецслужб використати УПА за посередництва угорців в інтересах боротьби проти більшовиків. Переговори угорського командування з представниками ОУН та УПА були скоріше не виявом підпорядкованості першого командуванню вермахту, а навпаки проявом незалежницької позиції угорського військового керівництва у війні на Східному фронті, намаганням уникнути вкрай небажаного протистояння з українськими повстанськими силами на території України.

Проводячи паралель із діяльністю інших національних рухів Опору Центрально-Східної Європи, потрібно відзначити, що практика проведення мирних переговорів та укладення таємних угод про ненапад і співпрацю з угорською армією була також характерна для польського націоналістичного підпілля та Армії Крайової на території Західної України у 1943-1944 рр. Водночас угорське командування наприкінці 1943 р. проводило перемовини з представниками сербських четників Д. Міхайловіча на окупованій території Югославії. Стратегічна лінія угорського військового керівництва під час контактів угорських збройних сил з національними рухами резистансу в Другій світовій війні полягала в тому, щоб уникати вкрай небажаних боїв і збройних сутичок із військовими формуваннями українського, польського та сербського національного підпілля для збереження боєздатності та потенціалу угорських військ, необхідних для оборони кордонів Угорщини від очікуваного радянського вторгнення.

Таким чином, переговори між УПА й угорською армією у 1943-1944 рр. були не якимось особливим та унікальним явищем в історії Другої світової війни, а проявом доволі поширеної тенденції у відносинах між арміями та нерегулярними формаціями різних країн і народів, незалежно від того, на чийому боці вони воювали.

Матеріали дисертації, висновки й узагальнення дозволяють зробити деякі науково-практичні рекомендації, які можуть бути використані науковцями при

подальшій розробці теми і проблем, пов'язаних із відносинами між ОУН(б) і УПА та угорськими збройними силами у 1942-1945 рр. Додаткового дослідження потребує стратегія і тактика угорського військового керівництва у ставленні до різних рухів Опору на території Польщі, Білорусі, України та Балкан. Також необхідно більш детально розглянути локальні виміри повстансько-угорських взаємин у Західній Україні із залучення нових джерел усної історії та мемуарної літератури. У цьому контексті об'єктом окремого дослідження може стати аналіз ставлення угорських окупаційних військ до місцевого населення на території України у роки Другої світової війни.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

ДЖЕРЕЛА

1.Архівні матеріали

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. КМФ–8. – Колекція мікрофотокопій документів німецько-фашистських адміністраційних установ, армійських груп і їх тилових охоронних підрозділів, які діяли на окупованих східних територіях

Оп.1

1.1. Спр. 6. – «Отчеты генералкомиссариатов Днепропетровска, Николаева, Кривого Рога, Житомира, Крыма и сообщения Полевых комендатур о политическом положении в перечисленных районах, о партизанских боях в районе Брянских лесов, Житомирщине, Синельниково; доклад Ю. Музыченко об учреждении «Украинского центрального комитета», доклад генералкомиссара Магуния об опыте управления Киевским генеральным округом; списки генеральных комиссаров Киевского, Житомирского, Днепропетровского, Волынского округов». 1941 – 1943 рр. – 1049 арк.

Ф. 3833. – Краєвий провід Організації українських націоналістів на західноукраїнських землях

Оп. 1.

- 1.2. Спр. 14. – «Звіти про діяльність банд ОУН, направлених у Східні області УРСР у травні-червні 1941 р. (є списки націоналістів направлених у Східні області)». 1941 р. – 75 арк.
- 1.3. Спр. 15. – «Організаційні звіти про створення адміністративних націоналістичних установ в Західних і деяких Східних областях України». 22.07. – 1.09.1941 р. – 95 арк.
- 1.4. Спр. 16. – «Звіти з проведення масовок молоді та привітання головним керівникам ОУН від націоналістичної молоді Золочівської, Збарауської та Станіславської округ». 26.07. – 18.08.1941 р. – 14 арк.
- 1.5. Спр. 45. – «Лист (копія) Краєвого провідника ОУН «Легенди» до голови проводу ОУН про організаційну роботу на Західних українських землях». 1941 р. – 7 арк.
- 1.6. Спр. 46. – «Інструкції (копії) організаційної референтури Краєвого проводу ОУН. Т. I.». 29.03.1942. – 19.10.1944 р. – 60 арк.
- 1.7. Спр. 48. – «Накази (копії) командира Української Повстанської Армії Кліма Савура». 1943 р. – 30 арк.
- 1.8. Спр. 102. – «Постанови (копії) III конференції організації українських націоналістів самостійників-державників (ОУН(СД))». 17-21.02.1943 р. – 6 арк.
- 1.9. Спр. 112. – «Відомості про бойові дії відділів УПА та рейди їх на Схід (копії кореспонденцій для друку)». Жовтень 1943 р. – 17 жовтня 1944 р. – 42 арк.
- 1.10. Спр. 129. – «Інформації і відомості (копії) з районів і надрайонів Ровенської військової округи». 2.07.1943 р. – 1946 р. – 85 арк.
- 1.11. Спр. 130. – «Те ж, т. II». 2.08.1943 р. – 03.1944 р. – 89 арк.
- 1.12. Спр. 132. – «Політичні звіти з території Станіславської області». 4.09.1943 р. – 31.08.1944 р. – 106 арк.
- 1.13. Спр. 133. – «Інформації та вісті з території Станіславської області». 2.10. 1943 р. – 24.08.1944 р. – 35 арк.
- 1.14. Спр. 137. – «Політичні звіти та інші відомості з районів (яких саме не з'ясовано)». 17.10.1943 р. – 30.01.1945 р. – 37 арк.
- 1.15. Спр. 138. – «Те ж, т. II». 9.11.1943 р. – 06.1944 р. – 38 арк.
- 1.16. Спр. 151. – «Політичні звіти та повідомлення (копії) Дрогобицької області. Т. II.». 31.03. – 12.10.1944 р. – 102 арк.
- 1.17. Спр. 154. – «Політичні звіти Сокальщини». 15.02. – 25.08.1944 р. – 98 арк.
- 1.18. Спр. 156. – «Політичні та надзвичайні звіти військових округ Тернопільської області. Т. I.». 01. – 30.10.1944 р. – 152 арк.
- 1.19. Спр. 225. – «Звіти розвідників СБ про бойові дії банд УПА, розташування та чисельність військ Червоної Армії і партизан». 12.07.1941 р. – 14.05.1946 р. – 40 арк.
- 1.20. Спр. 233. – «Інструкції головної команди УПА та її військових частин по службі безпеки». 28.12.1943 р. – 18.06.1946 р. – 246 арк.

- 1.21. Спр. 234. – «Відомості служби безпеки з території групи «Заграва», Ровенська область». 22.12.1943 р. – 15.06.1944 р. – 234 арк.
Оп. 2.
- 1.22. Спр. 3. – «Накази ОУН». 1.08.1941 р. – 1.12.1944 р. – 87 арк.
- 1.23. Спр. 16. – «Спогади і щоденник оунівців». 10.12.1943 р. – 17. 09.1944 р. – 76 арк.
- 1.24. Спр. 18. – «Відозви та листівки українських націоналістів». 15.08.1941 р. – 5.12.1944 р. – 167 арк.
- 1.25. Спр. 32. – «Стаття: «Збройна боротьба організації українських націоналістів за Українську державу (переклад з німецького)». 20.08.1941 р. – 10 арк.
Оп. 3.
- 1.26. Спр. 4. – ««Вісник Української інформаційної служби», орган українських націоналістів». 1942 – 1943 рр. – 204 арк.

Ф. 3836. – З'єднання західних груп Української повстанської армії УПА-«Захід»

Оп.1

- 1.27. Спр. 14. – «Звіти низових організацій груп «Буг» і листування з командуванням УПА-Захід». 21.08.1943 – 04.11.1944 рр. – 72 арк.
- 1.28. Спр. 46. – «Військово-бойовий вишкіл (справа військового навчання)». – 173 арк.

Ф. 5245. – «Євген Штендера: особовий архів (Місія УПА за кордоном)»

Оп. 1

- 1.29. Спр. 649. – «Протиукраїнські виступи мадярів. Вістки за час від січня до липня 1944 р.». 1944 р. – 4 арк.
- 1.30. Спр. 696. – «Документи з архіву Андрія Дольницького (статті, спогади, листи)». 1979, 1983 рр. – 84 арк.
- 1.31. Спр. 697. – «Те саме (літературні пародії, статті, листи, чернетки)». 1936, 1943, 1946, 1975, 1980 – 1982 рр. – 96 арк.
- 1.32. Спр. 951. – «Спогади «Артема» «Щоденник курсанта старшинської школи УПА «Олені» Артема». 1944 р. – 21 арк.
- 1.33. Спр. 954. – «Документи, зібрані Басюком Є. (короткий життєпис, листування з різними особами). 1997 р. – 71 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України

Ф. 1. – Центральный Комитет Коммунистической партии Украины. (Особый сектор – секретная часть)

Оп. 23

- 1.34. Спр. 703. – «Письма на имя товарища Сталина тт. Берия, Маленкова за подписью Хрущева, Мануильского об освобождении Волынской и Ровенской

областей и г. Львова. (март 1944 – 29. 07.1944)» – 61 арк.

1.35. Спр. 931. – «Документы, копии документов украинско-немецких националистических банд и другие антисоветские листовки. (2.02.1944 – 2.10. 1944)» – 177 арк.

Ф. 57. – Коллекция документов по истории Коммунистической партии Украины

Оп. 4

1.36. Спр. 338. – «Копии документов и материалов о сотрудничестве украинских буржуазных националистов с немецко-фашистскими захватчиками и их злодеяния в годы Великой Отечественной войны. Материалы получены из Комитета государственной безопасности при Совете Министров УССР». – 512 арк.

1.37. Спр. 339. – «Копии документов и материалов о сотрудничестве украинских буржуазных националистов с немецко-фашистскими захватчиками и их и их злодеяния в годы Великой Отечественной войны. Материалы получены из Комитета государственной безопасности при Совете Министров УССР» – 511 арк.

1.38. Спр. 342. – «Доклады, политические обзоры, рефераты, конспекты лекций и материалы методического характера украинских националистов изъяты партизанским соединением под командованием Наумова (24.01.1941)». – 133 арк.

1.39. Спр. 357. – «Отчеты, донесения и сообщения украинских националистов по земельному и другим вопросам». (1943)». – 89 арк.

1.40. Спр. 361. – «Списки, дневники и письма украинских буржуазных националистов» (1943). – 101 арк.

1.41. Спр. 365. – «Информационные материалы украинских националистов» (1944). – 51 арк.

1.42. Спр. 367. – «Финансовые документы, списки националистов, письма ОУНовцев». (1944). – 39 арк.

1.43. Спр. 375. – «Рефераты, доклады, политические обзоры, листовки и литературные произведения украинских националистов /без дат/ (1944)» – 60 арк.

1.44. Спр. 377. – «Приказы, отчеты, инструкции, информации, учебные материалы украинских буржуазных националистов /без дат/» – 56 арк.

1.45. Спр. 379. – «Учебные материалы украинских буржуазных националистов (без дат)» – 134 арк.

Ф. 62. – Украинский штаб партизанского движения. Командование и отделы штаба

Оп. 1

1.46. Спр. 182. «Докладные записки, справки и разведывательные сводки ЦПШД, НКВД УССР и УШПД о формах и методах борьбы противника с партизанами, политико-моральном состоянии солдат и офицеров вражеских

войск, организации гитлеровцами антисоветских воинских формирований, работе партизанских отрядов по их разложению, деятельности украинских буржуазно-националистических и белогвардейских организаций». 9.09.1942 – 8.08.1943. – 135 арк.

1.47. Спр. 198 – «Журнал записи содержания шифртелеграм разведывательного характера, поступивших в отдел из партизанских соединений и отрядов». 4.05.1942 – 18.07.1943 – 150 арк.

1.48. Спр. 222 – «Докладные записки и справки УШПД в НКО СССР, Исполком Коминтерна, ЦК КП(б) У, НКВД УССР, партизанского соединения под командованием А. Н. Сабурова в УШПД о формах и тактике борьбы противника с партизанами, действиях венгерских частей против партизанских отрядов, зверствах гитлеровцев на оккупированной территории, положении в Киеве, Коростене, Чернигове, Шепетовке, Полтаве и прилегающей ей местности, дислокации гарнизонов противника в районах Ровно, Новоград-Волынский, Житомир, наличии и строительстве переправ через реки Днепр и Десна. Доклад начальника разведывательного отдела УШПД о пребывании в партизанских соединениях С. А. Ковпака, А. Н. Сабурова, А. Ф. Федорова, В. А. Бегмы, С. Ф. Маликова, Я. И. Мельника, М. И. Наумова». 11.01.1943 – 13.10.1943 – 143 арк.

1.49. Спр. 227 – «Обзоры, докладные записки и специальные сообщения НКВД УССР о деятельности украинских буржуазных националистов, других контрреволюционных украинских националистических организаций, создании их воинских формирований. (В деле имеются копии документов украинских буржуазных националистов)» 12.05.1943 – 5.11.1943. – 181 арк.

1.50. Спр. 289. – «Выписки из донесений партизанских соединений и отрядов о действиях украинских буржуазных националистов. (В деле имеются инструкции, воззвания, листовки, письма и другие документы националистов)». 11.02.1944 – 04.04.1944. – 89 арк.

Державний архів Рівненської області

Ф. Р-30. – Колекція документів з історії ОУН і УПА

Оп. 1

1.51. Спр. 16 – «Листівки, звернення ОУН-УПА». – 83 арк.

1.52. Спр. 21 – «Інформації про найважливіші політичні події у світі, на фронтах II світової війни, а також інформації про обстановку в районах Рівненської області. 1943 р.». – 54 арк.

1.53. Оп. 2. – Спр. 15 – «Праці з історії агентурної розвідки. Інформації з теренів. Протоколи допитів. Звіти. Донесення (повідомлення)». 1943 р. – 252 арк.

1.54. Спр. 29 – «Накази і звіти командирів підрозділів УПА». 1943 – 1944 рр. – 124 арк.

1.55. Спр. 32 – «Посібник для працівників служби безпеки (слідчої служби), звіти про рух збройних сил супротивника по районах, про роботу групи «Енея», накази командирам, командантам УПА, інструкція про ставлення до чеського населення, яке знаходиться на теренах УПА. Інформаційні видання». 1943 – 1944 рр. – 306 арк.

1.56. Спр. 33 – «Звіти про роботу відділів УПА. Правила польової жандармерії при УПА. Суспільно-політичний огляд південної частини Рівненської області за листопад 1943 р. Інформації, інструкції, постанови. 1943 – 1944 рр.» – 310 арк.

1.57. Спр. 34 – «Звіти, накази командантів воєнних районів. Інформації з районів. 15 серпня 1943 – 27 грудня 1944» – 159 арк.

1.58. Спр. 35 – «Накази командирам загонів УПА, провідникам теренів, командантам районів і надрайонів. Звіти, накази групи «Заграва». Листопад 1943 – грудень 1944» – 162 арк.

1.59. Спр. 36 – «Звіти та інформації з теренів. 1943 – 1944 рр.» – 168 арк.

***Державний архів Закарпатської області
(м. Ужгород)***

**Ф. 3223. – Партийний архів Закарпатського обкому Компартії України
Оп.5**

1.60. Спр. 1. – «Копія судового процесу угорського військового трибуналу в 1942 р. над Борканюком О. та іншими учасниками підпільно-партизанського руху на Закарпатті в роки Великої Вітчизняної війни. Т.2.» – 194 арк.

Галузевий державний архів Служби безпеки України

**Ф. 2. – Управление по борьбе с бандитизмом МВД, Управление 2-Н и 4-ое
Управление МДБ-КДБ УССР**

Оп. 59 (1953 р.)

1.61. – Спр. 4. – Т.2. – «Дело с докладными записками, сообщениями и перепиской по агентурно-оперативной работе по линии ОУН по Волинскому краевому проводу ОУН «Москва»». 22.04.1949 – 13.12.1949 рр. – 295 арк.

Оп. 65 (1953 р.)

1.62. Спр. 4. – Т.1. – «Оперсводки и переписка с УНКВД Станиславской обл.» 08 – 31.12.1944 р. – 275 арк.

Ф. 5. – Фонд nereабілітованих осіб

1.63. Спр. 67418. – Архівно-кримінальна справа на Луцького Олександра Андрійовича та Луцьку Юлію Федорівну . – Т.1. – 256 арк.

1.64. Спр. 67430. – Архівно-кримінальна справа на Трофімчука Степана Климентійовича . – Т.1. – 236 арк.; Т.3. – 289 арк.

Ф. 6. – Фонд реабілітованих осіб

1.65. Спр. 33286фп. – Архівно-кримінальна справа Чижевського Василя Дмитровича . – Т.1. – 329 арк.

1.66. Спр. 72362фп. – Т. 1. – Архівно-кримінальна справа на Дужого Петра Афанасієвича. – 251 арк.

1.67. Спр. 75133 фп – Архівно-кримінальна справа на Басюка Євгена Михайловича – 189 арк.

1.68. Спр. 75135 фп. – Архівно-кримінальна справа на Степаняка Михайла Дмитровича. – Т.1. – 260 арк.

Ф. 13. – Колекція друкованих видань

Спр. 372. – «Сборник документов о структуре и характере антисоветской деятельности «Организации украинских националистов – ОУН» и «Украинской повстанческой армии – УПА»; о методах и приемах агентурно-оперативной работы органов государственной безопасности Украины по ликвидации организованного подполья ОУН и вооруженных банд УПА на территории республики в период 1943 – 1954 гг.».

1.69. Т. 1. – «Организационное построение, функции, задачи, сфера действий и другие вопросы антисоветской деятельности ОУН-УПА в период 1943 – 1946 гг.» – 386 арк.

1.70. Т. 5. «Организационное построение, функции, задачи, сфера действий и другие вопросы антисоветской деятельности ОУН-УПА в период 1943 – 1946 гг.» – 457 арк.

1.71. Т. 14. – «Формы, методы и средства пропагандистской антисоветской деятельности ОУН среди участников и низовых звеньев бандоуновского подполья и украинского населения в период 1943 – 1954 гг.» – 1156 арк.

1.72. Т. 24. – «Документы характеризующие взгляды и концепции украинских националистов по вопросам истории, послевоенной международной обстановки, перспектив вооруженной борьбы и т.п.» – 451 арк.

1.73. Т. 29. – «Меры, формы и методы, применяющиеся бандглаварями ОУН, по созданию вооруженного бандоуновского подполья в восточных областях Украины в период 1947 – 1954 гг. (проблема, известная в подполье под шифром «Орлик» и «Харьков»). – 356 арк.

1.74. Т. 40. – «Преступные связи украинских националистов с разведывательными органами США, Англии и других империалистических государств в послевоенный период» – 414 арк.

1.75. Т.48. – «Диверсия и террор, как главные направления во всей антисоветской деятельности ОУН-УПА; формы, методы и ухищрения при совершении диверсионно-террористических актов в период 1944 – 1954 гг.» – 690 арк.

1.76. Т. 59. – «Структура, кадры, технические средства органов госбезопасности и их организующая роль в разработке и осуществлении чекистских мероприятий по ликвидации вооруженного бандоуновского подполья на Украине» – 433 арк.

Спр. 376. – «Сборник документов о структуре и характере антисоветской деятельности «Организации украинских националистов – ОУН» и «Украинской повстанческой армии – УПА»; о методах и приемах агентурно-оперативной работы органов государственной безопасности Украины по ликвидации организованного подполья ОУН и вооруженных банд УПА на территории

республики в период 1943 – 1954 гг.».

1.77. Т. 4. – «Программные материалы организации украинских националистов (постановления конгрессов, сборов, программы, манифесты, соновные обращения). Догмы ОУН и др. материалы)». – 383 арк.

1.78. Т. 7. – «Документы и материалы ОУН. Основы политики, стратегии и тактики ОУН. Обзоры международного и внутреннего положения Украины, а також дискуссионные материалы по вопросам тактики ОУН и др.» – 509 арк.

1.79. Т. 28. – «Документы и материалы ОУН инструктивного характера за 1942 – 1952 гг. – приказы, распоряжения по организационным, хозяйственным и др. вопросам, формы отчетности. Материалы общественно-политической референтури, связи и др.» – 225 арк.

1.80. Т. 30. – «Документы и материалы ОУН о состоянии общественно-политических и культурных отношений на ЗУЗ в 1942 – 1949 гг.» – 201 арк.

1.81. Т. 32. – «Документы и материалы ОУН о состоянии общественно-политических и культурных отношений на ЗУЗ в 1942 – 1949 гг.» – 426 арк.

1.82. Т. 35. – «Документы и материалы ОУН: украинская проблема в планах немецко-фашистской политики. Документы немецких оккупационных властей периода 1941 – 1944 гг.» – 312 арк.

1.83. Т. 41. – «Обращения, воззвания, призывы, листовки и др. материалы ОУН, распространявшиеся от имени Проводов ОУН и украинских революционеров в 1941 – 1953 гг. Материалы XX-летия ОУН (1929 – 1949) – статья, обращения, листовки». – 362 арк.

1.84. Т. 44. – «Обращения, воззвания, листовки к народам других стран, к трудящимся Советского Союза, к украинскому и др. народам советских республик, к рабочим, крестьянам и интеллигенции, к бойцам и офицерам Красной Армии, к инвалидам и демобилизованным, к молодежи, к работникам администрации на местах, а также другие листовки антисоветского содержания». – 225 арк.

1.85. Т. 60. – «Цели и задачи УПА, приказы генерального штаба, инструкции, материалы по группам УПА – «Північ», «Захід», «Південь». Учебно-воспитательная работа, обращения, листовки УПА, описание боев и рейдов УПА. Уставы, наставления, периодический и др. Издания УПА». – 300 арк.

1.86. Т. 61. – «Цели и задачи УПА, приказы генерального штаба, инструкции, материалы по группам УПА – «Північ», «Захід», «Південь». Учебно-воспитательная работа, обращения, листовки УПА, описание боев и рейдов УПА. Уставы, наставления, периодический и др. Издания УПА». – 249 арк.

1.87. Т. 62. – «Цели и задачи УПА, приказы генерального штаба, инструкции, материалы по группам УПА – «Північ», «Захід», «Південь». Учебно-воспитательная работа, обращения, листовки УПА, описание боев и рейдов УПА. Уставы, наставления, периодический и др. Издания УПА». – 289 арк.

1.88. Т. 66. – «Цели и задачи УПА, приказы генерального штаба, инструкции, материалы по группам УПА – «Північ», «Захід», «Південь». Учебно-воспитательная работа, обращения, листовки УПА, описание боев и рейдов УПА. Уставы, наставления, периодический и др. Издания УПА». – 515 арк.

- 1.89. Т. 69. – «Цели и задачи УПА, приказы генерального штаба, инструкции, материалы по группам УПА – «Північ», «Захід», «Південь». Учебно-воспитательная работа, обращения, листовки УПА, описание боев и рейдов УПА. Уставы, наставления, периодический и др. Издания УПА». – 211 арк.
- 1.90. Т. 71. – «Документы и материалы ОУН отчетно-информационного характера за 1943 – 1952 гг.: а) политические и общественно-политический отчеты; б) отчеты о пропагандистской работе; в) войсковые и др. отчеты; г) «Квестіонари»; д) разные отчеты, сведения, информации, хроника и т.п.». – 367 арк.
- 1.91. Т. 74. – «Документы и материалы ОУН отчетно-информационного характера за 1943 – 1952 гг.: а) политические и общественно-политический отчеты; б) отчеты о пропагандистской работе; в) войсковые и др. отчеты; г) «Квестіонари»; д) разные отчеты, сведения, информации, хроника и т.п.». – 375 арк.
- 1.92. Т. 75. – «Документы и материалы ОУН отчетно-информационного характера за 1943 – 1952 гг.: а) политические и общественно-политический отчеты; б) отчеты о пропагандистской работе; в) войсковые и др. отчеты; г) «Квестіонари»; д) разные отчеты, сведения, информации, хроника и т.п.». – 422 арк.
- 1.93. Т. 81. – «Документы и материалы ОУН отчетно-информационного характера за 1943 – 1952 гг.: а) политические и общественно-политический отчеты; б) отчеты о пропагандистской работе; в) войсковые и др. отчеты; г) «Квестіонари»; д) разные отчеты, сведения, информации, хроника и т.п.». – 355 арк.
- 1.94. Т. 82. – «Документы и материалы ОУН отчетно-информационного характера за 1943 – 1952 гг.: а) политические и общественно-политический отчеты; б) отчеты о пропагандистской работе; в) войсковые и др. отчеты; г) «Квестіонари»; д) разные отчеты, сведения, информации, хроника и т.п.». – 320 арк.

Ф. 26. – Секретное делопроизводство 4-го и 6-го отдела КГБ при СМ УССР
Оп. 2 (1960 р.)

1.95. Спр. 1. – «Предательська діяльність українських буржуазних націоналістів». 01.03.1970 – 09.1980. – Т.1. – 315 арк.

Ф. 65. – Дела оперативного учета КДБ УССР

1.96. Спр. С-9148 – «Українська націоналістическа контрреволюція». – Т. 1. – 391 арк.

Архів Управління СБУ в Івано-Франківській області

Ф. 5. – Фонд припинених справ

1.97. Спр. 3100п. – Архівно-кримінальна справа на Федора Володимировича Стефановича. – Т.1. – 289 арк.

Hadtörténelmi Levéltár (HL)

(Військово-історичний архів Угорщини, м. Будапешт)

1.98. Röplapgy. IV/313.

- 1.99. VKF. – 12 szn/el.1-1944.
 1.100. Tgy. 3280 (Спогади Гідвейгі Лайоша).
 1.101. Tgy. 3713 (Спогади Ференца Ромгані).
 1.102. M. kir. 13. táb. tü.o. pk-i. iktató iratok. 54/pk.
 1.103. M. kir. 13. táb. tü.o. pk-i. iktató iratok. 79/pk.
 1.104. M. kir. 13. táb. tü.o. pk-i. iktató iratok. 94/pk.
 1.105. M. kir. 13. táb. tü.o. pk-i. iktató iratok. 132/pk.
 1.106. M. kir. 13. táb. tü.o. pk-i. iktató iratok. 153/pk.

***Архів Центру досліджень визвольного руху
(м. Львів)***

- 1.107. Фонд Миколи Лебеда.
 1.108. «Звіти організаційних структур ОУН та УПА». – «Зведені інформаційні звіти з крайових матеріалів». – 314 арк.
 1.109. «Вісті з Осередніх, Східних і Південних українських земель (1943 і 1944 рр.). Збірка Ч. 2.». – 287 арк.
 1.110. «З хроніки подій на українських землях» (кінець 1943 і початок 1944 рр.). Збірка Ч. 4.». – 214 арк.
 1.111. «Збройна боротьба українського народу проти окупантів. (Вістки з українських земель за час від січня до серпня 1944 р.)». – 213 арк.
 1.112. «Із дій УПА в Галичині». – 317 арк.
 1.113. «Чижевський В. («Демид»). Організація військової праці ОУН». – 276 арк.

***Архів «Лімонусу УПА»
(Robarts Library Toronto University)***

- 1.114. «The Peter J. Potichnyj Collection on Insurgency and Counter-Insurgency in Ukraine». – Архів Є. Штендери «Місія УПА закордоном». – Reel 29. – Number 252.
 1.115. «The Peter J. Potichnyj Collection on Insurgency and Counter-Insurgency in Ukraine». – Box. 207. – Number 17.

***Архів «Центру усної історії»
Київського національного університету імені Тараса Шевченка***

- 1.116. Запис інтерв'ю з Іваном Якимчуком, 1924 р. н., від 2.07.2008 р. у м. Моршин Стрийського району Львівської області, інтерв'юер – Олександр Пагіря // «Центр усної історії» КНУ імені Тараса Шевченка. – Колекція 3: УПА (1943-1949). – Од. зб. 26.
 1.117. Запис інтерв'ю з Євстахієм Добровольським, 1927 р. н., від 16.07.2008 р. у м. Тернопіль, інтерв'юер – Олександр Пагіря // «Центр усної історії» КНУ імені Тараса Шевченка. – Колекція 3: УПА (1943-1949). – Од. зб. 5.

2. Публікації джерел

- 2.118. Венгрия и вторая мировая война. Секретные дипломатические документы из истории кануна и периода войны. Перевод с венгерского Б. Гейгера и Н. Сикачева. Пред. Г. Деборина; Венгерская академия наук, Институт истории. – М.: Издательство иностранной литературы, 1962. – 367 с.
- 2.119. Волинь і Холмщина 1938 – 1947 рр.: польсько-українське протистояння та його відлуння. Дослідження, документи, спогади. / Голова редкол. Я . Ісаєвич; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Л., 2003 . – 813 с.
- 2.120. Гогун О., Александров К. Дії УПА проти 16-ої піхотної угорської дивізії / А. Гогун, К. Александров // Визвольний шлях. – Кн. 2. – 2004. – С.79-82.
- 2.121. Грицьків Р. Політична доповідь Мирослава Прокопа (1944 р.) / Р.Грицьків // Український визвольний рух. – 2005. – 36. 5. – С. 5-82. – (Інститут ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху).
- 2.122. Літопис нескореної України. Документи, матеріали, спогади. Кн. 2 / відп. ред. та автор перед. Я. Лялька; Науково-дослідний центр історії національно-визвольних змагань України. – Л.: Галицька видавнича спілка, 1997. – 664 с.
- 2.123. Літопис УПА. Т. 2. Волинь і Полісся. Німецька окупація. Кн. 2. – Торонто: Літопис УПА, 1977. – 256 с.
- 2.124. Літопис УПА. Т. 6. УПА в світлі німецьких документів. Кн. 1: 1942 – червень 1944. / Зібрав та впорядкував Т. Гунчак. – Торонто: Літопис УПА, 1983. – 241 с.
- 2.125. Літопис УПА. Т. 7. УПА в світлі німецьких документів. Кн. 2: червень 1944 – квітень 1945. / Зібрав та впорядкував Т. Гунчак. – Торонто: Літопис УПА , 1983. – 263 с.
- 2.126. Літопис УПА. Т. 26. Українська Головна Визвольна Рада. Документи, офіційні публікації, матеріали. Кн. 4: Документи і спогади. Зібрав Є.Штендера / Ред. П. Потічний. – Торонто-Л.: Літопис УПА, 2001.— 658 с.
- 2.127. Літопис УПА. Т. 33. Тактичний відтинок УПА 26-ий «Лемко»: Лемківщина і Перемищина. (Документи і матеріали) / Ред. П. Потічний та І. Лико. – Л.-Торонто: Літопис УПА, 2001. – 900 с.
- 2.128. Літопис УПА. Т. 49. Тернопільщина: «Вісті з Терену» та «Вістки з Тернопільщини». 1943-1950. Кн. 1 (1943 – 1947) / Ред. І. Гомзяк і М.Посівнич. Відп. ред. П. Потічний. – Торонто-Л.: Літопис УПА, 2010. – 829 с.
- 2.129. Літопис УПА. Нова серія. Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943 – 1944. Документи і матеріали. – К.-Торонто: Літопис УПА, 1999. – 724 с.
- 2.130. Літопис УПА. Нова серія. Т. 8. Волинь, Полісся, Поділля: УПА та запілля (1944 – 1946). Документи і матеріали / Упоряд.: О. Вовк, С. Кокін. – К.-Торонто: Літопис УПА, 2006. – 1620 с.
- 2.131. Літопис УПА. Нова серія. Т. 9. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944 – 1945 / Упоряд.: О. Іщук, С. Кокін. – К.-Торонто: Літопис УПА, 2007. – 912 с.

- 2.132. Літопис УПА. Нова серія. Т. 10. Життя і боротьба генерала «Тараса Чупринки» (1907 – 1950). Документи і матеріали. – Торонто-Л.: Літопис УПА, 2007. – 832 с.
- 2.133. Літопис УПА. Т. 11. Нова серія. Мережа ОУН(б) і запілля УПА на території ВО «Заграва», «Турів», Богун» (серпень 1942 – грудень 1943 рр.). Документи / Упоряд. В. Ковальчук. – Київ-Торонто: Літопис УПА, 2007. – 829 с.
- 2.134. Літопис УПА. Нова серія. Т.12. Воєнна округа УПА «Буг». Документи і матеріали 1943 – 1952. Кн. 1. / Упоряд. В. Мороз. – К.-Торонто: Літопис УПА, 2009. – 800 с.
- 2.135. Літопис УПА. Нова серія. Т. 14. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943 – 1945. Нові документи / Упоряд.: В. Ковальчук, І. Марчук. – К.-Торонто: Літопис УПА, 2010. – 637 с.
- 2.136. Нюрнбергский процесс над главными немецкими военными преступниками. [Сб. материалов в 7 т.] Т. II: Преступления против мира / Под. общ. ред. Р. Руденко. – М.: Госюриздат, 1958. – 863 с.
- 2.137. ОУН в 1942 році: Документи / Упоряд.: О. Веселова, О. Лисенко, І. Патриляк та ін. Відп. ред. С. Кульчицький; Інститут історії України НАН України. – К., 2006. – 243 с.
- 2.138. ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929 – 1955 рр. – Мюнхен: Видання Закордонних Частина ОУН, 1955. – 371 с.
- 2.139. ОУН і УПА в 1944 році: Документи. [В 2 ч.] Ч. 1. / Упоряд. О. Веселова, С.Кокін, О. Лисенко та ін. Відп. ред. С, Кульчицький; Інститут історії України. – 2009. – 292 с.
- 2.140. Сергійчук В. ОУН-УПА в роки війни. Нові документи і матеріали. – К.: Дніпро, 1996. – 493 с.
- 2.141. Сергійчук В. Український здвиг: Поділля. 1939 – 1945. Т. 4. – К.: Видавнича спілка, 2005. – 840 с.
- 2.142. Советские органы государственной безопасности в Великой Отечественной войне. Сборник документов и материалов. Т. 4. 1943 / Гл. ред. В. Пирожков; Высшая ордена Октябрьской революции Краснознаменная школа КГБ СССР имени Ф.Э.Дзержинского . – М., 1988. – 1264 с.
- 2.143. Советский Союз на международных конференциях периода Великой Отечественной войны, 1941 – 1945 гг.: Сборник документов. Т. 1. Московская конференция министров иностранных дел СССР, США и Великобритании (19-30 октября 1943 г.); М-во иностр. дел СССР. — М.: Политиздат, 1984. – 384 с.
- 2.144. Степан Бандера у документах радянських органів державної безпеки (1939 – 1959) [у 3 т.] Т.1 / За заг. ред. В.Сергійчука. – К.: ПП Сергійчук М. І, 2009. – 680 с.
- 2.145. Тревор-Ропер Х. Застольные беседы Гитлера. 1941 – 1944 / Пер. с англ. А . Цыпленкова. – М.: ЗАО Центрполиграф, 2005. – 654 с.
- 2.146. УГВР в світлі постанов Великого Збору та інших документів з діяльності 1944 – 1951 рр. (Збірка документів). – Б.м.: Видання Закордонних Части Організації Українських Націоналістів, 1956. – 355 с.

- 2.147. УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу 1942 – 1950 рр. (Бойові дії УПА). Ч. II. –Б.м.: Видання Закордонних Частин ОУН, 1960. – 440 с.
- 2.148. A Második Vikágháború / Szerkesztette Ungváry Krisztián. – Budapest, Osiris Kaidó, 2005. – 891 old.
- 2.149. Anglo-American perspectives on the Ukrainian question 1938 – 1951. A documentary collection / Edited by Lubomyr Y. Luciuk and Bohdan S. Kordan. Foreword by Hugh A. Macdonald. – Kingston, Ontario – Vestal, New York, 1987. – 242 p.
- 2.150. Armia Krajowa w dokumentach. 1939 – 1945. Tom III: kwiecień 1943-lipiec 1944. – Londyn, 1976. – 359 s. – (Studium Polski Podziemnej).
- 2.151. Ziemie wschodnie. Meldunki tygodniowe Sekcji Wschodniej Departamentu Informacji i Prasy Delegatury Rządu RP na Kraj: kwiecień-lipiec 1944 r. / Wstęp, wybór i opracowanie. M. Adamczyk, J. Gmitruk, A. Kosecki; Muzeum Historii Polskiego Ruchu Ludowego, Wyższa Humanistyczna im. Aleksandra Gieysztora Wszechnica Świętokrzyska. – Warszawa-Pułusk-Kiele, 2006. – 290 s.
- 2.152. Vallomások a holtak házából. Ujszászy István vezérőrnagyak, a 2. vkf. osztály és az Államvédelmi Központ vezetőjének az ÁVH fogságában írott feljegyzései /Szerkesztette Haraszi György; Állambiztonsági szolgálatok történeti levéltára. – Budapest, 2007. – 661 old.

3. Мемуари

- 3.153. Андрусяк М. Брати грому. Художньо-публіцистична повість / М. Андрусяк. – Коломия: Вік, 2002. – 832 с.
- 3.154. В рядах УПА. Збірка споминів колишніх вояків УПА з терену Лемківщини й Перемищини / Ред. М. Дупляк. – Нью-Йорк, 1999. – 604 с.
- 3.155. Врецьона Є. Фрагменти з життя та боротьби / Упоряд. О. Панченко. – Гадяч, 2006. – 160 с.
- 3.156. Гордієнко М. З Волинських і поліських рейдів УПА. (Із дій УПА-Північ, 1943-1944) / М. Гордієнко. – Торонто, 1959. – 160 с.
- 3.157. «Грім» – полковник УПА Микола Твердохліб. Спогади і матеріали. // Літопис УПА. Кн. 5 (Серія «Події і люди») / Упоряд. Р. Грицьків. – Торонто-Л.: Літопис УПА, 2008. – 128 с.
- 3.158. Гриньох І. Сорок років тому в Будапешті / І. Гриньох // Сучасність. – 1985. – № 6. – С. 97-98.
- 3.159. Дмитрик І. В лісах Лемківщини. Спомини вояка УПА. 2-е вид. / І. Дмитрик. – Нью-Йорк: Сучасність, 1977. – 303 с.
- 3.160. Дмитрик І. Записки українського повстанця (В лісах Лемківщини). – Л.: Червона калина, 1992. – 160 с.
- 3.161. Загоруйко Р. Повернення із справжнього пекла / Р. Загоруйко. – Дрогобиччина, 1996. – 665 с.
- 3.162. Карпатська Україна в боротьбі. Збірник. – Відень: видання Української Пресової Служби, 1939. – 232 с.

- 3.163. Кондрат Ф. Ми стали волі на сторожі / Ф. Кондрат. – Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2002. – 108 с.
- 3.164. Макар. В. Спомини й роздуми. Т. 4: Береза Каргузька. Роки неволі та боротьби / В. Макар. – Торонто-К., 2001. – 519 с.
- 3.165. Літопис УПА. Т. 5. Волинь і Полісся: німецька окупація. Кн. 3: Спомини учасників. – Торонто: Літопис УПА, 1984. – 312 с.
- 3.166. Літопис УПА. Т. 19. Група УПА «Говерля». Кн. 2: спомини, статті та видання історично-мемуарного характеру. – Торонто-Л.: Літопис УПА, 1992 – 1993. – 357 с.
- 3.167. Літопис УПА. Т. 23. Медична опіка в УПА: документи, матеріали і спогади. – Торонто-Л.: Літопис УПА, 1992 – 1993. – 480с.
- 3.168. Літопис УПА. Т. 27. Роман Петренко: За Україну, за її волю; спогади. – Торонто-Л.: Літопис УПА, 1997. – 279 с.
- 3.169. Літопис УПА. Т. 28. Савчин М. («Марічка»). Тисяча доріг (спогади). – Торонто-Л.: Літопис УПА, 1995. – 600 с.
- 3.170. Літопис УПА. Т. 29. І. Герасимів («Палій»). З юнацьких мрій – у ряди УПА. (Спогади ройового УПА). – Торонто-Л.: Літопис УПА, 1999. – 336 с.
- 3.171. Літопис УПА. Т. 32. Медична опіка в УПА: документи, матеріали і спогади. Кн. 2. / Ред. М. Ріпецький. – Торонто-Л.: Літопис УПА, 2001. – 581 с.
- 3.172. Літопис УПА. Бібліотека. Т. 4. Спогади вояків УПА та учасників збройного підпілля Львівщини та Любачівщини / Ред. П. Потічний, В. В'ятрович. – Торонто-Л.: Літопис УПА, 2003. – 448 с.
- 3.173. Мессе Дж. Война на русском фронте. Итальянский экспедиционный копрпус в России (К.С.И.Р.) / Дж. Мессе; Пер. на рус. П. Васюков, А. Тихомиров. – М.: Книжный мир, 2009. – 288 с.
- 3.174. Ступницький Ю. Спогади про пережите //Літопис УПА. Бібліотека. Т. 1 / Ю. Ступницький. – Л.-Торонто: Літопис УПА, 2004. – 128 с.
- 3.175. Туди де бій за волю (спогади курінного УПА Максима Скорупського – Макса). – К. -Лондон - Париж - Торонто - Нью-Йорк - Сідней, 1992. – 351 с.
- 3.176. Федорівський С. Нотатки повстанця / С. Федорівський. – Нью-Йорк: Прометей, 1962. – 201 с.
- 3.177. Щеглюк В. «Як роса на сонці...». Політичний роман-хроніка, написаний на основі спогадів колишнього діяча ОУН-УПА Л. Павлишина / В. Щеглюк. – Л.: УПІ ім. І. Федорова, 1992. – 159 с.
- 3.178. Яшан В. Під брунатним чоботом. Німецька окупація Станиславівщини в Другій світовій війні, 1941 – 1944 / В. Яшан. – Торонто, 1989. – 284 с.
- 3.179. Horthy N. Memoirs / Andrew L. Simon (Annotations by), Nicholas Horthy (Preface by), Nicholas Roosevelt (Introduction by). – Simon Publications, 2000. – 360 p.
- 3.180. Kállay N. Hungarian premier a personal account of a nation's struggle in the Second world war With a foreword of C. Macartney / N. Kállay. – New York: Columbia University Press, 1954. – 518 p.
- 3.181. Lakatos Géza. Ahogyan én láttam. A jegyzeteket és az utószót írta. – Budapest: Európa, 1992. – 449 old.

- 3.182. Montgomery J. Hungary the unwilling satellite. U.S. Envoy Extraordinary and Plenipotentiary to Hungary, 1933 – 1941. Illustrated and mapped / J.Montgomery. – New York, 1993. – 288 p.
- 3.183. Saly D. Szigoruan bizalmas! (Fekete könyv: 1939-1944). – Anonymus, 1945. – 701 old.

ЛІТЕРАТУРА

- 4.184. Андрухів І. Боротьба радянської влади проти збройних формувань ОУН та УПА на теренах Станіславської (Івано-Франківської) області в 40 – 50-их рр. ХХ ст. / І. Андрухів // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітній краєзнавчий часопис. 100 років від дня народження Р.Шухевича. – Івано-Франківськ, 2008. – Вип. 14. – С. 356-364.
- 4.185. Андрухів І. Станіславщина: двадцять буремних літ (1939 – 1959). Суспільно-політичний та історико-правовий аналіз / І. Андрухів, А. Француз. – Рівне-Івано-Франківськ, 2001. – 256 с.
- 4.186. Антонюк Я. Діяльність СБ ОУН на Волині. Історико-краєзнавче видання / Я. Антонюк. – Луцьк: Волинська вежа, 2007. – 176 с.
- 4.187. Беляєв В. Я звинувачую! Нариси й памфлети / В. Беляєв. – К.: Політвидав України, 1980. – 154 с.
- 4.188. Беляєв В., Рудницький М. Під чужими прапорами. Памфлети / В.Беляєв, М. Рудницький. – К.: Радянський письменник, 1956. – 245 с.
- 4.189. Білінчук М. Доля борця. Публіцистичний нарис про командира УПА «Хмару» з Верховини / М. Білінчук. – Л.: Край, 1998. – 26 с.
- 4.190. Бойківщина: Монографічний збірник матеріалів про Бойківщину з географії, історії, етнографії і побуту / Гол. ред. М. Утриско – Філадельфія-Нью-Йорк: Бойківщина, 1980. – 521 с.
- 4.191. Боляновський А. Переговори УПА з угорською армією (кінець 1943 – поч. 1944 рр.) / А. Боляновський // Україна в минулому. – 1995. – Вип.7. – С.52-60.
- 4.192. Боляновський А. До питання про політичну стратегію українського визвольного підпілля в 1944 р. / А. Боляновський // Галичина. – 2008. – № 14. – С. 329-342.
- 4.193. Вегеш М. Назустріч волі. Нариси історії визвольних змагань / М. Вегеш; Ужгородський національний університет, Науково-дослідний інститут карпатознавства. – Ужгород: видавництво Ужгородського національного університету, 2004. – 180 с.
- 4.194. Веденєєв Д. Розвідувальна діяльність УПА (1943 – 1945) / Д.Веденєєв // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Збірник наукових праць; Інститут історії України НАН України. — 2004. – Вип. 10. – С. 381-414.
- 4.195. Веденєєв Д. Меч і тризуб. Розвідка і контррозвідка руху українських націоналістів та УПА (1920 – 1945). [Монографія] / Д. Веденєєв, Г.Биструхін; Національна академія СБ України, Український інститут воєнної історії. – К.: Генеза, 2006. – 408 с.

- 4.196. В'ятрович В. Україно-угорські переговори / В. В'ятрович // Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / Гол. редкол. Ю. Сливка; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України. – Л., 2004. – Вип. 11. – С.170-175. – (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність).
- 4.197. В'ятрович В. Друга польсько-українська війна. 1942 – 1947 / В.В'ятрович ; Центр досліджень визвольного руху. – К: Києво-Могилянська академія, 2011. – 288 с.
- 4.198. Гогун А. Между Гитлером и Сталиным. Украинские повстанцы / А.Гогун . – СПб.: Нева, 2004. – 416 с.
- 4.199. Гогун А. Сталинские коммандос. Украинские партизанские формирования. Малоизученные страницы истории 1941 – 1944 / А. Гогун. – М.: Центрполиграф, 2008.– 477 с.
- 4.200. Гречко А. Через Карпаты. 2-е изд., доп. – М.: Военное издательство Министерства обороны СССР, 1972. – 480 с.
- 4.201. Гриньох І. Українська Головна Визвольна Рада (У 30 річницю її створення) / І. Гриньох // Сучасність. – Мюнхен, 1974. – Ч. 7-8. – С. 69-78.
- 4.202. Гунчак Т. Україна: перша половина ХХ століття. Нариси політичної історії / Т. Гунчак. – К: Либідь, 1993. – 287 с.
- 4.203. Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. Хронологія подій . [У 2 т.] Т. 1. Волинь / О. Денищук. – Рівне: ППМД, 2008. – 448 с.
- 4.204. Денищук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів. [В 2 томах] Т.2.: Галичина та Східна Україна / О. Денищук. – Рівне: ППДМ, 2008. – 216 с.
- 4.205. Давиденко В. «Українська повстанча армія»: шлях ганьби і злочинів / В. Давиденко. – К.: Політвидав України, 1989. – 47 с.
- 4.206. Держалюк М. Взаємини УПА з угорськими військами у 1944 р. / М. Держалюк // Пам'ять століть. – К., 1997. – № 1. – С. 138-141.
- 4.207. Деревінський В. Ставлення ОУН(Б) і УПА до сусідніх народів та національних меншин / В.Деревінський; Інститут історії України НАН України. – К.: Інститут історії України НАН України, 2006. – 149 с.
- 4.208. Дмитренко Т. Друковані джерела і краєзнавчі нотатки про боротьбу ОУН -УПА на Дубенщині 1942 – 1950 рр. // Минуле і сучасне Волині та Полісся. Сторінки воєнної історії краю. Вип. 30 : матеріали ХХХ Всеукр. наук.-практ. та істор.-краєзн. конф., 24-25 березня 2009 року, м. Луцьк; Центральний музей Збройних Сил України, Волинський регіональний музей українського війська та військової техніки / Т. Дмитренко. – Луцьк, 2009. – С. 252-257.
- 4.209. Дмитрук К. Безбатченки: документально-публіцистичний нарис / К. Дмитрук. – К.: Дніпро, 1980. – 318 с.
- 4.210. Дмитрук К. Жовто-блакитні банкроті: док. нариси, памфлети, публіцистичні статті / К. Дмитрук. – К.: Дніпро, 1982. – 399 с
- 4.211. Желицьки Б. Регент Венгрії Миклош Хорти (1868 – 1957) / Б.Желицьки // Новая и новейшая история. – 1996. – № 3. – С.185-213.
- 4.212. За українське Закарпаття / Ред.-упоряд. В. Маркусь, В. Худанич. [Науково-популярне видання]. – Ужгород: Гражда, 1994. – 202 с.

- 4.213. Закарпаття 1919-2009: історія, політика, культура [україномовний варіант українсько-угорського видання] / Під ред. М. Вегеша, Ч. Фединець; [Редколег.: Ю. Остапець, Р. Офіцинський, Л. Сорко та ін.; відп. за вип. М.Токар]; Науково-дослідний інститут політичної регіоналістики Ужгородського національного університету, Інститут етнонаціональних досліджень Угорської академії наук. – Ужгород: Ліра, 2010. – 720 с.
- 4.214. Залесский К. Кто есть кто во Второй мировой войне. Германия и союзники / К. Залесский. – М.: Вече, 2010. – 464 с.
- 4.215. Іванченко І. Ідеологічна диверсія в націоналістичній упаковці / І. Іванченко. – К., 1984. – 47 с.
- 4.216. Історія Гуцульщини. Т. 5 / Гол. ред. М. Домашевський; Гуцульський дослідний інститут в Чикаго, США, Гуцульський дослідний інститут, відділення на Гуцульщині, Регіональне об'єднання дослідників Гуцульщини у Львові, Косівське відділення Регіонального об'єднання дослідників Гуцульщини, Конференція Гуцульських товариства Америки й Канади. – Л.: Логос, 2000.
- 4.217. Історія українського війська (1917 – 1995) / [Гриневиц В, Гриневиц Л., Колісник Р. та ін.]; упоряд. та перед. Я. Дашкевич, ред. М. Парцей. – Л.: Світ, 1996. – 840 с.
- 4.218. Історія українського війська. 2-е вид. доп. – Вінніпег: Видавець Іван Тиктор, 1953. – 819 с. – (Клуб приятелів української книжки).
- 4.219. Іщук О. С. Узагальнення органами КДБ УРСР досвіду боротьби з підпіллям ОУН та УПА: до створення відомчої тематичної колекції архівних документів (1959 – 1964 рр.) / О. Іщук // 3 архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ.– 2009.– № 1. – С. 87-119.
- 4.220. Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40-50 років ХХ століття / Ю. Киричук; Львівський національний університет ім. І. Франка. – Л., 2000. – 304 с.
- 4.221. Киричук Ю. Український національний рух 40 – 50-х років ХХ ст.: ідеологія та практика / Ю. Киричук; Міністерство освіти і науки України, Львівський національний університет імені Івана Франка. – Л.: Добра справа, 2003. – 464 с.
- 4.222. Кентій А. Збройний чин українських націоналістів. 1920 – 1956. Історико-архівні нариси. – Т. 2. Українська повстанська армія та збройне підпілля Організації українських націоналістів, 1942 – 1956 / А. Кентій; Державний комітет архівів, Центральний державний архів громадських об'єднань України. – К., 2008. – 415 с.
- 4.223. Кентій А. Українська повстанська армія в 1942 – 1943 рр. / А.Кентій; Інститут історії України НАН України, Головне архівне управління при КМУ, Центральний державний архів громадських об'єднань України. – К., 1999. – 287 с.
- 4.224. Ковальчук В. Діяльність ОУН(б) і запілля УПА на Волині й південному Поліссі (1941 – 1944 рр.) / В. Ковальчук; відп. ред. П. Потічний // Літопис УПА. Бібліотека. Т. 7. – Торонто-Л., 2006. – 512 с.

- 4.225. Кокін С. Анотований покажчик документів з історії ОУН і УПА у фондах Державного архіву СБУ. – Вип. І. Анотований покажчик документів з фонду друкованих видань (1944 – 1953) / А.Кокін; відп. ред. С. В. Кульчицький; Інститут історії України НАН України, Державний комітет архівів України, Державний архів Служби безпеки України. – К.: Інститут історії України, 2000. – 213 с.
- 4.226. Косик В. Україна під час Другої світової війни (1939 – 1945) / В. Косик. – К.-Париж-Нью-Йорк-Торонто: Либідь, 1992. – 734 с.
- 4.227. Криськів В. П. Українська Народна Самооборона / В. Криськів. – Стрий, 2004. – 132 с.
- 4.228. Лебедь М. Зовнішньополітична діяльність Генерального секретаріату закордонних справ УГВР / М. Лебедь // Сучасність. – Мюнхен, 1986. – Ч. 7-8. – С. 187-199.
- 4.229. Лебедь М. УПА. Українська повстанська армія: її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за Українську Самостійну Соборну Державу. Ч. 1. Німецька окупація України. / М. Лебедь. – Дрогобич: Відродження, 1993. – 175 с.
- 4.230. Маланчук В. Ю. Історії однієї зради / В. Мельничук. – Л., 1958. – 71 с.
- 4.231. Маланчук Ф. І. Їх ремесло – зрада: публіцистичні нариси, памфлети й фейлетони / Ф. Маланчук. – Л.: Каменяр, 1978. – 128 с.
- 4.232. Мальський М. З., Мацях М. М. Теорія міжнародних відносин: підручник. – (3-тє вид., переробл. і доп). – К.: Знання, 2007. – 345 с.
- 4.233. Мануїльський Д. З. Українсько-німецькі націоналісти на службі у фашистської Німеччини / Д. Мануїльський. – К., 1945. – 24 с.
- 4.234. Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський – «Клим Савур». Монографія / І. Марчук; наук.-ред. рада книги «Реабілітовані історією», Рівненська обл., відділ «Інститут дослідження Волині» Рівненського краєзнавчого музею. – Рівне: видавець Олег Зень, 2009. – 168 с.
- 4.235. Масловський В. В. В боротьбе с врагами социализма / В. Масловский. – Л.: Высшая школа, 1984. – 187 с.
- 4.236. Мельничук Ю. С. Коли кров холоде в жилах. Нариси, памфлети / Ю. С. Мельничук. – К.: «Радянський письменник», 1960. — 168 с.
- 4.237. Мельничук Ю. С. Продай-душі / Ю. С. Маланчук. – Л.: «Каменяр», 1962. — 172 с.
- 4.238. Мірчук П. Українська Повстанська Армія, 1942 – 1952 / Петро Мірчук. – Мюнхен: Цицерон, 1953. – [Репринт. вид.] – Л.: Львівська обласна рада Товариства української мови ім. Тараса Шевченка, 1991. – 319 с.
- 4.239. Мороз В. Історія створення та діяльності Української Головної Визвольної Ради / В. Мороз // Визвольний шлях. – 2004. – Кн.7. – С. 89-106.
- 4.240. Мюллер-Гиллебранд Б. Сухопутная армия Германии 1933 – 1945 гг. – М.: Изографус, 2002. – 800 с.
- 4.241. Нариси з історії дипломатії України / [Галенко О. І., Камінський Є. Є., Кірсенко М. В. та ін.]; за ред. В. А. Смолія – К., 2001. – 736 с.

- 4.242. Нескорена Долинщина. Літопис визвольних змагань. Мартирологи, біографії, спогади, документи, фотографії / Упоряд. М. Борис. – Івано-Франківськ: Нова зоря, 2002. – 552 с.
- 4.243. Організація Українських Націоналістів і Українська Повстанська Армія. Історичні нариси / Відп. ред. С. В. Кульчицький; Інститут історії України НАН України. – К.: Наукова думка, 2005. – 495 с.
- 4.244. Пагіря О. Невідомі листи делегації уряду Карпатської України до уряду Угорщини / О. Пагіря // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2009. – № 1 (32). – С. 49-70.
- 4.245. Пагіря О. Протистояння між УПА-«Захід» та 1-ою угорською армією на території Галичини у березні – серпні 1944 року / О. Пагіря // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка (Серія історія). – 2010. – Вип. 100. – С. 43-47.
- 4.246. Пагіря О. Проблема Закарпаття у переговорах між представниками українського визвольного руху та військово-політичними колами Угорщини (1943 – 1944 рр.) / О. Пагіря // Вісник Ужгородського національного університету. Історія. – Ужгород, 2010. – Вип. 25. – С. 151-164.
- 4.247. Пагіря О. Переговори між УПА та угорською армією в контексті міжнародно-політичної ситуації в Європі у 1943 – на початку 1944 рр. / О. Пагіря // Наукові записки. Збірник наукових праць молодих вчених та аспірантів; Інститут української археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України. – 2010. – Т.20. – С. 408-423.
- 4.248. Пагіря О. Протистояння між УПА та угорськими окупаційними військами на Волині у березні – вересні 1943 року / О. Пагіря // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Історія. – К., 2011. – С. 42-45.
- 4.249. Пагіря О. Відносини між українським визвольним рухом та угорською армією в Галичині в першій половині 1944 р. / О. Пагіря // Український визвольний рух; Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича НАН України. – Зб. 12. – 2008. – С. 74-116.
- 4.250. Пагіря О. Відносини між угорською армією та українським визвольним рухом на Прикарпатті влітку 1941 року / О. Пагіря // Український націоналізм: історія та ідеї. Вип. I. / За ред. О. Багана; Науково-ідеологічний центр ім. Д. Дмитра Донцова, кафедра нової і новітньої історії України Дрогобицького державного педагогічного університету ім. Івана Франка. – Дрогобич: Просвіт, 2009. – С. 61-89.
- 4.251. Пагіря О. Відносини між українським визвольним рухом та угорською армією в Галичині в першій половині 1944 року / О. Пагіря // Український визвольний рух; Інститут ім. І.Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. – 2008. – Зб. 12. – С. 74-116.
- 4.252. Пагіря О. Карпатська Січ: військове формування Карпатської України. [Науково.-популярне вид.] / О. Пагіря. – К.: Темпора, 2010. – 152 с.
- 4.253. Пагіря О. Переговори між УПА й Угорською армією в 1943 – 1945 рр. / О. Пагіря // Визвольний шлях. – 2006. – Кн. 6. – С. 86-115.

- 4.254. Пагіря О. «Політичне й економічне значення Карпатської України»: праця невідомого автора з 1942 року / О. Пагіря // Екзиль. Науково-мистецький часопис. – № 6. – Ужгород, 2007. – С. 8-9.
- 4.255. Панченко О. Українська Головна Визвольна Рада / О. Панченко. – Лохвиця Полтавської області, 2000. – 255 с.
- 4.256. Патриляк І. К. Військова діяльність ОУН(Б) у 1940 – 1942 роках / І. Патриляк; Київський університет імені Тараса Шевченка, Інститут історії України НАН України. – К.: Інститут історії України, 2004. – 513 с.
- 4.257. Патриляк І. К. 1943 рік в історії ОУН і УПА // Український визвольний рух; Центр досліджень українського визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України / І. Патриляк. – 2009. – Зб. 13. – С. 133-194.
- 4.258. Патриляк І. Повстансько-німецькі переговори грудня 1943 – вересня 1944 років: причини, хід, наслідки / І. Патриляк // Воєнна історія. – 2008. – № 5(41). – С. 66-74.
- 4.259. Патриляк І., Пагіря О. Інструкції керівництва збройного підпілля для ведення переговорів з представниками угорських військ / І. Патриляк, О. Пагіря // Сторінки воєнної історії. Збірник наукових статей; Інститут історії України НАН України. – 2008. – Вип. 11. – С. 64-71.
- 4.260. Патриляк І., Пагіря О. Військова конференція ОУН(Б) 1942 р. і розробка планів зі створення українських збройних сил // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2008. – № 1/2 (30/31). – С. 484-511.
- 2.261. Полторацький О. Українські буржуазні націоналісти – найлютіші вороги українського народу / О. Полторацький. – К., 1953. – 68 с.
- 4.262. Потічний П. Й. УПА та німецька адміністрація / П. Потічний // Сучасність. – 1993. – № 12. – С. 67-77.
- 4.263. Примаченко Я. Л. Північноамериканська історіографія діяльності ОУН і УПА: Інститут історії України НАН України / Я. Примаченко. – К., 2010. – 182 с.
- 4.264. Примаченко Я. Становлення нового північноамериканського історичного дискурсу з проблеми ОУН-УПА у другій половині ХХ ст. / Я. Примаченко // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки. Міжвідомчий збірник наукових праць. [В 2 ч.], ч. 2. – 2010. – Вип. 19. – С. 236-247.
- 4.265. Пушкаш А. И. Венгрия во второй мировой войне. Внешняя политика (1938 – 1944) / А. Пушкаш. – М.: Издательство международных отношений, 1963. – 215 с.
- 4.266. Пушкаш. А. И. Венгрия в годы второй мировой войны. / А. Пушкаш. – М., 1966. – 528 с.
- 4.267. Пушкаш А. И. Цивилизация или варварство. Закарпатье 1918 – 1945 / А. Пушкаш; Інститут славянознавства РАН. – М.: Европа, 2006. – 557 с.
- 4.268. Пушук І. Українська повстанська армія на Берестейщині / І. Пушук. – Луцьк: Волинська обласна друкарня, 2008. – 240 с.
- 4.269. Римаренко Ю. І. З ким і проти кого: документально-публіцистичні нариси й статті / Ю. Римаренко. – К.: Дніпро, 1983. – 348 с.

- 4.270. Русак А. В. Союзники гитлеровской Германии в войне против СРСР. 1941 – 1945 / А. Русак. – К.: Институт истории Украины НАН Украины, 1998. – 296 с.
- 4.271. Русначенко А. Народ збурений: національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940 – 1950-их рр. / А. Русначенко. – К.: Пульсари, 2002. – 519 с.
- 4.272. Сіреджук П. Космач у вогні визвольних змагань 40 – 50-их рр. ХХ ст. / П. Сіреджук // Галичина. – 2008. – Вип. 14. – С. 408-420.
- 4.273. Содоль П. Українська Повстанча армія 1943 – 1949. Довідник / П. Содоль. – Нью-Йорк: Пролог, 1994. – 199 с.
- 4.274. Содоль П. Українська Повстанча армія 1943 – 1949. Довідник другий / П. Содоль. – Нью-Йорк: Пролог, 1995. – 295 с.
- 4.275. Стасюк О. Видавничо-пропагандистська діяльність ОУН (1941 – 1953 рр.) / О. Стасюк; Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича. – Л., 2006. – 384 с.
- 4.276. Тихомирова Є. Б., Конфліктологія та теорія переговорів. Підручник / Є. Тихомирова, С. Постоловський. – Рівне: Перспектива, 2007. – 389 с.
- 4.277. Типпельскірх К. История Второй мировой войны / К. Типпельскірх. – М.: Полигон, 2001. – 795 с.
- 4.278. Україна партизанська. Партизанські формування та органи керівництва ними (1941 – 1945) . Наук.-довід. вид. / [В.С. Лозицький (керівник), О.В. Бажан, А.В. Кентій та ін.]; редкол.: В. А. Смолій та ін. – К.: Парламентське видавництво, 2001. – 319 с.
- 4.279. Україна-Угорщина: спільне минуле та сьогодення: матеріали міжнародної наукової конференції (Київ, 14 – 16 квітня 2005 р.) / Відп. ред. В.А. Смолій. – К.: Інститут історії України, 2006. – 275 с.
- 4.280. Українська державність в ХХ ст. Історико-політичний аналіз. – К.: Політична думка, 1996. – 378 с.
- 4.281. Українська Повстанська Армія у боротьбі проти тоталітарних режимів / Голова редкол. Ю. Сливка; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України.– Л., 2004. – Вип. 11. – 296 с. – (Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність).
- 4.282. Український чин Закарпаття. Архівні матеріали і документи, дослідження, спомини / Ред.-упоряд.: В. Худанич, В. Маркусь. – Ужгород: Мистецька лінія, 2004. – 240 с.
- 4.283. Хмель Ф. С. Українська партизанка (З крайових матеріалів) / Ф. Хмель. – Б.м.: Видання Закордонних Частин Організації Українських Націоналістів, 1959 . – 274 с.
- 4.284. Шевчук В. Украинская повстанческая армия / В. Шевчук // Политика и время. – 1991. – № 11. – С. 78-84.
- 4.285. Шанковський Л. Тринадцять літ: (Дії УПА й збройного підпілля ОУН на терені Військової Округи ч.4 «Говерля» в 1943 – 1956 рр.) / Л. Шанковський // Альманах Станіславівської землі: Збірник матеріалів до історії Станіслава і Станіславщини / Ред. і упоряд. Б. Кравців. – Нью-Йорк-Торонто-Мюнхен,

1975. – С. 163-193.

4.286. Фенбі Дж. Альянс / Ред. Ю. Олійник; пер. з англ. П. Таращука / Дж. Фенбі. – К.: Темпора, 2010. – 542 с.

4.287. Эббот П. Союзники Германии на Восточном фронте. 1941 – 1945 / П. Эббот, Н. Томас; пер. с англ. Н. Стиховой; худож. М. Чаппел. – М: ООО «Издательство АСТ»: ООО «Издательство Астрель», 2001. – 64 с.

4.288. A Millennium of Hungarian military history / Edited by László Vesprémy and Béla K. Király; translated by Eleonóra Arató, copyedited by Matthew Suff (Social Science Monographs, Boulder, Colorado. Atlantic Research and Publications, Inc.). – Columbia University Press, New York, 2002. – 775 p.

4.289. Bene J., Szabó P. Huszonnégyes honvédek a Kárpátokban. A m. kir. 24. gyaloghadosztály története 1944-1945. – Nyiregyháza, 1997. – 175 old.

4.290. Budaj M. Národnostné menšiny v Mad'arskej kráľ'ovskej armáde v rokoch 1939-1943 / M. Budaj // Slovenská republika 1939 – 1945 očami mladých historikov. T.I. Zbornik príspevkov z prvého sympozia Katedry historie FF UCM Trnava Modrová 19-20. áplila 2002. – Trnava, 2002. – S. 160-170.

4.291. Cecil. D. E. Hungary at war. Civilians and soldiers in World War II / D.Cecil. – Pennsylvania: The Pennsylvania State University Press, 1998. – 318 p.

4.292. Clear the line. Hungary's struggle to leave the Axis during the Second World War. By Laura-Louise Veress / Edited by Dalma Takacs. – Cleveland, Ohio, 1995. – 404 p.

4.293. Dombrády L. Army and politics in Hungary 1938 – 1944 / L. Dombrády; edited by G.Rázsó, translated by E. Arató. – New York: Columbia University Press, 2005. – 607 p.

4.294. És Újfent Hadiidők (avagy: a „boldog békeidők” nem térnek vissza). 1939 –1945 / Felelős kiadó: Dr. Holló József; NM Hadtörténeti Intézet és Múzeum. – Budapest: Petit Real Könyvkiadó, 2005. – 423 old.

4.295. Feyer D. M. Hitler, Horthy, and Hungary. German-Hungarian relations, 1941 – 1944 / D. Feyer. – New Haven-London: Yale University Press, 1972. – 279 p.

4.296. Hungary in the age of total war (1938 – 1948) / Edited and introduced by Nándor Dreiszinger. (East European monographs). – New York: Columbia University Press, 1998. – 372 p.

4.297. Kertész S. D. Diplomacy in a Whirlpool. Hungary between Nazi Germany and Soviet Russia / S. Kertész. – Notre Dame: University of Notre Dame Press, 1953 – 273 p.

4.298. Macartney C. A. October fifteenth. A history of modern Hungary 1929 – 1945. P. II. / C. Macartney. – Edinburg: University Press, 1957. – 519 p.

4.299. Martowych O. The Ukranian Insurgent Army / O.Martowych; Ukranian information service. – Munchen, 1950. – 76 p.

4.300. Motyka G. Wojska Węgierskie na Wołyniu i w Galicji Wschodniej 1941 – 1944 / G. Motyka // Сторінки воєнної історії України. Збірник наукових статей; Інститут історії України НАН України. – 2002. – Вип. 6. – С. 31-33.

4.301. Motyka G. Węgrzy a konflikt polsko-ukraiński w latach 1939 – 1953 / G. Motyka // Tygiel Narodów. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitey. 1939 – 1953. – Warszawa, 2002. – Wyd. 1. – S. 376-383.

- 4.302. Motyka G. Ukraińska partyzantka 1942 – 1960. Działalność Organizacji Ukraińskich Nacjonalistów i Ukraińskiej Powstańczej Armii; Instytut Studiów Politycznych PAN / G. Motyka. – Warszawa: Oficyna Wydawnicza Rytm, 2006. – 720 s.
- 4.303. Nigel T., Szábó L. The Royal Hungarian Army in World War II / T. Nigel, L. Szábó. – New York, 2008. – 48 p.
- 4.304. Ormos M. Hungary in the age of the two world wars 1914 – 1945 / M. Ormos / Editor-in-chief Bélá K. Király, associated editor-in-chief, Kenneth Murphy, editor, László Veszprémy; translated by Brian McLean; Hungarian Academy of Sciences (Atlantic studies on society in change, No. 133, East European Monographs № DCCXXIII). – New York: Columbia University Press, 2007. – 567 p.
- 4.305. Pahirja O. Fejezetek az Ukrán Felkelő Hadsereg és Magyar Megszálló Czapatok kapcsolattörténetéből. Volhinia és Dél-Polisszja, 1943 – 1944 / O. Pahirja // Hadtörténelmi Közleményk. – 124 Évfolyam. – 2011 Június. – 2 Szám. – Old. 496-509.
- 4.306. Ravasz I. A Magyar Királyi Honvédség a XX. századi világháborúban / I. Ravasz. – Budapest: Püldo, 2003. – 272 old.
- 4.307. Ravasz I. Ukrán-magyar kapcsolatok – fél évszázaddal ezelőtt / I. Ravasz // 60 років від початку Другої світової війни. Матеріали міжнародної наукової конференції. – Ужгород: Мистецька лінія, 2001. – С. 37-45.
- 4.308. Romsisc I. Magyarország Története. A XX. Században / I. Romsisc. – Budapest: Osiris Kiadó, 2005. – 668 old.
- 4.309. Rupperecht P. The image of Hungary's international position in American foreign policymaking, 1937-1947 / P. Rupperecht. – University of Minnesota, 1967. – 470 p.
- 4.310. Szabó J. J. The Árpád-line. The defense system of the Hungarian Royal Army in the Eastern Carpathians 1940 – 1944 / J. Szabó; editor of the serial László Veszprémy; translator M. Benkő. – Budapest: Kiadó, 2006. – 331p.
- 4.311. Tys-Krokhmaluk Y. UPA warfare in Ukraine. Strategical, tactical and organizational problems of Ukrainian resistance in World War II / Preface by prof. I. Wowchuk; translated from Ukrainian by W. Dushnyck / Y. Tys-Krokhmaluk. – New York, 1972. – 449 p.
- 4.312. UPA. The story of the Ukrainian Insurgent Army and the Ukrainian Red Cross / Introduction by John F. Steward; Scottish league for European Freedom. – Edinburgh, w.d. – 24 p.
- 4.313. Ungváry K. A magyar honvédség a második világháborúban / K. Ungváry. – Budapest: Osiris Kiadó, 2004. – 604 old.
- 4.314. Vargai G. Magyarország a második világháborúban. Összeomlástól Összeomlásig. / V. Gyula. – Budapest: Korona Kiadó, 2001. – 391 old.